
BEVEZETŐ

Véget ért a Trianon-élmény. Akárcsak előző lapszámunk, a mostani is a békediktátum tág értelemben vett kulturális vonatkozásait vizsgálja: művészi reprezentációival együtt a politika-, társadalom- és intézménytörténeti hatásmechanizmusokat. Úgy látszik, hogy a magyar történelem személyes megrázkódtatások sorozataként és társaslélektani traumaként is feldolgozandó egyik legnagyobb korszakváltása Trianon névvel sajátos kultúrát alakított ki, és ezáltal a veszteségutadat zavaraiából, fogyatékosságaiból szellemi tőkét kovácsolt. Nemcsak a kisebbségi identitás morális és esztétikai értékeit, a regionalizmus és az egyetemesség eszméjét szinoptikusan kezelő programjai – az erdélyi transzilvanizmus, a vajdasági *couleur locale* (Szenteleky Kornél), a felvidéki *vox humana* (Fábry Zoltán) – tárgyalhatók e címszó alatt, hanem egyúttal az „anyaország” magatartásmódjai is, amelyek között olyan szélsőségesen eltérő jelenségek tarthatók számon, mint például a Horthy-rendszer revizionizmusa és a kádári tabusítás, vagy akár a schizma-pör (1928) és a folklórmozgalom 1970-es évektől szárba szökkenő reneszánsza.

Az első írás, Gróh Gáspáré, rendhagyó családi archeológia, amely a történelmi eseményeket a nagypapa, Gróh Gyula leveleiből fejti vissza. Várallyai Réka – MMA-ösztöndíjas – is a személyességet és a tárgyilagosságot elegyítő, élvezetes esszényelven ad hírt saját, határon túl végzett művészettörténeti terepmunkájáról, amely a „varázslatos Bikfalva” faluképvédelmi programjának keretében az épített és tárgyi örökséget mérte föl. Vidnyánszky Attila rendezői stílusának lirizáló formanyelvéhez kevesen hajoltak annyira közel, mint Lukács György, aki a Csíksomlyói passió előadását egyszerre művészetpszichológiai, színházpedagógiai és filozófiai esztétikai módszerekkel elemzi. Borges, Fellini, Kuroszava és Lukács György meglátásai a nézői reflexiókkal, valamint Lukács bensőséges kommentárjával keverednek. Filológiai pontossággal mutatja be Kuncz Aladár Kolozsvárra történő hazatérésének kronológiáját és belső motivációját a helikonista író kutatója, a témával az MMA ösztöndíjasaként is foglalkozó Juhász Andrea. A „másik” nézőpontját választva a szlovák irodalom magyarságképét pásztázza Halász Iván tanulmánya, és bizonyítja, hogy „a modern szlovák irodalom kevés kivételtől eltekintve a magyar állam kulturális és mentális környezetében alakult ki”. Balogh Csaba a Tragédia recepciótörténetének felekezeti vonulatából Ravasz László centenáriumi Madách-beszédét emeli ki: a református püspök az Ige-teológia szellemében a remény és a transzcendens értelemkeresés fontosságát hangsúlyozza. Windhager Ákos a zeneművek Trianon-felfogását behatóan analizálva állapítja meg, hogy az 1920-as években „a kormányzati revizionista propagandával szemben a magyar zenekultúra végig érvényesíteni tudta a szakmai színvonal elvárását”. Fráter Zoltán egy alig ismert Kosztolányi-dramolett, a Patália című egyfelvonásos játék politikai aspektusainak – „a politika természetét érzékeltető hasonlataiban Kosztolányi a politikai mozzanatokot a színjátszás elemeivel hozza összefüggésbe, máskor a színjátszás és a politika történéseit állítja párhuzamba” –, valamint a nyelvi haza szemléletének kibontása révén derít fényt arra, hogy az író valamennyi megnyilatkozásán átüt a mély megrendülés tónusa. Három történész háromféle részdiszciplína képviselőjében, Szekeres Attila István a heraldika (a romániai címerváltoztatások), a polonista Kovács István a lengyel államszervezés, Nagy Péter az erdélyi református házassági jog irányából világít rá a középponti problémára, valamint a művészetek társadalomtudományi kontextusára.

Két, friss kutatási eredményekről beszámoló értekezés nem illeszkedik szorosan a tematikához. Szekfü András újonnan előkerült levéltári dokumentumok alapján értékeli Balázs Béla 1948-as hivatalos párizsi útját, részvételét a Bureau International de Filmologie konferenciáján. Wesselényi-Garay Andor – kétrészes publikációja első felének – merészen egyedi gondolatmenete a népi építészet új megjelenési formáihoz talál frappáns fogalmakat. Ekként a filmtörténettel és az építészettelmélettel is gazdagodik a szám érdeklődési köre, amelyet a szemleanyagok bővítenek tovább: Kovács István Görgei Artúr válogatott írásaiba, Bencze Dávid a szlovák historiográfiába, Monostori Imre az emigrációs irodalomba, Szekeres Attila István pedig a román emlékezetpolitikába enged bepillantást.

Falusi Márton

Gróh Gáspár

Százéves levelek

■ Az idő múlásával a történelem a könyvek lapjaira vonul. Amikor eltűnnek az utolsó hírmondók, amikor már nincsenek közvetlen tanúk, és amikor egyre kevesebben vannak azok is, akik még beszélhettek velük, hallgathatták történeteiket, amikor már jól működő családi legendáriumokban is elhalványul a történelem sújtotta elődök arca, amikor személytelenné válik a múlt, segíthet az irodalom. És segíthetnek az egykori levelezések, amelyekből kiderül: a nagy megemlékezéseket előhívó, szimbolikus jelentésű napok mögött ott voltak a hétköznapiak, maga az élet, folyamatosságával, megannyi feladatával, teendőjével, gondjaival és örömeivel. Az utókor a történelmi Magyarország feldarabolását, végzete beteljesedését a trianoni diktátum aláírásához köti: 1920. június 4. a megelőző évek tragédiájának foglalata, miközben tudjuk, hogy Trianonban csak jogilag is érvényessé vált, ami korábban már megvalósult. Bekövetkezett, ami korábban elképzelhetetlen volt, ám 1918 ősze és 1920 nyarának eleje közt valós alap nélkül ugyan, de még lehetett reménykedni, noha a Magyarországtól elszakadt és elszakított területek sorsáról már döntöttek a nagyhatalmak.

Történhetett azonban bármi, jöhetett forradalom és forradalomnak mondott puccs, következhetett ellenforradalom, zárulhattak le új határok, érkezhettek a maradék hazába az impériumváltás menekültjei, a hétköznapiakban az embereknek élniük kellett a mohácsi csatavesztéshez hasonló következményekkel járó háborús vereség után is. A történelem más dimenzióban működik, mint a maga törvényeit föl nem adó élet, az emberek nemzeti, történelmi tragédiák közepette is szeretnek, születnek, élnek és halnak. Akármilyen mélyen élnek és szenvednek meg a közösség sorsát, a történelmi tragédiákat és traumákat, mindennapjaikban személyes idejük parancsol.

Erről tanúskodnak azok a levelek, amikre egy sárga borítékban találtam padlásunkon. Még nagyapám válogatta ki őket más, ugyancsak fontosnak tartott levelei közül. Ezeket főként ő írta menyasszonyához, későbbi

nagyanyámhoz, Budapestről Rózsahegyre. Nem szerelmi levelezés ez, még a kor mértéktartása szerint intimitásnak számító mondatok sincsenek benne. Nemcsak nagyapám megfontolt és szemérmes lénye miatt, hanem mert tudható volt: nemcsak ő olvassa majd, amit ír. És nemcsak a családtagokra gondolt...

Gróh Gyula nagyapám ekkor harmincnégy éves, tizennégy éves korától árva, egyetemi éveiben legidősebb bátyja, a nála tizenhét évvel idősebb István segítette (az Iparművészeti Főiskola tanára, majd rektora, tevékeny részese a XIX–XX. század fordulóján annak a leletmentő munkának, amelynek során a magyar műemlékek középkori falfestményeit kutatva azokról – színes fényképezés nem lévén – akvarell másolatokat készítettek; ő többek között Liptó megyében dolgozott sokat). Nagyapám ekkorra már a maga tehetségének és szorgalmának eredményeként az Állatorvosi Főiskola vegytani tanszékének tanára. Választottjával azért kell leveleznie, mert 1919 őszen családjával ő is visszatért az ősi fészeknek számító Rózsahegyre. Ő is ott született, ahol anyja kiterjedt családja, az egyik nagy, köztisztelőben álló felföldi família élt. Dédapám, a majdani após, rajztanár és festőművész, temesvári eredet, apja, művészi kvalitású műbútorasztalos, valahonnan a Szudéta-vidékről (a *Rumcájsz, a rabló* című cseh mesefilmsorozatból ismeretes, legenda Jičínből, nem messze Königráztól) települt oda 1860 után. A család az 1880-as években eredeti nevük, a Feigl kicsit átformált anagrammájaként Fellegire magyarosított. Formaérzékét, rajzkészségét fiai közül kettő biztosan örökölte, így dédapám is, aki Benczúr Gyula tanítványa volt, és bármilyen kitűnő festőművész is lett, a festészetre nem alapíthatott családot. Így rajztanár lett, előbb Rózsahegyen, ahol feleségül vette dédanyámat, az egyik legpatinásabb liptói családból való Luby Emmát. Később Szolnokon tanított, ahol festészete megszabadult korrekt akadémikus vonásaitól, és „nagybányaias” fordulatot vett. Utána Budapestre került, a Mester ut-

cai gimnáziumba. (A tantestületben ott volt a filozófus Szilasi Vilmos és az a *Nyugat* köréhez tartozó irodalmár, aki utóbb Szabó Dezső barátjaként, segítőjeként és szerző-szerkesztő társaként a *Segítség!* című regény szereplői sorában is megörökítettett.) A fennálló bonyolult viszonyok között alapesetben választhatott a román és a magyar állampolgárság között. Csehszlovákiában csak felesége jogán kaphatott volna állampolgárságot, de ő magyar állampolgár akart maradni, elszakított szülőföldjén is. (A magyar állampolgárság nem csak érzelmi okokból volt fontos számukra: dédapám ennek okán kaphatott harmincéves közszolgálatra nyomán elég tisztességes magyar nyugdíjat, amit a gazdasági világválság idején felére csökkentettek, és amit aztán dédanyám özvegyi nyugdíja követett).

1919-ben azonban tisztázatlan jogi helyzetük miatt nem rendelkeztek még olyan okmányokkal, amelyekkel Csehszlovákia területére léphettek volna, pedig haza akartak jutni Rózsahegyre. Fölszálltak tehát lányukkal (rajta kívül négy fiút neveltek föl, egyikük odaveszett a háborúban) az egyik, Pozsonyba tartó hajóra, számtalan papírral, születési anyakönyvi kivonatokkal, munkahelyi igazolásokkal, lakóhelyi bizonylatokkal. A hajóról kiszállva a cseh hivatalnok hosszan olvasgatta a gyűjteményt, majd kijelentette: „Van itt minden, csak útlevél nincs, vagy egy olyan írás, aminek alapján partra szállhatnának.” Dédapám személye kisugárzásáról, szuggesztív tekintetének erejéről a családban sokan megemlékeztek, de ezt a nem lebecsülendő fegyvert csak akkor alkalmazta, ha rákényszerült, mint pozsonyi partraszállásukkor. A hivatalnokot a szemébe mélyedő tekintetével szuggesztálva azt mondta neki: „Azt én nagyon jól tudom. De az okát csak négy szemközt mondhatom el önnek.” Hogy ennek hatására az mire gondolhatott, örök titok marad. Mindenesetre megcsóválva fejét, intett: mehetnek. Ezt követően évekig jogcím nélkül tartózkodtak lakóhelyükön, ahol dédanyám családja már vagy hét évszázada élt. A család ezen ágának elutazásával azonban egy későbbi országhatár választotta el az esküvőre készülő majdani nagyszüleimet. Maradt a levelezés, amely egyoldalúságában is megmutatja, hogy miként próbálták életüket, jövőjüket elrendezni, normális életviszonyokat teremteni – abnormális körülmények között. Aminek közjogi lehetlenségén, akár tetszik, akár nem, csak a békeszerződés aláírása enyhíthetett...

A sárga borítékba került leveleket néhány kivétellel nagyapám írta nagyanyámnak, Rózsahegyre. Az első 1919. december 31-ei, az utolsó 1920. június 2-áról való. Kezdő,

szilveszteri összefoglalójában nagyapám 1919 őszéről azt írja, hogy nem tudott Liptóba menni, mert „1. A csehek részéről határzár van, 2. a lakásalkalmat nem akartam elszalasztani”. A lakáskérdés szinte minden levélben visszatér, nagyapám minden követ megmozgat, hogy legyen jó Budapestben lakásuk. Menekültek, vagonlakók kora ez, amikor még egy lakásbérletre is bírósági engedély vagy határozat kellett, ha egyáltalán akadt valahol üres lakás. Nagyapám minden lakásszerző igyekezete hiábavaló volt, nemcsak 1919 őszén, hanem 1920 első felében is. Az időként felcsillanó remények rendre szertefoszlottak. Az általános helyzet sem volt jobb. A beszámoló szerint a „drágaság nem nagyon lassan, de annál biztosabban emelkedik. A lisztadagot a felére redukálták, s még így is sokan vannak, akik ezt se tudják kiváltani, mert nincs liszt. Az állami tisztviselők olcsóbb élelmiszert kapnak a beszerzési csoportokban külön jegyre. Sajnos Lojzi bácsi [a leendő após] nem kapott még ilyen jegyet, mert a gimnasiunak nem volt elég blankettája, emiatt némely élelmiszerekről lemaradtunk, pedig idejében eljártam az igazgatónál. Ha hazamegyek, megszerzem a jegyet, s halmozok, amit csak lehet. Jó lesz készleteket gyűjteni, gyánítom, hogy tavaszra újra ínséges idő lesz.” Úgy látszik voltak időszakok, amikor már nemcsak a liszt, hanem a lisztjegy is elfogyott.

A következő, 1920. január közepén küldött levél szerint „a közállapotoktól eltekintve, az egész család jól van”, tekintve hogy a levélíró időközben kihevert egy tüdőgyulladást, ami inkább spanyolnátha lehetett, de csak szerencsés gyógyulásáról írt, betegségéről nem, mert nem akarta megrémíteni majdani családtagjait.

Ezeket a leveleket egy tizennyolcadik évét elhagyó, fiatal lánynak a vőlegénye, egy majd kétszer annyi évet megélt fiatal tudós írja. Már egyetemi tanár, túl az egzisztenciaépítés legnehezebb szakaszán és az első ifjúságon, de még éppen idejében a családalapításhoz. A maga erejéből, a kispolgári lét alsó szintjéről küzdötte fel magát (ahogyan testvérei is, mindannyian egyetemet végeztek, kettejük közül, a legidősebből és a legfiatalabból egyetemi vagy főiskolai tanár lett, a középső országgyűlési képviselő, aki Esztergomban a hercegprímások jogi és pénzügyi bizalmasa, majd a Mindszenty-per oldalvizén börtönbe került, jogfosztottá vált). A tudomány embere, de mégis tele szerelemmel, reménységgel, aggodalommal, gondnal. Jövendőbelijétől nemcsak a jogilag még lezáratlan jövőjű, státusú határ választja el, egybekelésük legfőbb akadálya, hogy házasságuk után nem lenne hova hazamenniük. Nagyapámnak nincs saját lakása, korábban részben bátyjánál, majd menyasszonya családjának

távoztával az ő megürült lakásukban élt, sok más családtaggal együtt.

A megbélyegzett, blokád sújtotta, nyomorgó országban élő szeretteiknek a csehszlovák állam fennhatósága alá került, de viszonylagos nyugalomban élő liptói rokonok ismerősök ismerősei révén próbáltak megbízható csempészutvonalat találni. Nagypám (ahogy később nagyanyám) Esztergomban élő sógornőjének 1920. április 14-ei levelében elpanaszolja, hogy pár hónapos elsőszülöttjének heteken át nem tudott napi fél liter tejet szerezni. A város piacát korábban a Duna túlsó partján élő parasztlátók éllelmezésével, de a helyzet rendezetlensége miatt a Mária Valéria hidat a cseh hatóságok zárva tartják, így a párkányiak nem tudnak átjárni. A csempészforgalom ugyan sikeresen működik, ez mindkét állam érdeke – de a tej nem csempészárú. Az emberek átjárnak a határon, e most idézett levelet is a túlsó parton adja postára egy odaválós cseléd lány. „Csempészekkel jönnek, mennek. Bözsi [ő lesz majd a nagymamám] írt valamit Gyulusnak [majdani nagypámnak], hogy érkezik tutajon valami számunkra, de cenzúrázták, hogy mi. Mi itt azt gondoljuk, hogy cukor. Még eddig nem érkezett meg” – áll a levélben. Különös a cenzorlogika: a csempészség ténye nem zavarja, de a tárgyat átfest a felbontott és továbbengedett levélben. Ezen a helyzeten csak a jogi rendezés segíthet: a békediktátum aláírása. Bármennyire kétségbeejtő volt, amire várakoztak, de nagyjából tudták, hogy másként nem rendeződhetnek a közállapotok. A sógornő ezt a várakozást így fogalmazta meg: „Itt úgy hírlik, hogy a jövő hónapban megnyitják a hidat, ha így lenne, könnyebben ellátogathatnánk hozzátok egy kis időre.” A levélben ott van egy keserű jókívánság: „Bözsinek pedig azt kívánom, jusson ő is mielőbb arra a sorsra, hogy olyan sok gondja legyen, mint most nekem” – azaz a házasságkötés után mihamarabb ő is egy kisgyermekkel bajlódjon.

Az általános elszegényedés közepette nagypám anyagiilag nem áll rosszul. Fizetése nem ér ugyan sokat, de olyan cégeknek dolgozik, amelyek szakértői munkáját rendszeresen megfizetik. Sok mindent nem vásárolhat a pénzén, és annyija nincs, amivel lakásgondját megoldhatná. Így (nem túl kiterjedt) kapcsolatrendszerét próbálja mozgósítani, és ügyvéd barátja is buzgón segíti – hiába.

A levelekben az érzelmek azzal a visszafogottsággal mutatkoznak meg, amelynek számolnia kell illetéktelen olvasókkal is. A hangnem kedveskedő, a jegyesek jelentős korkülönbsége okán a vőlegény játékos évődéssel olykor „gyermekem”-nek és „kicsi lányom”-nak szólítja menyasszonyát, és tárcájában őrzi az első, leprélt liptói hóvirágot, amit tőle kapott. Akármilyen szemérmes

is a levelek hangneme, és bármi is a tartalmuk, azok mégsem a cenzorok kezébe valók: nem volt szisztematikus a levélcenzúra működése. Amit a csehszlovák hatóság nem bontott fel, azt a magyarok találták gyanúsak: „a komáromi úton jött leveled a censura felbontotta (nem is csoda, hisz cseh bélyeg volt rajta, s hátul a feladó neve – Arnoldé [a menyasszony egyik nagybátyja] – csehül volt írva). Ne használd tehát ezt az utat a levélíráshoz” – így nagypám. Vagyis a cseh feladóval küldött levéllel a csehszlovák hatóságot ki lehetett játszani, de a magyarokat éppen ez tette kíváncsi. Ausztria felé azonban szabad a postaforgalom. Kézenfekvő a megoldás: a levelek dupla borítékban Bécsbe mennek, ahol a nagypám szívbéli jó barátja, kutatótársa, a később Nobel-díjat kiérdemelt tudós, Hevesy György dolgozik. (Röviddel korábban az Állatorvosi Főiskolán, a világon elsőként, a radioaktív indikáció módszerével vizsgálták az ólom öndiffúzióját a radioaktív indikáció módszerével. A kísérleteknek helyet adó teremben állítólag ma is kimutathatók a sugárzásnyomok.) Hevesy a leveleket aztán továbbküldi Budapestre és Rózsahegyre: a család mindkét ágát közelről ismeri, mert a háborús években Besztercebányán dolgozott egy hadi üzemnek minősült vállalatnál, ahonnan egy kis otthonias levegőt szívni ugrott át Rózsahegyre, ahol nagypám bátyja élt. Gróh Géza a Kassa–Oderbergi Vasút főmérnöke volt, dédanyám húgát vette feleségül. Háború ide vagy oda, a Monarchia családias légkörében természetes volt a rokonok barátainak és azok rokonainak és barátainak összetartása, a maguk köreiből fogadása. Természetes volt az is, hogy a rózsahegy-i gimnázium korábbi rajztanára szívélyes kapcsolatban álljon egykori kollégájával, Andrej Hlinkával, az iskolai hitoktatás felelősével, akinek portréját is megfestette, és akivel ebben a tágas, patriarchális közegben Hevesy is találkozott: a majdani Nobel-díjas egy kimagasló nemzeti vezetővel. Hogy Hlinka személyisége nagy hatást gyakorolt Hevesyre, az egy jóval későbbi, de az idézett levelekkel egy borítékban őrzött leveléből derül ki. „Nagy érdeklődéssel hallom, hogy Jancsi [később ő lesz az apám] nyelvtudósna készül” – írja arra a hírre, hogy barátja kisebbik fia szlovákul tanul. Aztán így folytatja: „Megboldogult Hlinka örömeiben megfordul sírjában annak hallatán, hogy egy lelkes magyar ifjú oly nagy buzgalommal tanulmányozza az ő nyelvét.”

Az 1941. február 2-ai levélben arról is szó esik, hogy egy pozsonyi ismerős szerint ott elég jó világ van. Ez, gondolom, az ellátásra vonatkozik. Hevesy ekkor Koppenhágában él és kutat, és arról is ír, hogy a ciklotronnal végzett kutatásait a nehévíz hiánya akadályozza. Dánia

ekkor már jó fél éve német megszállás alatt áll, de ez a jelek szerint önmagában nem akadályozza a zsidó származású Hevesy munkáját, aki az izotópös nyomjelzéssel kapcsolatos kutatásaihoz már évek óta nehézvizet használt. Vélhetően annak a norvég üzemnek a termékét, amelyet norvég ellenállók 1943-ban robbantottak fel egy majdan nagysikerű játékfilm alapjául szolgáló vakmerő akció keretében, amelynek lehet, hogy döntő szerepe volt abban, hogy nem a németek készítették el az első atombombát. A gyárat korábban érő bombatámadások okán azonban a tudományos célokat szolgáló koppenhágai kutatások e fontos anyagát nélkülözni kellett a tudósoknak. Hogy ilyen körülmények közt az 1938-ban elhunyt Hlinkára gondol Hevesy, többre utal, mint egy valahai futó találkozásra. Közeli kapcsolatra ugyan nem, de arra igen, hogy Hlinka karizmatikus személyisége maradó élménye lehetett.

Mindez azonban 1920-ban csak az ismeretlen jövő. Az első nagy világégés végén még senki sem gondol a következő elejére – csak azt szeretné, hogy a háborús állapotokat élhetőbb világ kövesse. Ezt akár egy levelezés segítése is szolgálhatja. Amikor Hevesy továbbutazott Bécsből Németországba, megszervezte, hogy a továbbiakban szállodája portása gondoskodjon a levelekről.

Amelyek elég egyhangúak. Lakás nincs, az ezzel kapcsolatos kereseteket a bíróság rendre elutasítja. A házasság tárgyi feltételei nem nagyon akarnak megszületni. „Gondold csak meg, hogy berendezkedésünk dolgában alig vagyunk előbbre, mint tavaly ilyenkor. Sőt, hátrébb vagyunk, mert akkor lett volna lakásunk, és ma nincs... Számold csak össze, hogy mink nincsen még. Hisz semmink sincs, kezdve a paplanlepedőtől a kávésbögréig, az előszobafogastól a személtapátig” – írja az okkal aggodalmaskodó vőlegény március végén.

Az esküvő tehát halasztódik. Nagypám ironikus-utópisztikus módon egyik levelét 1958-ból keltezi, „Kedves Öreg Menyasszonyom” megszólítással. Ebben azzal mentegeti magát a ritkuló levélírás miatt, hogy gyöngülő szemével már sem írni, sem olvasni nem tud rendesen. Szerencsére azért van a rokonságban olyan gyerek, aki időnként fölolvass neki. Beszámol arról is, hogy a lakásszerzésen fáradozó ügyvéd barátja nyolcvanegy évesen meghalt. „Halála napján magához hívatta fiát – ki már régen átvette ügyvédi irodáját –, azt mondta neki: János fiam, azt az egyet kötöm legjobban a lelkedre, hogy szerezz lakást a Gróh barátomnak, meg az ő kis menyasszonyának. Eztán megcsókolta övéit és meghótt.” (Az említett gyerek a levél tényleges születésekor két-három éves lehetett.) A keserű vízióban az elaggott vőlegény örökös

jegyeseinek beszámol arról, hogy a velük egyidős házaspárok unokái már rég egyetemre járnak.

A levelek kedveskedő, a szikár tudományosságtól idegen, lírai hangját vagy tárgyyszerű beszámolóját olykor megszakítja a tehetetlenséggel és a melankóliával küzdő önanalízis. Nagypám némileg váratlanul egy alkalommal a bölcseletben keres vigaszt. „Míg Janus istennek csak az arca volt kettős, addig nekem a testem és lelkem is kettős” – kezdi, és elmondja: menyasszonyának a sebzésként, az igazi énjével íratna levelet, de ehhez vissza kellene jutnia önmagához, mert a másik lényében „harag és gyűlölet lakik mindennel szemben, ami minket elválaszt” – írja. (Vagyis nemcsak az exlex állapot miatt nehezen átléphető határ, hanem a részleges blokádnak sújtotta maradék Magyarország megannyi nyomorúságára is utal.) Úgy gondolja, hogy bármennyire is méltatlannak tartja a „harag és gyűlölet” érzését, és bármennyire nem akarja átengedni magát ennek, néha mégis így kell éreznie: „azelőtt nem volt rá szükség, most azonban kell ez is”. A boldogsághoz azonban túl kell lépni ezeken a hangulatokon, amihez reményt a közeledő találkozás gondolata ad: „majd ha egyszer eljön az esküvőnk napja, akkor majd Te fogod lenyiszálni rólam a másik testet-lelket, és azt majd együtt elpusztítjuk, máglyára tesszük”. És sajnálja, hogy „az én jobbik lelkem fáradt, csüggedt. Beismerem, hogy én sokszor nem is gondolok Reád, mert odaát kell laknom abban a másik, gonosz lélekben. Mindig oda kergetnek, pedig de nem szeretek ott lenni.” Ezért kéri: „mutasd meg, hogy hol van ott [menyasszonya leányszívében] a szeretetnek, a gyengédségnek, a jóságnak, a ragaszkodásnak a helye. Eressz be oda, mert nekem erre nagy szükségem van. És ne engedd, hogy Néked is kettős lelked legyen” – mondja, és így folytatja: „bízál és bíztass engem is, hogy majd csak vége szakad ennek az áldatlan állapotnak. Akkor úgy-e, majd milyen jó lesz.”

Ez szép. Nem tudom így történt-e, s ha igen, meddig tartott ez a kegyelmi állapot. Nagyszüleim házassága egy évszázad távolságából rendben lévőnek, ha úgy tetszik, boldognak tűnik. Két fiuk alapján harmonikus személyisége, gyerekkori emlékeik erre utalnak – még akkor is, ha érzelmi világuk központjában nem a szülőkhöz kötődés állt. Mindkettejükből szeretetteljes felnőtt lett, akik egy életen át kitartottak házasságukban, ami az ő korukban már korántsem volt magától értetődő. Nagypám élete középpontjában persze nem a szerelem, hanem a szakmája, munkája, a tudomány állt, amelyben nagyjából mindent elért, amit elérhetett (ha élete végén meg is fosztották munkájától, akadémikusi címétől). A család, a kor szokásaihoz illően, nagypám számára volt fontos-

sabb. Mögötte is ott volt egy biztos, szép, meghitt családi körben töltött gyermekkor, amiről olykor nekünk, unokáinak is mesélt. A II. világháború után, különösen az 50-es években, megözvegyülve, szegénységben élve, sohasem siratta valahai jólétét, pedig korábban a közép- és nagypolgári lét határán éltek. Ilyesmit apám sem emlegetett, pedig azon kevesek közé tartoztak, akiknek a 40-es években autójuk volt. (Az Opel után a hadsereg vette igénybe, és az autó Budapest ostromakor hősi halált halt. Nagybátyám erősebben kötődött hozzá, megkereste a roncsot, és emlékként leszerelte az egyik lámpáját.)

A menyasszony levelei nem maradtak meg – de talán jobb így, amúgy is ő lehetett a rosszabb levélíró, mert vőlegénye olykor szóvá teszi, hogy nem kap tőle leveleket. (Aminek oka amúgy a posta is lehetett: van bizonyíték több küldemény eltűntére.) Nem gondolom, hogy amit írt, túlradó érzelmekről tanúskodott volna. A bakfiskorból alig kinőtt lány tanítóképzőt végzett, ügyesen rajzolt, zongorázott. Ezzel kapcsolatban vőlegénye hangot adott annak a véleményének, hogy tanuljon „inkább kevesebb darabot, hanem [azokat] tökéletesen. (Ismered e régi elvem)”.

Boldog lánykorában a szerelemről nem sok fogalma lehetett nagyanyámnak. A fiatalokat alighanem a rózsahegy-i családi szövevény boronálta össze. (Édesanyja húgát vőlegénye bátyja vette el, vagyis anyja sógora lett a férje. Hogy ez a különös kapcsolat a rokonsági fokok terén milyen különös kombinációkhoz vezethetett, azon bizonyára jól szórakoztak.) Ő meg tudta, hogy a lányok előbb-utóbb, de jobb, ha előbb, férjhez mennek. Így aztán menyasszony lett, akinek a levelek születése idején a várakozás volt a dolga.

A házasság megkötésének akadályai közt ott volt a két ország, Csehszlovákia és Magyarország rendezetlen viszonya. Tetszik, nem tetszik, ezt Trianon háraitotta el. A menyasszony szülei nem utazhattak Budapestre, rendezetlen állampolgárságuk okán nem kaphattak útlevelet. Temesvári születésű dédapám román vagy magyar állampolgár lehetett, felesége jogán talán csehszlovák is, de mindennek még tisztázatlanok voltak a jogi feltételei, és a hivatalos ügyintézéshez töménytelen idő kellett volna. És azzal is számolni kellett, hogy magyar állampolgárságáról lemondva eleshet tanári szolgálatával kiérdemelt nyugdíjától – aminek ügyét egyébként majdani veje intézte. Magyarországról való távozása után hivatalosan továbbra is a Mester utcai gimnázium tanára volt, és formálisan csak azért nem tanított, mert (amúgy nem létező) betegségei akadályozták meg ebben – az ezzel kapcsolatos orvosi bizonyítványt nagyapám többször

is sürgette. Alighanem eredménnyel, mert a tanári jogviszony megmaradt. Sőt, a korábban emlegetett 1919. szilveszteri levelében nagyapám arról értesíti, hogy 1919. [az utolsó számok kétszer aláhúzva!] január 1-jétől a VI. rangosztályba lépett. (Vagyis az apparátus tette a dolgát – dacára a hivatali ügymenet minden akadályának, háborús összeomlásnak, forradalmaknak és ellenforradalomnak, országvesztésnek és román megszállásnak.)

Dédapám még töprengett, hogy a zavaros időkben miként döntsön, egyáltalán hol éljen, miféle megélhetése lesz majd Rózsahegyen. Ezért 1920 első feléig még megtartotta Ipar utcai lakását, de aztán lemondott róla – lánya és veje javára. Így jutott lakáshoz az ifjú pár, és végül egybekelhetek – Liptószentmárián. Ehhez nagyapámat a Liptó megyei Olaszi lakosának kellett feltüntetni. Liptószentmária papja azonban személyes ismerős volt, túl azon is, hogy a lipitói világban mindenki ismert mindenkit. A templom belsejét 1910-től dédapám falfestményei díszítették. Megfestésük nem volt egyszerű feladat, mert az Árpád-kori templomocskában (*Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című sorozatban Mednyánszky ábrázolásában látható) megmaradt néhány középkori freskótöredék, amiket 1906-ban nagy valószínűséggel éppen az akkor még nem rokon Gróh István fedezhetett fel, mert sok környékbeli műemléket tanulmányozott. A Műemlékek Országos Bizottsága tiltakozott a megmaradt részek esetleges elpusztítása ellen. A helyesírásából gyaníthatóan szlovák anyanyelvű plébános az átiratról megjegyzi: „eből kiveszem, hogy szeretnek parancsolgatni, de valamivel hozzájárulni eszük ágában sincs”. A hatóság azonban megengedhetőnek tartja a maradványok megfelelő színben történő lemeszelését, amivel a plébános nem elégedett: mert „ennek folytán csúfúl fog kinézni” az új falfestmény. Az ügy elintézését dédapámtól remélte a plébános, aki azzal biztatta hathatós közbenjárásra, hogy ez az ő, tehát a művész érdeke, hogy „művészi kivitele tündököljen és századokra szóló emlék dicsőítse hírnevét”.

Dédapám amúgy szerette volna, ha részletek láthatók maradnak, de a hívek is tiltakoztak, mégsem lenne illő, ha az adományaikból finanszírozott új templomfestést elcsúfítaná néhány kopottas folt. Hogy aztán milyen megoldás született, nem tudom. A 70-es években a Vágon épült vízi erőmű, illetve duzzasztómű miatt a templomot húsz méter víz fedi. De 1920-ban az esküvőt a jogi akadályok ellenére meg lehetett tartani. Igaz, a kor szokásaival ellentétesen csak szűk családi körben, gondolom, ötvenen talán így is lehettek. A külsőségek is visszafogottak voltak. A levelekben az áll, hogy a menyasszony óhaja,

hogy menyasszonyi ruhában esküdjön. Hogy erről külön írni kellett, azt a házasságkötésnek nem egészen jogszerű háttere indokolhatja, ami miatt minden feltűnéstől óvakodni kellett. A megfelelő öltözet kiválasztása a vőlegénynek is gondot okozott. Nem azért, mert annyira követni akarta volna a divatot, hanem mert nem volt tisztában a majdani körülményekkel. Azt azért tudta, hogy az adott helyzetben „a legszigorúbb spanyol etikett nem egészen mérvadó, különösen, ha nem lesz sok idegen-vendég. Ez oknál fogva a cylindert mellőzhetőnek vélem... (Ha kell, azonban szerzek.) Azt hiszem még, hogy a frakk is elengedhető – bár kívánatra vihetek, van jó frakkom – és Fer. Józseffel (mely nekem sympatikusabb) helyettesíthető. Egy más szempont: a kíséretnek nem kell hozzánk alkalmazkodni. (A spanyol szabályoktól eltérően). Józsi pl. [nagyapám egyik bátyja] – erről már beszéltünk – fekete zsakettet vagy fekete kabátot vesz, csíkos nadrággal.”

A rendezvény visszafogottságát a külső körülmények indokolták, noha az ifjú pár mindkét felének családja Rózsahegy és Liptó elsőbb köreiből tartozott, kiterjedt és tekintélyes baráti körrel, rokonsággal rendelkezett. Egy ilyen esküvő máskor a fél Liptó megyét (vagy akár a fél Felvidéket) megmozgató esemény lett volna. 1920 júniusában ez azonban elképzelhetetlen volt. Gondolom, nem a nemzeti gyász miatt, hanem azért, mert az adott pillanatban ez már a gyülekezési törvények, így a berendezkedő csehszlovák hatóságok tilalmába ütközött volna. Az utolsó levél 1920. június 1-jei dátummal született, utolsó volt abban az értelemben is, hogy nagyapám leszögezte: vőlegényként nem ír többé menyasszonyának, a következő leveleket már a felesége kapja tőle. Addigra eldőlt: a menyasszony családja Rózsahegyén marad, budapesti lakásukban megkezdheti életét az ifjú pár. Ehhez azonban, bármilyen kellemetlen is volt, el kellett távolítani onnan a rokonságot. „Horváth Jenőnek [a jeles történésznek, akinek Nagyváradról kellett menekülnie, a román megszállás nyomán, mint jogakadémiai tanárnak, és aki felesége révén tartozott a rokonságba] határozott formában megmondtam, hogy a vendégszeretet csak addig tart, míg haza jövünk. Én 15 éves korom óta hanyódom a világban tisztességes lakás nélkül; ez alatt az idő alatt belefáradtam abba, hogy mindig máshoz alkalmazkodjak. De attól is irtózom, hogy valaki, bárki is, nálunk lakjék. Határozott vágyam, hogy e lakás minden része fölött csakis *mi ketten* rendelkezünk” – szögezte le nagyapám.

Rózsahegyre utazását két héttel későbbre, azaz június közepére, tehát a békediktátum aláírása utánra tervezte – nyilvánvalóan azt gondolva, hogy akkor már rendben zajlik majd az utasforgalom. Aztán az eskü-

vő a maga visszafogott formájában rendben lezajlott, a fennmaradt fényképen csak a család önmagát feketítő báránya, a menyasszony öccse, nekem Pista bátyám, krakélerkedett. (Ő volt családunkban az egyetlen kommunista és az egyetlen, aki a kommunizmus bukása után szobrot kapott. A csehszlovákiai magyarok szervezetének, a Csemadoknak egyik alapítója, titkára volt, a komáromi magyar színház alapító igazgatója és rendezője – ezért érte ez a megtiszteltetés.) A szűkebb családról készült csoportképen hagyján, hogy nem csupán az alkalomhoz minimálisan elvárható, de hétköznapiak is laza öltözetben, égő cigarettával a szájában áll, ami nemcsak a spanyol etikettel, az elemi jó modorral is ellenkezett. A többieknek megvolt a véleménye, de így sem haragudtak rá. A család attól család, hogy tagjai szeretik egymást.

Hogy mit jelentett hát Trianon? Azt, hogy párhuzamosan a család gondjaival, Magyarország jogi helyzete is rendeződött. Lett útlevél, lett lakás, lett esküvő. Egy év múlva megszületett nagybátyám, újabb másfél évvel később apám, aztán történt egy és más, eltelt még egy harmadnyi évszázad, és megszülettek a trianoni házások unokái. Közöttük én is.

Várallyay Réka

Formanyelvében is él a nemzet

*Kísérletek egy határvédő székely falu
értékvédelmére*

Prológus

■ 1999 őszén, aranyló napsütésben jártuk végig Erdővidéket. Településről településre, az egykori Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma megbízásából, hogy a *Határon túli magyar települések komplex értékleltárához* hozzájárulhassunk az egyházi kegytárgyak, templomi berendezések összeírásával. Budapesti egyetemisták voltunk, művészettörténet szakos hallgatók, akik addig a szakirodalom alapján, „jó minőségű fekete-fehér képek” és muzeális körülmények között lévő műtárgyak segítségével tanultak a művészetről. De akkor, ott valami egészen más történt. A terepmunka során megfogható közelségbe került minden: az úri hímzések, az óntárgyak, a XVII. századi aranyozott ezüstkupák. Galambszaga volt a poros templomtornyoknak, ahová a lelkészek kávéspálinkás vendégszeretete után másztunk fel, hogy leírjuk a harangok köriratát, és tapinthatóan nyirkosak voltak a régi sekrestyeszekrények fiókjaiba gyömöszölt századfordulós miseruhák...

Az erdővidéki településfelmérés „élet ízéhez” társult az erdélyi falvak akkori valóságának megtapasztalása is, a mélykék ég, a tornácokon sárgán világító kukoricafüzek, a szívdobogtató régi házak és az elszomorító kommunista „fejlesztések” látványával.

Az egyetem vége felé közeledve szakdolgozattémát kerestem, aminek kiválasztásánál fontos szempont volt a személyes érintettség. Így találtam rá a felmérő út során a miklósvári Kálnoky-kastélyra, aminek késő reneszánsz hátsó homlokzata – a derékig érő gaz ellenére – egészen magával ragadott. Bár a „szakirodalom” addig meg sem említette, belevágtam a dolgozat összeállításába. Szerencsémre, az előző években költözött Erdélybe Kálnoky Tibor, a grófi család leszármazottja, hogy a rendszerváltás után visszaigényelhető családi örökséget birtokba vegye és megkezdje felújítását. A miklósvári kastély régészeti feltárása és felmérése épp 1999-ben vette kezdetét, így bekapcsolódhattam a helyszíni kutatásokba is, több hetet

töltve a kastélynál. Az elkövetkező évben hol Miklósvár, hol további értékfelmérő programok miatt utaztam Székelyföldre, egyre mélyebbre ásva magam az erdélyi művészetbe és kultúrába. Azt azonban nem sejtettem, hogy mindez egy életre szóló elköteleződést jelent majd.

A határon túli értékek védelmében

Az erdélyi értékfelmérésekben való lelkes részvételnek köszönhetően 2000 októberében az akkori OMvH, nem sokkal később Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Kárpát-medencei referatúrájának munkatársa lettem.

A határon túli magyar területek épített és tárgyi örökségének megmentésére – számbavételére, felújítására – az első Orbán-kormány a Nemzeti Örökség Programot kiterjesztette a határon túli műemlékügy támogatására is. A kidolgozott támogatási rendszer nagyon jelentős hatással volt az anyaországtól elcsatolt területek örökségvédelmére. A szétszított összeg valószínűleg megsokszorozódott, mert olyan lendületet adott a helyi közösségeknek, ami szakmai összefogást

A felújított
miklósvári
Kálnoky-kastély
délnyugati
homlokzata
2017

eredményezett és további támogatókat inspirált. A konkrét épületfelújítások mellett értékfelmérő programok is elindulhattak – például az erdélyi festett faberendezések és falképek számbavételére, vagy a magyarlakta települések komplex értékleltárának elkészítésére. Létrejöhetnek és megerősödhetnek azok a helyi restaurátorműhelyek, építészirodák, művészettörténeti kutatócsoportok, alapítványok és egyesületek, amelyek ma is legfőbb bázisai a határon túli magyar örökségvédelemnek.

Munkahelyemen a feladatok elosztása hamar kialakult: míg építész-kollégáim elsősorban a magyar kormány által támogatott épületfelújításokkal foglalkoztak, én vittem tovább a települési értékfelmérő programokat, emellett kiadványokat szerkesztettem, kiállításokat rendeztem, és bekapcsolódtam az örökségvédelmi képzések szervezésébe is. Szakmai útjaink során kiváló kollégákat ismertem meg Kárpát-medence-szerte, és nagyon sok személyes tapasztalatot szereztem a történelmi Magyarország különböző területeiről, amiért azóta is hálás vagyok.

Kúriák földje, Háromszék

A miklósvári Kálnoky-kastélyról készült szakdolgozatom írása közben figyeltem fel a háromszéki udvarházak jellegzetes építészettörténeti jelenségére. A történelmi Magyarország délkeleti csücskében fekvő területen ugyanis a határvédelemre berendezkedett szabad székely társadalmi rétegnek köszönhetően nagyon sok a nemesi kúria. Ezek nagy részét a székelyek második rendjéhez tartozó, a vármegyei kishemeseknek megfelelően úgynevezett lófők birtokolták. A jelentősebb méretű vagy a történelem folyamán kastéllyá növekedett udvarházak pedig az elsőrendű székely nemesekhez, az úgynevezett primor családokhoz tartoztak. A háromszékiek alig összevethetők a Magyarországról ismert, többnyire XIX. századi, klasszicista portikusszal rendelkező kúriákkal. Nem méretükkel, hanem lakóik életvitelével és külső megjelenésükkel tűnnek ki a falusi házak közül: általában kőből épültek, oromzatos tornác emelkedik udvari homlokzatuk előtt, tágas beltelkükre pedig díszes kapu vezet.

Ahogy a későbbiekben röviden felvázolt kutatástörténetből is kiderül, a háromszéki udvarházakat – a megszokott terminológia mellett – a szakírók olyan személyes jelzőkkel is illették, mint a „bájos, festői, barátságos, derűs, sajátos arányú”. Mindezek különleges, egyedi jellegükre utalnak.

Építészettörténeti feldolgozásukat jelölve meg témának, 2004-ben felvettek az ELTE Művészettörténeti

Intézet doktori iskolájába, majd elnyertem egy magyar–román államközi ösztöndíjat is. Miután tanulmányi szabadságot kértem munkahelyemtől, több hónapra Sepsiszentgyörgyre költöztem az udvarházak tanulmányozására. Szerettem volna levéltári kutatásokat is végezni, de érdekes módon az akkori levéltár-igazgatótól – csaknem tizenöt évvel a rendszerváltás után – budapestiként nem kaptam engedélyt a kutatásra. Segítségemre így a Székely Nemzeti Múzeum kiváló könyvtára és fotótára volt, ahonnan nagyon sok archív anyagot sikerült összegyűjtenem.

Időm nagy részét azonban a terepen töltöttem, órákat beszélgetve a kúriák és kastélyok tulajdonosaival, a helytörténészekkel és a lelkészekkel. (A házsorsokkal párhuzamosan az életsorsokat is megismertem.) Összességében sok művészettörténeti adattal, fényképpel és erdélyi tapasztalattal gazdagodva tértem vissza Budapestre. Kutatásaim közben csatlakoztam a Nagy Balázs etnográfus és Hlavathy Izabella akkori műemléki felügyelő kezdeményezésére elindított kúriafelmérő programhoz, aminek eredményeit 2005-ben, a *Kúriák földje, Háromszék* című könyvben, kilenc kastély és hatvanhét udvarház bemutatásával publikáltuk.¹ A magyarországi terjesztésben sajnos még mindig nem elérhető kötet jól illusztrálja Háromszék sajátos építészeti örökségét.

A könyv bevezető tanulmányát Kónya Ádám geográfus, tanár, helytörténész, a Székely Nemzeti Múzeum volt igazgatója írta.² Az ő nevéhez fűződik a háromszéki udvarházak első jelentősebb feldolgozása. Az 50-es évektől járta Háromszéket, hogy rajzokon és fotókon megörökítse értékeit és a kommunista ideológiával szemben küzdjön fennmaradásukért. A 70-es évektől rendszeresen közölt cikkeket egy-egy műemlékről a *Megyei Tükör* napilapba, hosszabb lélegzetű tanulmányokat pedig a Székely Nemzeti Múzeum évkönyvébe, az *Alutába*.³ Neki köszönhetjük, hogy képet kaphatunk ez épületállomány mára elpusztult részéről is. Fényképei páratlan értékkel bírnak, gyakran egyedüli támpontjai nemcsak a művészettörténeti kutatásnak, hanem egy-egy műemlék helyreállításának is.

Kónya Ádám nagy nevű elődök sorát folytatta, akik átfogóbb tanulmányaikban érintették a háromszéki udvarházakat is. Elsőként Orbán Balázs, aki *A Székelyföld leírása* című, 1869-ban megjelent művének harmadik, háromszéki kötetében többször is említi a kúriákat annak ellenére, hogy a klasszikus és középkori művészetet éltető művészettörténet-írás ebben az időszakban mellőzte a méretei miatt jelentéktelennek, barokk formajegyei miatt pedig „elfajult” stílusúnak tartott épülettípust.⁴ A szé-

kelyföld leírója azonban több esetben épp azt a különleges bájt látta meg e kisnemesi lakokban, mint amit a mai szemlélő. Réty esetében például így írt: „A Feketeügy partmagaslatán szórványosan elhelyezett, egymás fölé aggatott udvarházaival (szám szerint tizenkettő) főként a Kovásznáról jövőnek igen festői képet tár fel.”⁵ Ő figyelt fel elsőként a kisborosnyói Damokos-kúria 1728-ban készült, „arabeszekkel borított”, faragott mellvédjére is, amit állítólag egy molnár készített.⁶ (Az épület elpusztult, de kő mellvédjét a Székely Nemzeti Múzeum őrzi.)

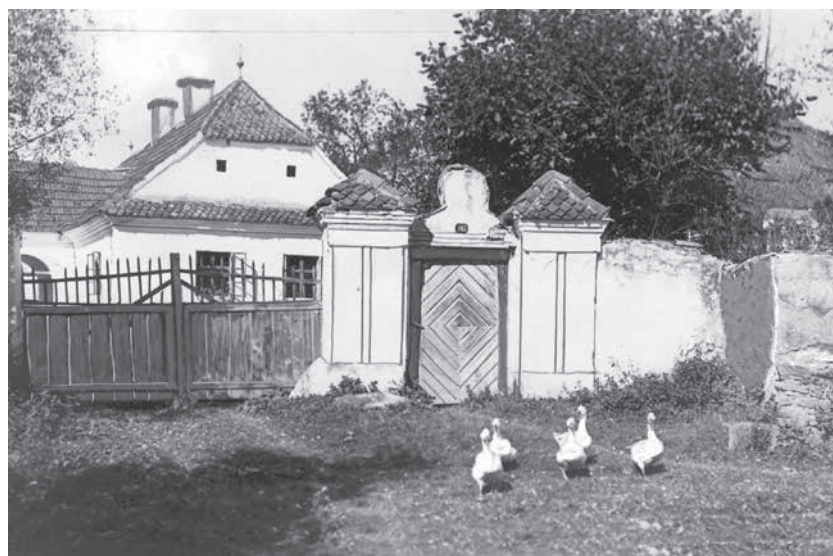
A XX. század elején Kós Károly többször is bejárta a vidéket. 1929-ben kiadott, *Erdély* című albumában a történelmi tanulmányt követő hatvan, jellegzetes erdélyi épületet bemutató linómetszete közül négy háromszéki udvarházat ábrázol.⁷ Az 1930-as években Gödri Ferenc sepsiszentgyörgyi rajztanárral fotósorozatot is készített, amelyet a Székely Nemzeti Múzeum őriz. Ezekből a – többnyire Bikfalván készült – képekből a *Séta bölcsőhelyem körül* című, erdélyi írókat megszólaltató könyvbe több fotó is bekerült.⁸

Kós a háromszéki udvarházakkal kapcsolatos megállapításait 1943-ban *A székely népi építészet* címmel, Budapesten tartott előadásában foglalta össze. „Háromszék keleti és délkeleti részein, a »Szépmező« hatalmas és gazdag falvaiban alakult ki két olyan háztípus, amely nem annyira elemeiben és formáiban, de főleg arányai-ban és feltétlenül imponáló megjelenésében olyan sajátos alakítás, hogy nem igen tudom őket hová tenni. Bizonyos, hogy nem helyi eredésű épületforma egyik sem, de máshonnan, sőt több felől kapott hatásokra alakult ki és vált aztán típussá. Nem szegény kisgazda háztípusai ezek, hanem a székely primor és lófő urak udvarház formája. Ott is terjedt el, ahol úgyszólván a falvaknak minden második lakója vagy primor, vagy lófő, vagy ármalista nemes” – írta.⁹

Az általa meghatározott két jellegzetes udvarházátípus egyike esetében a téglány alakú épületen ívsoros, hosszanti tornác fut végig, a másiknál – és ez a jellegzetesebb – az udvari homlokzathoz kiugró, oromzattal koronázott, oszlopokkal vagy élszedett pillérekkel tagolt tornác kapcsolódik. Kós jól érzékeltette előadásában azt is, hogy a háromszéki kastélyok közül több – például az uzoni Mikes-kastély vagy az altorjai Apor-kastély – ez utóbbi típus felnagyított mása, a zabolai Mikes-kastély pedig (ami még Orbán Balázs könyvében régi formájában szerepel) egy jellegzetes háromszéki kúria romantikus átalakításából kapta mai formáját.¹⁰

Szintén a 30-as években járta be Háromszéket Balogh Jolán művészettörténész is, a magyar reneszánsz mű-

vészet kutatója, akinek elméletei – az itáliai reneszánsz hatásáról és Mátyás király udvarának jelentős szerepéről – hosszú évtizedeken át meghatározták a magyar reneszánsz művészetről alkotott képet. 1934-ben a *Magyar Művészet* című folyóiratban megjelent, *A reneszánsz építészet és szobrászat Erdélyben* című tanulmányában a háromszéki kúriákról mint új épülettípusról a XVII. és a XVIII. századi késő reneszánsz és kora barokk művészet tárgyalásakor is ír.¹¹ A jellegzetes székelyföldi XVII. századi reneszánsz művészet központjának Háromszéket tartotta nemcsak az építészet, hanem a kőfaragás terén is.

Koréh–Dénes-kúria
1930-as évek

A Simon-kúria udvara
1930-as évek

„A fejlődés középpontja, irányítója Háromszék lehetett, innen valók a legfontosabb emlékek és itt alakult ki a nemesi kúriának egy új típusa. A háromszéki kúriát az jellemzi, hogy a homlokzat közepén az épülettetből árkádostornác ugrik elő. [...] A háromszéki derűs, barátságos kúriatípus a Barcaság szász épületeire is erősen hatott.”¹²

Érdekes ez utóbbi megjegyzése, mert inkább a szász építészet hatását látjuk Háromszéken. A csonkakontyolt tetős szász háztípus jelenléte egyértelmű Székelyföld

déli részén, és a levéltári forrásokból is az derül ki, hogy Barcaságról érkeztek mesterek Háromszékre, és az építőanyag beszerzésének egy része is onnan történt.

Az erdélyi udvarházak kutatói között feltétlenül ki kell emelnünk B. Nagy Margit munkásságát, akinek tanulmányai és forráskiadásai ma is alapnak számítanak a témában. 1970-ben jelentette meg *Reneszánsz és barokk Erdélyben* című kötetét, amelyben az *Udvarházak és stílusok* című tanulmánya több érdekes adattal szolgál a háromszéki udvarházakkal kapcsolatosan is.¹³ Véleménye szerint a jellegzetesen háromszéki típusnak tartott, oszlopokon vagy pillérekre nyugvó, kiugró tornác az inventáriumok tanúsága alapján Erdély-szerte a XVII. századi kúriák és kastélyok sajátossága volt, és összefüggött a homlokzat elé épített lépcsős feljáróval vagy sokszögű filagóriával. Háromszéken ez a forma általánosan elterjedt a kúriaépítészetben és a XIX. század első feléig is tovább élt. Mivel gyakran helyi mesterek építették, keveredett a népi építészet jellegzetességeivel, sajátos jeleget kölcsönözve az épületeknek. Ezt a jelenséget, a reneszánsz művészet és a népművészet szoros kapcsolatát Balogh Jolán és B. Nagy Margit is kiemelte, Kónya Ádám pedig egyenesen „népi udvarházaknak” nevezte a bikfalvi kúriákat.¹⁴

A bikfalvi
református
templom
középkori
tornya az
egykori
lőrészekkel
2020

A varázslatos Bikfalva

2004 nemcsak azért jelentett fordulópontot életemben, mert bekerültem az udvarházakkal foglalkozó kutatócsoportba és csodás épületekben járhattam, hanem akkor ismertem meg sepsiszentgyörgyi származású férjemet, Péter Alpár képzőművészt is. Mivel úgy éreztem, hogy nagyon sok teendőm van Erdélyben, és személyes felelősségem is a határon túli magyar műemlékek sorsa, házasságkötésünk után nem Budapestre, hanem Sepsiszentgyörgyre költöztünk. 2007-től így az erdélyi örökségvédelmet a „terepről” folytathattam, aminek nagyon sok előnye volt. Egyrészt a 2002-es kormányváltást követően fokozatosan elapadtak a határon túli műemlékekre szánt források, ezért civil pályázatokból kellett megoldanunk a felmérő programok és képzések folytatását. Másrészt helyben voltam, és sokkal jobban átláttam, hogy milyen szakmai segítségre van szükség az erdélyi értékek védelméhez. Az állami források hiánya miatt az épületfelújításokról áttevődött a hangsúly az örökségvédelmi képzésekre és az értékfelmérésekre, így, összefogva a helyi műemlékvédelmi hivatal munkatársaival, értékvédelmi fórumokat szerveztünk a háromszéki polgármestereknek, amelyekre magyarországi előadókat is meghívtunk. Időközben megvettünk egy régi udvarházat Bikfalván, abban a faluban, ahol még ma is körülbelül huszonöt kúria áll. A település értékeit látva megfogalmazódott bennem egy olyan faluképvédelmi program beindításának a szükségessége, amely magyarországi mintára vagy az Erdélyben már működő torockói és énlakai példa alapján, támogatási rendszer keretében védené az értékeket. A mintaprojekt ötletével a Kovászna Megyei Tanács vezetőségéhez fordultam, és a következő évtől támogatták a javaslatot. Így a Keöpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság szervezésében elindulhatott a Bikfalvi Faluképvédő Program.

A Bodzai-havasok lábánál, Háromszék déli határán fekvő Bikfalva különleges atmoszférájú falu, és nagyon jól példázza a határvédő székely települések egykori felépítését. Legrégebbi része őrzi a középkori halmazszerkezetet a nagy, olykor kéthektáros telkeken elhelyezett udvarházakkal és melléképületekkel, falazott kapuzatokkal. Főutcája szabályos, XVIII. századi telepítésre utal az útra merőlegesen elhelyezett lakóházak és az első kertet lezáró keresztcsűrök ritmusával.

A település múltjával kapcsolatosan Fehér János művészettörténész a bikfalvi református templom építéstörténete kapcsán közölt nagyon érdekes adatokat.¹⁵

Rámutatott arra, hogy az összefoglaló munkákban, így Orbán Balázs monográfiájában is tévesen szerepel,

hogy Bikfalva neve már az 1330-as évekbeli pápai tizedjegyzékben is olvasható.¹⁶ Az Orbán Balázs által Villa Bychaként Bikfalvával azonosított település minden bizonnyal a mai Bita lehetett.¹⁷ Fehér János a levéltári és a bikfalvi református templomon végzett helyszíni kutatások alapján arra az érdekes megállapításra jutott, miszerint Bikfalva csak a XIV. század második felében, a sepsiszéki székelyek határozott terjeszkedéséhez köthetően kerülhetett a székely székek közigazgatása alá, korábban Brassó megyéhez tartozott, és feltehetően a prázsmári illetőségű Tyl (azaz Tél) fia, Ditrich comes birtoka volt.¹⁸ A bikfalvi templom középkori tornyának vizsgálata is alátámaszthatja ezt a tényt. A tornyot többben a késő gótikus templomépítészeti emlékének tartják boltozatos toronyalja miatt. A hálóboltozat téglabordái azonban különfélék, és egyértelműen másodlagos beépítésről tanúskodnak. A mai templomhajó 1863-ban épült a korábbi gótikus templom helyére. A torony templomhoz kapcsolódó keleti oldalán nagyon szépen látszik a lebontott középkori fedélszék lenyomata és az is, hogy az első gótikus templomot egy már levakolt, szuroköntő nyílásokkal és lőrészekkel tagolt toronyhoz kapcsolták. Tehát a középkori templom építése előtt egy minden irányba lőrészekkel tagolt torony állt a mai templomdombon. Fehér János a nyílások vizsgálata alapján azt feltételezi, hogy mivel a falakat az íjászok részére is kényelmesen használható, íves fülkékbe helyezett lőrészek és szuroköntő nyílások tagolják, korabeli erődített lakótoronyként is funkcionálhatott ez az épület. (Bár egyelőre kandallók nyoma nem került elő a falban.¹⁹) A torony formailag kapcsolatba hozható az 1211-ben, I. András király által a határ védelmére és a kereszténység terjesztésére betelepített teuton lovagok szentföldi és barcasági lakótornyaival, amelyek legközelebbi példája – hasonlóan rézsűs „támpillérekkel” megtámasztott falakkal és íves fülkékben álló lőrészekkel – a földvári (Marienburg, Feldioara) várban található.²⁰ A kutató feltételezi azt is, hogy a fallal körülvett lakótorony mellett kápolna is állhatott még mielőtt a település első gótikus temploma megépült volna. Mindezek bizonyításához azonban alapos régészeti kutatásra volna szükség.

Bikfalvával kapcsolatosan igen kevés adatot találhatunk a Székely Oklevéltár köteteiben. A falu népességére vonatkozóan az első forrás az 1567-es adóösszeírás, amelyet a szászsebesi várépítés miatt az erdélyi nemessegre és a székelyekre is kivetettek.²¹ E dokumentumban Bikfalva ötvennégy kapuval van bejegyezve mint Háromszék egyik legjelentősebb települése. 1614-ben, a Bethlen Gábor-féle hadviselő székelyeket összeíró

lustrában a falu kitűnik társadalmi összetételével.²² Az összeírt katonáknak ugyanis több mint 95 százaléka a szabad székelyek különböző rendjeihez tartozott. Szám szerint két nemes, hatvanhat lófő, tizenhat darabont és kilencvenegy szabad jogállású armalista. A feudális függőségben élő réteg (jobbágy, szolga, zsellér) pedig mindössze az összeírtak 5 százalékát tette ki. Mindez annak köszönhető, hogy Bikfalvára is, mint Háromszék megannyi, a déli határ kiemelt jelentőségű határvédő településére, a székelyek harmadik rendű armalistái mellett több első rendű (nemes) és második rendű (lófő) székely települt. Ők a katonáskodás fejében – székelyföldi viszonylatban – jelentős birtokokat, jogokat és, ami a legfőbb, teljes adómentességet kaptak.

1640-ben a falu birtokosai harangot adományoztak templomuknak. A csaknem kétmázsás, 70 centiméter átmérőjű harang különlegessége, hogy a latin nyelvű alatt magyar nyelvű körirat is ékesíti:

O REX GLORIE JESU CRISTE VENI CUM PACE
IOHANNES NEIDEL. BRAS.

MŰ BIKFALV: AZ ISTEN DICZRETIRE CZINAL-
TATUNK ES HARANGOT. 1640. M.V.

A felirat megelőzi korát, mert ezen a vidéken csak száz évvel később terjedtek el a magyar nyelvű harangfeliratok.

A XVIII. századi levéltári dokumentumokból kiderül, hogy a falu különösen nagy szabadságot élvezett és hatalmas közbirtokokkal rendelkezett. Határai a mezőn a lizsnyói, uzoni, kökösi, prázsmári és a Felső-Fehér vármegyéhez tartozó márkosfalvi határokhöz értek, erdői pedig a prázsmári szászok erdejétől a Bodzai-hegyek tetjén át egészen a szentiványi és laborfalvi erdőkig (ma Szentivánlaborfalva), onnan meg a lizsnyói erdőig tartottak, mintegy 10 kilométeres körzetben Bikfalva körül.²³ 1764-től itt állomásozott a II. Székely Határhozrend V. százada, simonyi Simonyi György őbester vezetésével, aki feleségével, Apor Annával, az emlékiró Apor Péter lányával Bikfalvára költözött. Sajnos a házasság válással végződött, otthonuk, a Simonyi-kúria pedig az 1782-es tűzvészben jelentősen megsérült. Az épület gazdag történelme ellenére ma félig üresen és romosan áll.

A bikfalvi kúriák nagy része XVII. századi alapokon a XVIII. században épült, többségük építése, felújítása a feliratos gerendák vagy a falakra, kapukra írt évszámok alapján az 1782. évi tűzvész utánra tehető.

A település a XIX. században is gazdagodott. A *Székelyföld leírása* című kötetben Orbán Balázs nem véletlenül kezdte így a település bemutatását: „Bikfalva egyike a legcsinosabb székely faluknak, népe igen szorgalmas,

munkás, a férfiak nagyrészt posztóruhában járnak, amely szokás a Székelyföldön faluhelyt sehol sem látható, mert másutt mindenütt háznál készült szörkelmekből kerül ki a nép öltözete, s posztóruhát csak a birtokosok és városi polgárok hordanak.”²⁴

A század végére a falu lakossága elérte az ezerháromszáz főt. Bikfalva 1863-ban kibővítette templomát, 1873-ban községházát emelt, 1896-ban pedig a millennium tiszteletére új iskolát építtetett és a temetődomb szélére fenyőerdőt telepített. A századfordulón több polgári – szinte kisvárosi stílusú – lakóház is épült a faluban.

Bár egyetlen román család sem lakott Bikfalván, a trianoni döntést követően, még a 20-as években „székely közmunkából” ortodox templom épült a főutca mentén, amelyhez a Jancsó-kúria telkéből szakítottak le egy darabot. (Ezt a templomot azóta is csinosítják, az elmúlt években apostolokat ábrázoló mozaikdíszek kerültek kerítésére.)

A Simon-kúria
oromzatos
kapuja
1982

Bikfalva 1940–1944 között Magyarország egyik határfaluja volt, a szász Barcaságtól a bács tanyákból kialakult román Dobolló és az egykor Felső-Fehér vármegyéhez tartozó Nyén (1905-től Keresztvár, Teliu, Kreuzenburg) települése választotta el. A kommunizmus idején a nagy területekkel rendelkező falu birtokait kollektivizálták, a belső kerteket is szétszabdalták és más családoknak adták. Az udvarházak egy részét elvették tulajdonosaiktól, más részének csak néhány szobáját használták „közösségi” célokra – például tejbegyűjtő pontként –, de a legtöbb épület megúsza az államosítást. Senki sem emlékszik rá, hogy miként került az ortodox egyház tulajdonába a nagyméretű, klasszicista Böjte–Cseke-kúria, amelynek

timpanonjában ott díszelgett az építtető monogramja: BJ–SZJ és az 1868-as évszám. 2008-ban az akkori pópá pompás XIX. századi ortodox parókiává változtatta az épületet úgy, hogy az építési feliratot levakoltatta, helyébe pedig egy görög keresztet tetetett. Az udvarház elé jellegzetes román népi faragott kerítés került, szenteket ábrázoló mozaikkal. A múlt eltörlése helyett a múlt megváltoztatása sokkal jobb stratégiának bizonyult ahhoz, hogy az ortodox egyház bizonyíthassa „régiségét” a magyar településen.

Bár Bikfalva küzd a kis székely falvak olyan jellegzetes problémáival, mint az előregedés, a munkalehetőség miatti külföldre vándorlás, a gazdálkodás visszaszorulása stb., fekvésének és épített örökségének köszönhetően az elmúlt tizenöt évben több panzió is létesült a faluban, a nyaralók mellett megindult a kiköltözés is a közeli Sepsiszentgyörgyről, és egyre több kulturális program vonzza ide a városiakat és a turistákat.

A faluképvédelmi program lépései

Amikor e gazdag település értékvédelmét elhatároztuk, elsőként a faluról készült addigi felmérési anyagokat és fényképeket gyűjtöttük össze. Szerencsénkre nem mi voltunk az elsők, akik felfigyelték rá, így az 1930-as évektől folyamatosan találtunk fotókat Bikfalváról, elsősorban az udvarházakról. Ahogy korábban említettem, Kós Károly és Gödri Ferenc 1931-ben bejárta Bikfalvát is, és sok felvételt készített. A fényképek érdekessége, hogy nemcsak az épületeket, hanem több esetben a lakókat is megörökítették. Elképzelhető, hogy vendégeskedtek a Simonyi-kúria vagy a Zsigmond-kúria szépen kiöltözött tulajdonosainál vagy akár a sepsi református egyházkerület esperesénél, aki ebben az időben Bikfalván lakott. Ezek a fotók nagyon jól tanúsítják a gazdag határvédő településre jellemző polgári kultúrát, amiről Orbán Balázs is megemlékezett. (A 2000-es évek elején Kerecsi Mária és Kerecsi János, a faluba kiköltözött zenetanárok által gyűjtött falubeli archív fotók is az egykori bikfalviak polgári életmódjáról tesznek tanúságot.)

Az 1950-es és 1960-as években Kónya Ádám is több ízben készített fényképeket Bikfalváról. Nagy méretű negatívjait a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal fotótára digitalizálta. Fotóin az udvarházak eredeti állapotát és a gyakori földrendésekhez köthető átépítéseket is megörökítette. Ezek a fényképek – mivel több részletfotó is található közöttük kapuk stukkódíszeiről, oromzatok feliratairól, díszítőfestések maradványairól – kincset értek számunkra. Ugyancsak nagyon sok, azóta lebontott vagy elpusztult épületről szerezhettünk tudomást Za-

kariás Attila 1980-as években készült felvételeiről. Majd az 1990-es évek végén, a már említett Nemzeti Örökség Program keretén belül a NKÖM és az Atelier M munkatársai Bikfalvát választották a települési értékfelmérés mintafalujának. Így sok fekete-fehér fotót és épületeirást kaptunk tőlük is a közelmúlt állapotairól.

Az írott források közül a legjelentősebb Kónya Ádám 1975-ben írt, már említett, *Népi udvarházak Bikfalván* című tanulmánya, amihez vázlatos kis térképet készített az udvarházak formájáról és elhelyezkedéséről, emellett levéltári adatokat is közölt a településről és a kúriák építéséről. A 2005-ben megjelent, *Kúriák földje, Háromszék* című kötetben bemutatott udvarházak leírása tőlem származik.

2008 nyarán a település tervezett értékvédelmi programjához mindezeket kiegészítettük egy nagyszabású településfelméréssel, amelyben csaknem ötven diák vett részt: építész és művészettörténész hallgatók Budapestről és Kolozsvárról, valamint kísérletképpen budapesti építőipari szakközépiskolások, tanáraik kíséretében. A lebonyolításban a magyarországi Porta Speciosa Egyesület, a finanszírozásban a Nemzeti Kulturális Alap segített. Az értékfelmérés során a diákok egy hétre elárasztották a falut. Az összes értékes épületről – beleértve a népi lakóházakat és a gazdasági épületeket is – fotódokumentáció és adatlap, a kiválasztott, veszélyeztetett állapotú házakról építészeti felmérés készült, továbbá a középiskolások helyi gyerekek bevonásával a temetőt is részletesen felmérték, bejelölve az egyes síremléktípusokat. Több épület ennek a hétnek köszönheti a megmaradását, hiszen a diákok jelenléte és kitartó munkája meggyőzte a tulajdonosokat. Az egyhetes programot (amely alatt nemcsak a falu addigi dokumentációja frissült és egészült ki, hanem a diákok is rengeteget tanultak a terepmunka során) nagy kiállítás zárta az iskola tornácán, a falubeliek és a polgármester jelenlétében.

Az összegyűlt anyagot profi fotósok felvételeivel kiegészítve, 2008 őszén grafikus férjemmel összeállítottunk egy huszonkét pannóból álló kiállítást a település legjelentősebb értékeit képviselő udvarházakról, *Varázslatos Bikfalva* címmel. A falut és a tervezett értékvédelmi programot bemutató leírások mellett minden kúriáról pannókat készítettünk, amelyeken az archív fotókat összevetettük a jelenlegi állapottal, a régi képnek megfelelő szemszögből készítve felvételeket az épületekről. Így az elmúlt ötven–hetven év változásait szemléletesen be lehetett mutatni. A kiállítást elsőként a Székely Nemzeti Múzeumban állítottuk fel, a Kovászna Megyei Tanácossal közösen szervezett *Civil Napok* konferenciája keretén be-

lül, amelynek témája a közösség örökséghez való viszonya volt.²⁵ A rendezvényen olyan magyarországi előadások is szerepeltek, amelyek a települési értékfelmérésekről, helyi értékvédelmi rendeletekről vagy faluképvédelmi programokról szóltak. A Baranya megyei Palkonya vagy a Tolna megyei Györköny és Závod polgármesterei például mind más és más koncepció alapján adták vissza az egykori faluképet kis településüknek. (Megjegyezném, hogy mindhárom egykor sváb falu volt, jellegzetes és egységes háztípusokkal, így könnyebben visszaállítható arculattal.) A tanácskozást követően Bikfalvára is ellátogattunk mint a tervezett háromszéki mintaprojekt helyszínére. November közepe volt, de mire több kúriát is végigjártunk, bokáig érő hó vonta ragyogó fehérségbe a falut.

Az nem volt kérdés, hogy érdemes-e foglalkozni Bikfalvával, az viszont annál inkább, hogy milyen jogi keretek között. Budapestiként rá kellett döbennem arra, amire már korábban is felhívták a figyelmemet, hogy a romániai és a magyarországi törvénykezés között elég nagy különbség van. Míg Magyarországon „azt lehet tenni, amit a törvény nem tilt”, Romániában csak a törvény által előírt lehetőségek között mozoghatunk, és az önkormányzatoknak sokkal kisebb a hatásköre. Tehát, mivel a törvényben nem szerepel, hogy egy önkormányzat helyi műemléki védeltséget határozhat meg, erre nincsen lehetősége. Csak az államilag is elismert és a megfelelő minisztériumi szakbizottságok által, hosszas procedura során jóváhagyott Településrendezési Terv az egyetlen olyan dokumentum, amely törvényi erőre emelheti egy-egy település értékvédelmét. Ez abból a szempontból nagyon megnehezítette programunkat, hogy hiába szeretnünk volna a magyarországihoz hasonló helyi védeltségi rendszert bevezetni Bikfalván, ez csak a teljes Uzon községre (azaz a hét településre!) elkészített PUG (Plan Urbanistic General) révén vált volna lehetségessé. (Romániában községenként működnek az önkormányzatok, Bikfalva nem önálló, hanem Uzonhoz tartozik.)

Ezért a településrendezési tervbe beemelhető értékvédelmi tanulmány előkészítésén kezdtünk el dolgozni, a sepsiszentgyörgyi Fekete Márta építész-mérnök vezetésével. Miközben a szakmai anyag előkészítése folyt, fontosnak tartottam a helyiek tájékoztatását is. 2009 márciusában tehát a bikfalvi kultúrház termeiben is felállítottuk a *Varázslatos Bikfalva* kiállítást, a megnyitót kiegészítve a tervezett faluképvédelmi programot bemutató előadással. A körülbelül háromszáznegyven lelkes Bikfalva kiöregedő lakosságából száznál is többen eljöttek erre a rendezvényre, ami nagy elismerést és örömet jelentett számomra. Akkor próbáltam először meggyőzni a

bikfalviakat, hogy nemcsak nyelvében, hanem formanyelvében is él a nemzet!

Felújítások és művészettörténeti eredmények

Mindeközben zajlott saját udvarházunk épületkutatása, és végre bejutottam a Román Állami Levéltár Kovászna Megyei Fiókjába is, ahol a bikfalvi anyakönyveket is őrzik. A Kónya Ádám által a XX. századi tulajdonosokról Dénes-kúriának elnevezett házunk felújítását a lehető legóvatosabban – restaurátor szakemberek bevonásával

A Koréh–Dénes-kúria
oromzata
2020

tyolt tető alatt húzódó, nagyon rossz állapotú kis oromfal kutatása bizonyult, amit Mednyánszky Zsolt falképrestaurátor végzett. Nagy meglepetésünkre a falfelület közepén befalazott, felírtos fülke került elő, az oromzat szélein virágmotívumokkal és az 1791-es évszámmal. A négyzetes mélyedésbe karcolt felíraton a következő szöveget lehetett kibetűzni sűrűlőfényben: „Isten segedelme volt velem anno die Koréh István”, innen tudhattuk meg, hogy az udvarház a XVIII. században a lófő székely Koréh család tulajdonában volt. A levéltárból kifotóztam az összes bikfalvi anyakönyvet, amik az 1782-es nagy tűzvészt követő évekből fennmaradtak. Miközben a restaurátorok a falat kutatták, én a diófa alatt ültem, és a laptopon pörgetve az oldalakat, próbáltam megtalálni a házhoz kapcsolható személyeket. Koréh Istvánról sikerült kiderítenem, hogy 1834-ben halt meg, 68 éves korában, tehát 1766-ban született. Érdekes, hogy az egyetlen igazán híres bikfalvi is épp a Koréh családba tartozott, és Istvánnak akár testvére is lehetett. Az 1761-ben született bikfalvi Koréh Zsigmond a nagyenyedi kollégiumban tanult, majd Pesten színdarabokat fordított és festészeti tanulmányokat folytatott. Tehetsége révén 1791-ben ösztöndíjat kapott Bécsbe, ahol több erdélyi diáktársával találkozott.²⁶ Ott festette meg az orvosdinasztia tagját, Pataki Sámuel is. Ugyancsak abban az évben Pálóczi Horváth Ádámról készült portréja alapján készítette el Kazinczy Ferenc azt a rézmetszetet a költőről, amely a *Vasárnapi Újságban* is megjelent, 1906-ban.²⁷

Azonkívül, hogy a ház egykori tulajdonosára fény derült, a további bikfalvi kutatásokat és helyreállításokat alapvetően meghatározta az a tény, hogy házunkon díszítőfestést találtunk. Célirányosan megvizsgáltunk még több, felújítás alatt álló épületet, és mindegyikről kiderült, hogy a XVIII. században homlokzatai festve voltak. Ez azért nagyon lényeges művészettörténeti eredmény, mert még B. Nagy Margit is csak nagyon kevés adatot tudott közölni az épületek külső díszítőfestésével kapcsolatban.²⁸ Mivel ez a réteg igen sérülékeny, és az udvarházak legnagyobb része nem műemlék, tulajdonosai nem foglalkoztak volna a falak kutatásával, ha azt mi nem kezdeményezzük.

Ennek a felfedezésnek köszönheti egy hasonló korú, 1794-ben készült kis kúria, a sepsiszentgyörgyi Serestej-ház is azt, hogy díszes homlokzatfestése előkerült. Felhívtuk a tervező építész figyelmét a bikfalvi esetekre, így megvizsgálták a ház homlokzatát, amin pompás motívumok kerültek elő. (Közvetítésünkkel sikerült feltárni és restaurálni a kúria homlokzatát, ugyanis 2011-ben

A sepsiszentgyörgyi
Serestej-ház
díszesen kifestett
homlokzata
2014

– végeztük. Már a megvétel napján egy különös érdekességre bukkantunk: az egyik ablak mellett bordó földfestékekkel pingált virágot fedeztünk fel. Később szisztematikusan feltártuk a falakat, és kiderült, hogy a főhomlokzaton és az udvari homlokzaton is díszítőfestés található. Legizgalmasabbnak a csonkakon-

a budapesti *Balsorsú Műemlékek Báljának* teljes bevételét megnyertük erre a célra.)

A bikfalvi festett udvarházak és vakolt kapuzatok motívumai között általános a kváderkő-imitáció a sarkokon, az egy- vagy többszínű hullámvonal a koronázópárkány alatt, az ablakok körül a füles kerekezés és a sarkok felé mutató tulipánmotívumok. A Koréh–Dénes-kúria azért is különleges helyet foglal el ezek között, mert kifestésében az architektonikus elemek helyett szimbolikus növényi motívumokat, jeleket találunk. A sarkok oszlopimitációjának lábazata gyökekből nő ki, fejezetén a sarkok felé egy liliomszerű motívum mutat – amelynek középső szirma határozott, bekarcolt vonallal ketté van osztva –, a ház irányába pedig széles kelyhű tulipán csüng le az oszlopfejezetről. Érdekes, hogy a sarok felé mutató, osztott szirmú virágforma több ábrázolásról is ismert. Falfestésként megjelenik a XVII. századi bölöni vártemplom és a gergyószárhegyi Lázár-kastély körítőfalán ugyanígy, a sarok felé mutatva, de az énlakai unitárius templom XVII. századi mennyezetkazettáinak sarkaiban is látható. Minden bizonnyal védő szimbólum lehetett, a rovásírás kutatói szerint, az Isten szó ligatúrája.²⁹

A díszítőfestések közül a saját házunkon előkerült ornamensek mellett visszaállítottuk a Zsigmond-kúria nagykapujának díszítőfestését: a kváderkő-imitációt és a megtalált 1800-as évszámot. Utólag, régi fotók alapján rekonstruáltuk a Zátyi-kúria kváderköves-hullámvonalas-tulipános díszét és a Simon-kúria festett ablakkereteit és hullámvonalait is. Több kutatóablakot is nyitottunk a falubeli XVIII. századi házakon, amelyek alapján szeretnénk a közeljövőben feltárni és restaurálni az előkerült festéseket. Örölnénk, ha találnánk szponzorokat erre, hiszen szenzációt jelenthetne, ha egy határvédő székel település egykori udvarházai visszakaphatnák színes festéssel díszített homlokzataikat.

A Megyei Tanács anyagi támogatásával és saját forrásból 2009–2010-ben azokat az emblemikus kapuzatokat is helyreállítottuk, amelyek meghatározták Bikfalva arculatát. Így a főút menti Simon-kúria 1797-ben készült fedeles kapujának két méter magas, barokk oromzatát, amely az 1990-es földrengés következtében dőlt le, és a már említett Zsigmond-kúria nagykapuját, amely statikai megerősítést is kapott a díszítőfestések restaurálása előtt. A Koréh–Dénes-kúria kapulábjaianak 1830-ban készült stukkódíszzeit Kónya Ádám felvételei alapján sikerült rekonstruálni, és visszakerült az a kis oromzat is a „gyalogkapu” fölé, amit csak a Kós–Gödri-fotókról ismerünk.

A Komán-kúria
romos
állapotban

Kőfalunk visszaépítésével lavinát indítottunk el a faluban. A védelmi célt is szolgáló kőfalak hozzátartoztak Bikfalva arculatához. Az elmúlt évtizedekben azonban többet elbontottak és kőanyagnak használtak fel. Miután térdig érő, romos falunkat 2009-ben hagyományos

A Komán-kúria
felújítás után
2020

A Koréh–Dénes-
kúria
felújítás
után
2020

**A Zsigmond-kúria
nagykapuja
a restaurált
díszítőfestéssel
2010**

módon újaraktuk és lecserepeztük, az idősebb emberek meghatódva álltak meg mellette. Az elmúlt években négy hasonló körítőfal épült vissza Bikfalván, és reméljük, hogy a sor még folytatódni fog.

**A Koréh–Dénes-kúria
kapuja
felújítás előtt
2008**

**A Koréh–Dénes-kúria
kapuja felújítás
után, 2020**

Több udvarház is megújult a segítségünkkel, hiszen az archív fotók alapján több barokk, íves tornácoromzatot szerkesztettünk ki és vezényeltük le építésüket. Ugyanígy azokat az egykori építési feliratokat és évszámokat is rekonstruáltuk, amelyekről fotódokumentáció állt a rendelkezésünkre. A régi tetődíszek és oromzati csúcscsúcsok közül is többet elkészítettünk. Éltes Barna és Péter Alpár faragták ki azokat a kődobozokat, amelyek a tornácok oromfalának csúcsán álltak. Uzoni analógiák alapján pedig kerámiaműhelyünkben készítettünk olyan madaras csúcscsúcsokat, amelyek egykor az udvarházak tetejét ékesítették.

Néhány kúriatulajdonosnak tudtunk támogatást adni ablakok javításához – nem műanyagra való cseréhez! – vagy a homlokzat karbantartásához, meszeléséhez. Az anyagi támogatás azonban rendszeres szponzor hiányában akadozik. Szeretnénk az énlakai és torockói mintának megfelelően egy magyarországi önkormányzatot meggyőzni arról, hogy évente minimális összeggel járuljon hozzá programunkhoz.

2010 nyarára Fekete Márta építészmérnök irodája elkészítette a helyi értékvédelmi rendelethez szükséges szakmai anyagot, térképen rögzítve a védettségre javasolt épületeket és telkeket. Ezt a polgármesteri hivatal két évvel később átadta annak a szimpatikus bukaresti román cégnek, amely a településrendezési terv elkészítésével foglalkozott. Egyeztetéseinket követően az örökségvédelmi javaslatot változtatás nélkül beemelték a tervezetbe. Az elkészült PUG azonban csak tavaly, 2019-ben emelkedett jogerőre, mert hét évig tartott az ellenőrzése és engedélyeztetése. (Időközben három gyermekünk született...)

A jogerős dokumentum birtokában „már csak” a helyiek pontos tájékoztatása és az építkezések folyamatos koordinálása szükséges ahhoz, hogy a faluképet romboló beavatkozásokat elkerülhessük.

Kortárs kultúra és hagyomány

Végezetül ki kell térnem arra is, hogy miként próbáljuk meg Bikfalvát bekapcsolni a kortárs művészeti vérkeringésbe. 2009-ben létrehoztuk az Erdélyi Művészet és Örökség nevű egyesületet azzal a céllal, hogy örökségvédelmi és kortárs művészeti programokat is szervezzünk. Az egyesület NAP (Nature Art Project) Műhelye a nemzetközi természetművészeti mozgalomba is kapcsolódva, 2012 óta szervez workshopokat a faluban, hogy a képzőművészek alkotásaikkal reflektálhassanak a bikfalvi tájra és épített örökségre, ezzel átörökítve azt a kortárs kultúra számára. A rendezvények meghívottjai között szerepelt Keserü Katalin, az MMA tagja, John K. Grande kanadai

művészetkritikus, Colin Foster, a pécsi egyetem művészeti karának egykori dékánja, továbbá erdélyi, magyarországi és iráni művészek. Az egyesület tagjaként férjemmel, Péter Alpárral több nemzetközi programon, például Dél-Koreában, Indiában, Iránban, Lengyelországban képviseltük az erdélyi magyar kultúrát. Nagyon fontosnak tartjuk, hogy azok az értékek – a szuggesztív táj, a természet gazdagsága, a hagyományos technikával készült, a hely szellemének megfelelő épületek és eszközök vagy akár a falukép –, amelyek ugyan válságos helyzetben vannak, de Székelyföld falvainak legfőbb vonzerejét jelentik, kortárs nyelven is megszólalhassanak. A természeti környezet különösen alkalmas minderre, hiszen lehetőséget teremt a művészet gyökereinek megkeresésére. Bár a határok változtak Erdély tájai fölött, de kisugárzása, lényegi minősége nem változott. Aki erre rákapcsolódik, az táplálkozik belőle, és aki felelősséget érez iránta, az élteti tovább.

2019 októberében Ráduly István polgármesternek köszönhetően felavattuk az uniós forrásokból felújított Bikfalvi Kulturális Központot, ahol egyesületünk öt kiállítást állított fel és több műhelyt, irodát működtethet. A konferenciateremmel, előadóteremmel, kiállítóhelyiségekkel, műteremmel, kézművesműhelyekkel és faluképvédelmi irodával is rendelkező központ egyedülálló a térségben. A háromszéki udvarházakkal és Bikfalva örökségével foglalkozó kiállítások mellett történelmi kályhacsempe-gyűjtemény, a bikfalvi NAP-telepek – kortárs művészeti rendezvények – fotódokumentációs anyaga és a nemzetközi természetművészeti szimpóziumok művei is láthatók az épületben. Programjaink közé egyaránt tartoznak nemzetközi konferenciák és a falubeli gyerekeknek tartott foglalkozások. Sokrétű tevékenységünk így otthonra talált, minőségi teret nyerve a székelyföldi értékteremtésnek.

Epilógus

Az elődök munkáját folytatva, több mint tíz év alatt jutottunk el odáig, hogy elindult Bikfalva tudatos védelme, és ennek láthatók eredményei is. A köztudatba bekerült falut nemcsak a magyar turisták, hanem minden idelátogató csodálja és értékeli.

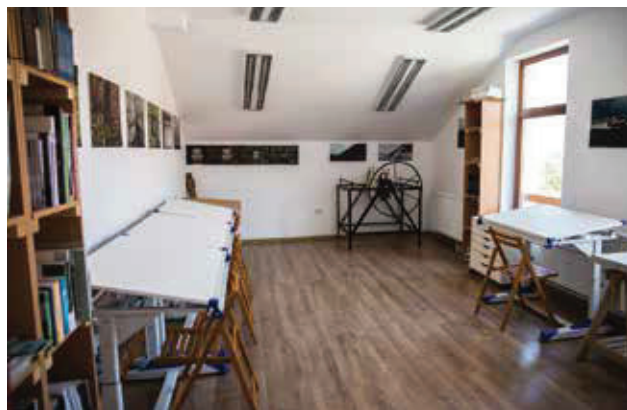
Az infrastrukturális fejlesztéseket azonban nagyon nehéz a faluképbe illeszthetően koordinálni. Pár hónappal ezelőtt az uniós támogatásból megvalósuló Uzon községi aszfaltozás öt éve folyó pályázata a bikfalvi kivitelezési fázishoz ért. Késésgbeesve próbáltam változtatni a szabványos beton szegélykövek, árkok, a székelyföldi faluképbe egyáltalán nem illő közúti hídkorlátok hadán, de hiába.

Mednyánszky
Zsolt restaurátor
munka közben
2020

A terveket nem egyeztették örökségvédelmi szakemberrel – sem velem, sem mással –, az úttervezők pedig sajnos a 70-es évek modernizálásának szellemében dolgoznak itt még ma is. Számomra egészen érthetetlen volt, hogy miért kell ennek így, a szemem láttára történnie és miért betonozzák ki a kapunk előtt folydogáló kis patak medrét a felépített ormótlan, tájidegen híd alatt. Hogy létezik az, hogy az úgynevezett fejlesztés a valódi fejlődéssel ellentétes irányba halad, és a sok jó nyugat-európai vagy akár magyarországi példa, a XXI. századi ökológikus szemlélet és a polgármesterrel közösen megálmodott világörökséggé válás lehetősége sem elegendő ahhoz, hogy a fejlesztés jegyében lévő rombolást megakadályozza? Így a faluképvédelem egy újabb feladattal bővül majd a jövőben: a tájidegen elemek eltávolításával vagy beburkolásával.

A formanyelv erejére nemcsak a turizmus épít, hanem a nemzeti identitáskeresés is. (Nem véletlenül épülnek Erdélyben még ma is a fontos magyar vagy száz műemlékek közvetlen közelébe az ortodox templomok.)

Az Erdélyi
Művészet
és Örökség
Egyesület
NAP
Stúdiójának
grafikai
műterme,
Bikfalvi
Kulturális
Központ
2019

Trianon századik évfordulóján azt is tudatosítanunk kell, hogy bár az erdélyi kultúra – az ember és a táj ilyen magas minőségű találkozása – az egyetemes örökség szerves része, de őrei mi, magyarok vagyunk.

JEGYZETEK

- 1 Kúriák földje. Háromszék. Szerk. NAGY Balázs, Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy, 2005 (második, bővített kiadás 2011-ben)
- 2 KÓNYA Ádám: Háromszéki kúriasorsok a múlt időben = Uo., 7–35.
- 3 A legjelentősebbek: Népi udvarházak Bikfalván = Aluta 1974/1975. Sepsiszentgyörgy, 1975, 341–367.; Uzon építészeti emlékei = Aluta 1976/1977, Sepsiszentgyörgy, 1977, 461–488.
- 4 A „barokk” szócikk = A Pallas Nagy Lexikona II. Bp., Pallas, 1893, 669.
- 5 ORBÁN Balázs: A Székelyföld leírása III., Pest, 1869, 168.
- 6 Uo., 164., 166.: a metszet róla
- 7 KÓS Károly: Erdély. Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1929
- 8 KÓS Károly: Erdei lak = Séta bölcsőhelyem körül. Erdélyi képeskönyv. Szerk. KOVÁCS László, Bp., Révai, 1940, 157–186.
- 9 KÓS Károly: A székely népi építészet. Bp., Egyetemi, 1944
- 10 ORBÁN: i. m. (1869), 143.
- 11 BALOGH Jolán: A reneszánsz építészet és szobrászat Erdélyben = Magyar Művészet, 1934, 153.
- 12 Uo., 154.
- 13 NAGY Margit, B.: Udvarházak és stílusok = Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, Kriterion, 1970, 15–81.
- 14 KÓNYA Ádám: Népi udvarházak Bikfalván = Aluta 1974/1975, Sepsiszentgyörgy, 1975, 341.
- 15 FEHÉR János: A bikfalvi református templom épületegyüttese. Falkutatás eredményei, művészettörténeti tanulmány. Kézirat, 2013
- 16 ORBÁN: i. m. (1869), 205.
- 17 FEHÉR: i. m. (2013), 5.
- 18 Uo., 27–28.
- 19 Uo., 14.
- 20 Uo., 32–35.
- 21 Székely Oklevéltár II. 1520–1571. Szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvár, Magyar Történelmi Társulat, 1876, 211.
- 22 Székely Oklevéltár IV. Új sorozat. Szerk. DEMÉNY Lajos, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997, 394–396.
- 23 A Bükfalvy Jozzag Consriptioja. 1784. Sepsiszentgyörgy, Román Állami Levéltár Kovászna Megyei Fiókja, Fond: Fam. Kálnoky
- 24 ORBÁN: i. m. (1869), 205.
- 25 A rendezvényt 2008. november 21–22-én rendezték meg a Székely Nemzeti Múzeum Bartók-termében, Helyi természeti és épített értékek a köz(ös)ségfejlesztésért címmel.
- 26 BAYER József: Bikfalvi Koréh Zsigmond = Művészet, 1908, 242–243.
- 27 Vasárnapi Újság, 1906. szeptember 30.
- 28 B. Nagy Margit, mielőtt a néhány ismert festett emléket felsorolja, így ír: „A falakat az udvarházak esetében külső díszítőfestés nem igen élénkítette...” NAGY: i. m. (1970), 40.
- 29 A motívummal kapcsolatosan az elmúlt években végzett kutatásaink hasonló eredményt hoztak, mint az idén ősszel készült blogbejegyzés. VARGA Géza: Bikfalva festett hieroglifái = Varga Géza írástörténész, 2020. szeptember 28. <https://vargagezairastortenesz.blogspot.com/2020/09/bikfalva-festett-hieroglifai.html>

Lukácsy György

Az ellentmondás jelei

Vidnyánszky Attila Csíksomlyói passió című színházi rendezéséről

In memoriam Szócs Géza

■ Egy színjátékról szól ez az írás, amelynek szerzője bizalmat kér az olvasótól. A *Csíksomlyói passió* című előadás maga is példátlan vállalkozás, és így róla beszélni sem könnyű. Megérzésem szerint a művészetről kialakított újkori elképzeléseinket feszíti szét, és éppen újszerűsége miatt nehéz fogalmilag hozzáférni. Vidnyánszky Attila rendezése egy művészetfilozófiai problémát vet fel, és rendkívül eredeti választ is ad erre a kérdésre. Ennek vázolásához azonban nagy utat kell bejárni.

2018 óta a Nemzeti Színház évadjai a *Csíksomlyói passió* – házon kívüli, szezon előtti – előadásával kezdődnek. Abban az évben a produkció „hazatalált”, hiszen a legfontosabb magyar katolikus kegyhelyen, a Kis- és Nagy-Somlyó közötti nyeregben láthatta a közönség, a következő esztendőben szintén rituális közegben, az esztergomi bazilika lépcsőjén mutatkozott be, 2020-ban pedig – a koronavírus-járvány okozta bizonytalanságok mellett is – az volt a terv, hogy augusztus 23-án, a debreceni református nagytemplom előtt adják elő Jézus szenvedéstörténetének teatralizált változatát. (Ezt az előadást végül a pandémiás helyzetre való tekintettel mégsem tartották meg.) Bár ez a szokás spontán módon fejlődött ki – a meghívások egymásnak adják a kilincset –, nehéz nem jelképesnek látni ezt a gesztust. De mit jelképez?

Vidnyánszky Attila szerint ezek az előadások túlmutatnak önmagukon. „Amit augusztus 18-án átéltünk, az valóban több volt, mint hogy a színházban begyakorolt előadást kivittük szabadtérre” – fogalmazott a rendező 2018-ban. A posztmodern nagyothalló ennyit ért ki belőle: „több mint színház”. Okkal gyanakszik az olvasó, hiszen ebben a kijelentésben ellentmondás rejlik: hogyan lehetne egy színházi előadás több mint színház? Teátrális megfogalmazásról van szó? Aligha. Általában akkor szokás ilyet mondani egy színházi előadásra, ha azt al-

kalmazott művészetként újfajta helyi értékkel ruhazza fel az alkalom. Petőfi Sándor *Nemzeti dala* úgy vált nemzeti önmeghatározásunk részévé, hogy a textussal szinte egyenértékű a róla szóló történet, miszerint a költő 1848. március 15-én, a pesti Nemzeti Múzeum lépcsőjén maga szavalta el az összegyűlt sokaságnak, és az elnyomó Habsburgokkal szembeni forradalmat ez a szikra robbantotta ki. Mellékkörülmény, hogy ez az eset meg sem történt. Petőfi nem állt ki a Múzeum lépcsőjére, a *Nemzeti dal* ettől még a legkevésbé sem pusztán elemzésre, kritizálásra számot tartó vers. Szörnyű félreértésben van az, aki esztétikai értékei alapján akarná kritizálni. A *Nemzeti dal* több mint egy vers, és így él a hagyományban. Amikor Sinkovits Imre 1956. október 23-án a budai Bem József-szobornál elszavalta a *Nemzeti dalt*, az több volt egy kiváló színművész szavalatánál. Ez persze nem magyar sajátosság. Amikor Msztyiszlav Rosztropovics orosz emigráns (a kor egyik legjelentősebb csellistája) még a berlini fal leomlása előtt gordonkázott a vasfüggöny tövében, az több volt koncertnél. De nemcsak az alkalom szüli a „túlmutatást”, hanem maga a XX. század is. Robert Capa híres fotográfiája, *A milicista halála* (eredeti címén: *Lojalista milicista a halál pillanatában*, Cerro Muriano, 1936. szeptember 5.) sem mint önmagában lezárt esztétikai tárgy él a művészettörténetben. Capa számtalan képe ellesett, elmosódott, *A milicista halála* tehát nem hordoz olyan esztétikai újításokat, amelyek más felvételen ne lennének megfigyelhetők. Hasonló darabja az életműnek a *Német orvlövészek elleni harcban elesett amerikai katona* (Lipcse, 1945. április 18.). Ez éppen úgy a halál pillanatát rögzíti, a meg nem alvadt vér látványának drámáját. *A milicista halála* készítésének körülményeit azóta kétségbe vonták. Hiába vált a spanyol polgárháború jelképévé, eredetiségét többször is megkérdőjelezték. Mint közismert, sokan érvelnek amellett, hogy a kép nem akkor, nem ott készült, mások szerint nem is ellesett pillanatról van szó, hanem beállított felvételen. A milicista halála ma már nem az

elmosódottságról, a spanyol polgárháborúról, a politikai állásfoglalásról, hanem erről a – mondjuk így – tisztázatlanságról szól. Robert Capa tehetségét mutatja, hogy ennek mintha ő maga is tudatában lett volna, hiszen amikor módjában állt volna tisztázni magát, szerencsésebbnek találta, ha tovább ködösít. A kép eredetileg a *Vu* magazinban jelent meg, ezzel a minden kétséget kizáróan igaz képaláírással: „A díjnyertes kép a szerkesztők és a közönség képzeletében született meg.” Robert Capa fényképe tehát több, mint amit esztétikai elvárásaink vele szemben támasztanak, nem immanens, legjobb szándékai szerint sem lehet tárgya a (politikai, filozófiai, erkölcsi) érdek nélküli tetszésnek. Ha úgy tetszik, több mint fotográfia, túlmutat önmagán.

A példák vég nélkül sorolhatók: ezek az esetek mutatják, hogy a művészet több mint művészet, ha egy történelmi pillanat alkalmazásában áll. A *Csíksomlyói passió* esetében ez másképp van. A 2018-ban a somlyói nyeregbe látogató nézők nem hoztak magukkal templomi zászlókat: azaz nem gondolták, hogy vallási zárandoklatra érkeznek. Az előadás végén pedig hiába csendült fel a *Boldogasszony anyánk* (rég magyar katolikus himnusz) és a *Székely himnusz*, senki sem kezdett a nemzeti ünnepeken, sporteseményeken tapasztalható módon demonstratív nemzeti örömujjongásba.¹ Vagyis mindenki tudta, hová jött: színházi előadást nézni. Pedig Csíksomlyó esztétikai értelemben nem semleges helyszín. 1567-től tartanak itt fogadalmi zárandoklatot az erdélyi magyar katolikusok. A hitvédelem demonstratív eseménye volt századokon át a somlyói pünkösdi búcsú. A felekezetek közötti kibékülés és párbeszéd, valamint a XX. század szomorú történelmi fejleményei miatt a somlyói búcsú áthangolódott. Erdély Magyarországtól való elcsatolása, majd Nicolae Ceaușescu nacionalista-kommunista rémuralma (1965–1989) után Csíksomlyó nemcsak a katolikusok, hanem a (keresztény) összmagyarság zárandokhelye lett. Így vált a somlyói hegynyereg egyszerre a ferencesek obszervánsága által alapított Mária-kegyhellyé és nemzeti találkozási ponttá. Ezen a helyen előadni a *Csíksomlyói passiót* (még ha nem a passiójátékok hagyományos idején, vagyis pünkösdkor, hanem nyár végén) egyáltalán nem mellékes rendezői gesztus. Előzete-

sen annyit már most megállapíthatunk, hogy a kőszínházi előadásnak új értelmezési tartományt nyit ez a közeg. Itt jött hát létre 2018-ban az az esemény, amelynek több mint huszonötezer résztvevője volt.

Ez az előadás nem áll a történelmi pillanat alkalmazásában, mégis túlmutat önmagán. És ez a „túlmutatás” lesz vizsgálódásunk célja. Ennek a kifürkészése nem egyenes vonalú tevékenység, sok kitérővel és megannyi szellemi terület érintésével jár. Miközben megpróbálom megközelíteni a *Csíksomlyói passió* titkát, és hiszem, hogy ezáltal önmagán valóban túlmutató jelentőségére is rálátást nyerhetünk, érintenünk kell művészetelméleti, művészetfilozófiai, esztétikai belátásokat. E területek bejárása nemcsak fáradságos, hanem reménnyel is kecsegtet. Még akkor is, ha időről időre ugyanoda lyukadunk is ki: az elbeszélés nehézségére. Arra, hogy valamiképpen nehezzé vált elmondani egy történetet. Sosem lehetett ez könnyű, de a XX. században különösen nehezzé vált. Mostanra pedig végképp megrendült ez a képességünk.

Valahogy így festett ez a nehézség a mögöttünk hagyott XX. században. „Az okoz itt gondot, hogy nehéz valószerűvé tenni a kentaurt”² – írja rá jellemző gunyorossággal Borges, mikor William Morris *The Life and Death of Jason* (*Iaszón élete és halála*, 1867) című művének regényszerűségét vizsgálja. És valóban, ez minden művész alapvető kihívása. Hogyan tegyünk valószerűvé valamit, amiről mindannyian tudjuk, hogy a képzelet gyümölcse? Borges nagyvonalúan – bár önmaga

**Csíksomlyói
passió
Utolsó vacsora**
Csíksomlyó, 2018

számára sem kielégítő módon – oldja fel a dilemmát. Morris szerint észrevétlenül oldja meg a feladatot. Azzal kezdi, hogy ugyancsak különös vadállatok neve közé csempészve említi először a lényt: „»Where bears and wolves the centaurs' arrows find« (Hol kentaur-nyíl medvét, farkast talált)”. Borges ilyen fogalmakat keres a kentaur ábrázolásakor: hiteles elbeszélés, a valószínűség látszata és – Coleridge fogalmával – költői hitellényeg. Mit jelenthet a hitellényeg? A kanti paradigma óta minden mű magában hordozza hitellényegét, ez volna a műalkotások autonóm létmódja. Szomorú platóni megfogalmazásban: minden műalkotás önmaga árnyéka. Olyan hitel, amely egyben fedezetként is szolgál önmagáért. Minden elbeszélő, alkotó, előadó ezt a fedezetet keresi önmagában, ennek az ellentmondásnak a feloldására vágyik. Az író kérdése: mitől hiszik el nekem a következő történetet?

Csíksomlyói passió
Kenyértörés
Csíksomlyó, 2018

A színész dilemmája: akik az előbb kioktattak a postán, most Hamletként fürkészik szándékomat. Hogyan lehet ez? Tovább nehezítve Borges dilemmáját: a hitellényeg megragadása akkor sem lesz könnyebb, ha az elbeszélő tárgya nem kentaur, hanem valószínű jelenség. A valószínűvé tétel tehát nem a kentaurra vonatkozik, hanem az elbeszélőre, aki hiteles akar lenni. Borges még olyan korban élt, amely ráértett a gyanakvás retorikájára, de még nem élte meg a gyanakvás mindennapjait – ahogyan mi erre kényszerülünk.

Hogyan lehet elbeszélni manapság egy történetet? Elmondható-e még a passió? Ha mindent kétségbe vonunk, hogyan beszéljük el Jézus történetét? Át tudjuk-e még élni, ha egyszer mindennel szemben gyanakszunk? Képesek vagyunk-e a befogadására, ha mindent egy közvetítő (a média) előzetes szűrőjén keresztül éré-

kelünk? Éppen ezen kérdések megválaszolására lehet segítségünkre a *Csíksomlyói passió*, amelynek nemcsak a színházi évadon belüli kitüntetett helye, hanem maga az előadás is sajátos üzenettel bír. Ez az üzenet nem a modern esztétika felől értelmezett mondásosság – mint például: vissza a természetbe, a forradalom felfalja gyermekeit, aki másnak vermet ás és így tovább –, hanem a színház és általában a művészet mibenlétével kapcsolatban hordoz újszerűnek ható üzenetet.

A rendezőre vonatkozó korábbi felismerés segíthet ennek az üzenetnek az értelmezésében, amely szerint „Vidnyánszky Attila színházművészete az ellentmondások erejével hat”.³ Az ellentmondás persze nem művészetfilozófiai kérdés, hanem annál tágasabb, az emberi állapot alapélménye, a *conditio humana* része. Legtömöbben, ahogy a közmondás megjegyzi: az ember diófát az unokájának ültet. Ennek a lakonikus bölcsességnek mint kijelentésnek van közgazdasági olvasata is: az ember a hitelfelvevő, az unoka a kedvezményezett, a kamat a halál. De mi a fedezet? Talán éppen a fedezet lesz az, amit Borges hitellényegnek titulált.

Vidnyánszky Attila rendezéseinek visszatérő eleme, hogy előadásait a halál bekövetkezte előtti utolsó pillanatban rendezi be. Az ő értelmezésében Szindbád „az élet és halál közé rekedt utazó”. A *szarvassá változott fiú* éneke is – ahogy az előadás alcíme utal rá – kiáltás a titkok kapujából. A többször megrendezett Madách-mű, *Az ember tragédiája* egyik alapgondolata, ahogyan Vidnyánszky Attila a 2011-es szegedi szabadtéri előadással kapcsolatban megfogalmazta: a Föld, a világ a bűnbeesést követő kiűzetés után az ember számára egyfajta „munkatáborra”, „haláltáborra” vált.⁴ A *Don Quijote* Vidnyánszky-nál egy gyászszertartással indult. A *Halotti pompa* című előadás teljes egészében ezt tematizálta. A *Johanna a máglyán* című oratórium retrospektív szerkezete is erre épült: Johanna már a máglyán állva emlékszik vissza életére. A *Tizenhárom almafa* – *Trianoni utótörténet* (ugye, szinte természetesen) a nemzethalál kijelentésétől indítja a magyar sorstragédia vizsgálatát. A *Sára asszony* című, Arany János születéséről szóló drámában a nagy magyar költő érkezését nyolc testvérének idő előtti, tragikus távozás teszi katartikussá. Röviden: mindenütt ott van a halál. Sőt, minden, felsorolt előadás a halál bejelentésével kezdődik. A halál, ez az emberi tapasztalat termékenyíti meg az előadások jelentős részét. Ami azt jelenti, hogy Vidnyánszky mindig tudatosítja: ezzel az ellentmondással – az időbeli végességünkkel – kell együtt élnünk. Úgy múlatjuk, töltjük az időt, hogy tudatá-

ban vagyunk korlátosságának tényével. Ezúttal csak rögzítjük annak művészetelméleti jelentőségét, hogy Vidnyánszky Attila előadásai jellegzetes és szinte példátlan módon a halálba beállítva, Martin Heideggerrel fogalmazva „Sein zum Tode” zajlanak. A halál az emberi állapot időbeli ellentmondása. Nincs ez másképp a *Csíksomlyói passió* esetében sem.

A *Csíksomlyói passió* – igen rendhagyó módon – keresztállítással kezdődik. „Mit ácsoltok, ácsok?” – kérdezik a jeruzsálemi emberek, és kopogtatnak. Jézus szenvedéstörténetét vagy a születéstől, vagy az utolsó vacsora termétől, a keresztutat Pilátus ítéletétől indulva szokás ábrázolni. A via crucis első stációja a hagyomány szerint nem a kereszt felvétele. Vidnyánszkyknál azonban még csak nem is Jézussal, hanem a keresztfával kezdődik a passió. „Mit ácsoltok, ácsok? – Keresztet. A názáretinek. – Ebből a réges-régi fából? – Ebből a régi almafából. – És honnan ez a régi almafa? – Egy szörös képű, vén favágó hozta.” Ezzel a párbeszéddel indul minden. A favágóktól. És éppen ezen a ponton, a favágóknál pillanthatjuk meg az ellentmondás jelét (a keresztet). És ez a motívum engedi meg, hogy ismét egy kicsit eltávolodjunk tárgyunktól, a *Csíksomlyói passió*tól, és rövid kitekintést tegyünk. Az ellentmondás ugyanis – amely abból fakad, hogy már nem bízunk a műalkotás üzenetét vagy jelentést hordozó jellegében – a XX. századi művészet talán legjelentősebb kihívása.

Általános vélekedés, hogy a modernizmus a világháborús traumákkal bomlott meg és kezdett kimerülni, majd a jelentést ironikus idézőjelbe tevő posztmodern állapotba kerülni. A jelentés természetesen továbbra is fennmaradhat mint járulékos jelenség, de az esztétikai gondolkodás meghaladta. Egyrészt posztmodern vagy immár poszt-posztmodern mozgékonyssággal, eltérítéssel és gyanakvással, másrészt a művészet továbbra is fenntartja a jelentéshordozás lehetőségét, miközben már tudatára ébredt a hagyományos jelentésség kimerülésének.

A paradigmaváltás az 1960-as évekre tehető, a tektonikus változások az időszak vezető művészeti ágának alkotásaiban, a felnőtt korba érő filmművészetben jelenik meg a leglátványosabb módon. A csalódás a szülők nemzedéke által megfogalmazott üzenetekben, s ezzel együtt mély kiábrándulás talán általában is abból a meggyőződésből, hogy a művészet jelentést hordozhat – ez fűtötte a francia új hullám alkotóit, akik megelégtették a cinéma du papa világát: azokat a filmeket, amelyek üzenetes önelégültségükben képtelenek voltak a háborúban méltóságát veszítő ember dilemmáira reagálni. Ugyanez a fordulat látható az angol direct cinema és az olasz nagy-

mesterek munkáiban. Ennek a változásnak lehetünk tanúi a korszak ünnepeit művészenél: Federico Fellini az *Országúton* (1954) modernista látásmódjától a 8 és fél idejére (1963) jutott el egy posztmodern látásmód küszöbéig.⁵ Az üzenet kiüresedésének egyik meghatározó oka az ellentmondásosság (újbóli) megtapasztalásából fakad. A korszak megélhette, hogy erkölcsös, tisztességes polgárok válnak tömeggyilkos ideológiák kiszolgálóivá. A háború utáni talpra állás és újjáépülés derűjét hamar beárnyékolta, hogy az optimista lendülettel felhúzott modernista terek elidegenítik egymástól az embereket. A nagy reményekkel táplált ipari forradalom életterlen munkák tömegét hozza létre. Az ellentmondások olyan mértékben sokasodtak, hogy bizonyos értelemben túlnőttek az emberi léptéken – és ez a léptékváltás a döntő. Manapság persze az ellentmondások exponenciális szaporodásához vagyunk hozzászokva, de más megélni a forradalmat (mint az 1960-as években élőknek), és más fásult, frusztrált tekintettel szemlélni egy permanens forradalmat, ahogyan azt mi a mindennapokban tapasztaljuk. Igaz, más-más köntösben: hol ökológiai, hol emberi jogi, hol orvosetikai formában.

Aligha véletlen, hogy a korszak, az 1960-as évek egyik irányadó filmje is ezt az ellentmondásosságot, pontosabban az ellentmondások korának nyitányát mutatja be. A japán Akira Kurosava korát megelőző, 1953-as művének már a címe is egy új korszakra utal: *A vihar kapujában* nemcsak témájában, hanem elbeszélői szerkezetében is ezt dolgozza fel. Profetikus költői látomás az ellentmondó tanúságtételekről. Ha az írástudók körében nem egy akkoriban még lenézett művészeti ág hozza felszínre ezt a látomást, minden bizonnyal Kurosava lehetett volna az új Heidegger új Hölderlinje: a művész, aki új paradigmát teremt az esztétikai gondolkodás történetében.⁶ Kurosava bűnügyi történetének főszereplője, a favágó drámai erővel ütközik egy feloldhatatlannak hitt paradoxonba: az erdőben végrehajtott bestiális gyilkosságról szóló öt tanúvallomás ráadásul nem egyszerűen ellentmond egymásnak. A film nem az igazság kiderítésére szegezi a néző tekintetét, hanem magára az ellentmondásra mint jelenségre. Az egyes tanúk ugyanis nem magukat mentetik, hanem saját bűnösségüket nagyítják fel, s így mondanak ellent egymásnak – és nyilvánvalóan az igazságnak. Ha valaki a saját ártatlanságát bizonygatja, az érdekvezérelt, racionális érvelés, ha viszont – mint Kurosava szereplői teszik – csak erősíti a saját személyével szembeni gyanút, az irracionális. Erre az irracionális ellentmondásra hívja fel a figyelmet Kurosava. „Nem értem” – ismételve magában a néző a főszereplő favágóval. Nem értjük.

Az ellentmondást nem értjük. Kuroszava filmjének ereje ebben a felismerésben rejlik: sosem fogjuk érteni az ellentmondást. Nem értjük a halált. Mégis élnünk és cselekednünk kell. Ha nem érthetjük – miként az üzenet mindig az értelemre apellál –, akkor mást kell kezdenünk vele. Le nem tagadhatjuk, fel nem oldhatjuk, értelmünkkel be nem fogadhatjuk. Képesek vagyunk-e nem értelemmel megközelíteni az ellentmondást? Ez a kérdés vezet vissza bennünket a *Csíksomlyói passió*hoz.

Ahogy erre számos megnyilvánulása és egész létezése a bizonyosság: a passió főszereplője, Jézus is paradox személyként írható le. Ember és Isten, halandó, de feltámadt, őt is anya szülte, de nem apától fogant – Jézus minden ízét ellentmondás feszíti. Már kisded korában rámutatott erre Simeon: „Íme, ő sokak romlására és sokak feltámadására lesz Izraelben, jel lesz, amelynek ellene mondanak – a te lelkedet is tör járja át –, hogy kiderüljenek sok szív titkos gondolatai” (Lk 2, 33–35). Jézus paradox nyelvhasználata az, ami lenyűgözte Pilinszky Jánost, és az Emberfia ellentmondásos léte az, ami rámutat a hozzá vezető útra. „A valóság paradox. Ha őszinték vagyunk, minden az ellentétek összeütközése, nincsen semmi ezen a teremtetett földön, ami nem a jó és a rossz, a hasznos és a haszontalan, a kedves és az őrijtó, az élő és a haldokló egyidejű keveréke. Szent Ágoston ezt nevezte az »átmenet misztériumának«.”⁷⁷ Ha elfogadjuk, hogy Jézus, a Krisztus, az ellentmondás jele, az ő szenvedéstörténetének is erről az ellentmondásról kell szólnia. Esztétikai értelemben ennek fontos következménye, hogy csak az a passiójáték érvényes – máskülönben csak illusztráció –, amely ezt az ellentmondást nem csupán ábrázolja, hanem magában is hordozza. Ez a *Csíksomlyói passió* esztétikai kritériuma.

Kezdjük a legnehezebbel, a 2018-as élmény felelevenítésével. Bizonyos értelemben máris Kuroszava csapdjában vagyunk, hiszen a múltbéli eseményt több elbeszélő visszaemlékezése által fogjuk felidézni, de a visszatekintés ennél is problematikusabb, hiszen a Jézus szenvedéstörténetéről szóló források is többfélék. Maga Jézus nem írt memoárt, földi útját az evangélisták jegyezték le – legjobb emlékeik szerint. A *Csíksomlyói passió* alapja is egy ilyen szerkezetű mű, amely több tanú belső képére épül. Szőcs Géza 1999-ben megjelent, *Passió* című műve a tanúságtévők narratívájából állítja össze a Megváltó képét. Szőcs Géza verses művében Jézus nem szólal és nem jelenik meg, alakját a körülötte élők mutatják fel. Akiben élénken élnek a transzcendens valóság ábrázolhatósága körüli összecsapások, a történelemben ki-kiújuló képvták, láthat ebben a gesztusban némi felekezeti szemérmességet is, de Szőcs Géza az Emberfia képi ábrázolására vonatko-

zó református tiltást művészetfilozófiai megközelítésből legitimálja. Írói hitvallása szerint „tulajdonképpen soha sem Jézus Krisztus jelenik meg az irodalmi művekben, hanem az, ahogyan az ő tettei és tanításai megjelennek mások tudatában. Többnyire tehát szublimált Jézussal van dolgunk a világirodalomban. Márai Sándor *Rómában történt valami* című regénye Cézár haláláról szól, pontosabban arról, hogy Cézár halála milyen változásokat hoz abban a világban, amelyben ő volt az uralkodó, de ő maga egy pillanatra sem jelenik meg. Csak arról olvashatunk, hogyan hatott az élete és a halála a világra. A legtöbb Jézus-regényben és -drámában is ezt tapasztaljuk, Henri Barbusse *Jézus* vagy *Az Igazi Jézus nyomában* című művétől Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényéig.”⁷⁸

A *Csíksomlyói passió* narratív szerkezetét tovább nehezíti, hogy az előadásnak csupán egyik – igaz, meghatározó – rétege Szőcs Géza *Passiója*. A színházi produkció és Szőcs felfogása között a legjelentősebb dramaturgiai eltérés éppen a megtestesülésben (megszemélyesítésben) van, azaz Vidnyánszky Attila beemeli Jézus alakját az előadásba – Berettyán Nándor színművész alakításában. A Vidnyánszkyra jellemző foszlánydramaturgia azonban ennél is összetettebbé teszi a *Csíksomlyói passió* alapszövegét. Szőcs Géza *Passiója* mellett részleteket látunk XVIII. századi ferences iskoladramákból, a Vándor szerepét alakító Berecz András ének- és mesemondó gyűjtéséből elhangoznak archaikus mesék és énekek, a rendező szerepeltet régi népi imádságot, mint például az *Aranymiatyánk* címen ismert ima moldvai csángó énekes változatát, valamint verseket (az *Ómagyar Mária-síralom* sorait vagy Babits Mihály *Golgotai csárdájának* néhány strófáját) és regényrészletet (Nikosz Kazantzakis *Akinnek meg kell halnia* című művéből). Ezeket a foszlányokat ráadásul időfelbontásos szerkesztésben tárja a nézők elé. És, szakítva a magyar színház uralkodó szellemiségével, a szövegek központú színjátszással, a prózai szemelvényeket a szöveggel egyenértékű táncoreográfiákkal (a Zsuráfszky Zoltán vezette Magyar Nemzeti Táncgyűttes alakításában) és énekes betétekkel szövi át. Ez több mint bonyolult! A befogadóban okkal merül fel a gyanú, hogy ebben a foszlánydramaturgiában már kitapintható az átláthatatlanságra irányuló szándék is.

Jelen dolgozatunkkal azonban nem műelemzésre vállalkoztunk, azaz nem az egyes részletek helyi értékét szeretnénk meghatározni, vagy az előadás egyes rétegeinek egymáshoz fűződő viszonyát feltárni. Ha így járnánk el, minden bizonnyal a *Csíksomlyói passió* hatalmas hermeneutikai vállalása lenne a vezérfonalunk, ezt követve fejtenénk fel, miként válik élővé egy barokk prédikáció

(Pázmány Péter: *A Christus szenvedésének egész rendiről*), egy archaikus ima (*Aranyimatyánk*) vagy a XVIII. századi ferences iskoladramák. A műelemzés alkalmat adna arra, hogy megvizsgálhassuk, miképpen segíti ezt a hermeneutikai erőfeszítést az anakronizmus. A szándékolt időszerrűtlenség válik ugyanis az előadás egyik szervező elvévé: az anakronizmus nemcsak a szövegekben jelenik meg, hanem a rendező történeti betoldásokkal is hangsúlyozza (Noé, Ábrahám és Dávid király szimultán szerepeltetése, Jónás próféta megjelenése a kereszt alatt, Júdás visszatérése a színpadi játékba az öngyilkossága után).⁹ Legyenek ezek a szempontok bármilyen izgalmasak, többet kínál fel ez a mű, ha nem magát a korpuszt, hanem a nézőkre gyakorolt hatását vizsgáljuk. Ez nyilvánvaló kockázattal jár majd, hiszen ezzel arra vállalkozunk, hogy szubjektív szempontokból következtessünk „objektív” (szellemi) valóságra. *A vihar kapujában* című film elbeszélői struktúrájához hasonlóan több tanú lesz a segítségünkre, és, mint látni fogjuk, ezek a visszaemlékezések sem lesznek szokványosak. Amit ez az előadás művészileg megragadott, ismerős, mégis megismételhetetlen kihívás elé állítja az elméleti gondolkodást. Egy begyakorolt színházi előadást az alkotók kiszakítottak kontextusából, és ezáltal kitették a befogadói értelmezés szabadságának. A *Csíksomlyói passió*ról való gondolkozástól éppen az előadás nyitottsága miatt remélhetünk gyümölcsöző művészetfilozófiai tanulságokat. S hiába közvetítette a televízió a 2018. augusztusi előadást, a produkció egyszeri és megismételhetetlen alkalom volt, amely ilyen módon csak lényegi művészi mozzanatainak részleges figyelmen kívül hagyásával közvetíthető. Három emlék és egy minden nézőt megmozgató rendezői fogás által idézzük fel a *Csíksomlyói passió* 2018-as erdélyi előadását, és ebből próbálunk a kortárs művészetre vonatkozó megfigyeléseket megfogalmazni. Jöjjön a három szemtanú!

„Az ott jelen lévő közönség annyira együtt lélegzett az előadással, semmifajta meglepetés nem érte őket, hogyan értelmezzék ezt az egészet. Biztosan sokat segített az is, hogy bár itt, a hatalmas térben nagyon messze voltak az arcok, két kivetítő is mutatta nagyban és közeliben a produkciót, a színészek arcát is jól láthatták a nézők. Valami olyan ihletett állapot jött létre játszó és néző között, olyan magas szintű együttlét, ami ritkán tapasztalható. Én is kimentem a közönség közé, bár lehettem volna közelebb is, de úgy éreztem, hogy ott szeretnék lenni. Ahogy felhangzott az első népi vallásos ének, valaki azt mondta előttem, hogy ez mise, és felállt. Ekkor felállt még tízezer ember, akik ugyanúgy álltak még egy

óra múlva is. Hihetetlen volt, amit megszólított bennük az előadás. Ezek az emberek főleg környékbeli lakosok voltak, ahol a vallásos élet annyira benne van a hétköznapiakban, hogy egyértelműen megvolt bennük a vágy a történet átélésére. Úgy hallgatták végig az egészet, mint egy misét. Teljesen elámultam ettől a jelenségtől, ahogy az a tízezer ember felállt, mert úgy érezték, hogy ezt nem lehet, csak állva hallgatni...”¹⁰

„Amikor Berecz András, aki az előadásban a Vándort alakítja, belefog egy mesébe arról, hogy mindenkijét elragadta a halál, nekem Jézusként el kellett indulnom a Nagysomlyó felé. Még tartott a mese, amikor a kereszttel jöttem le a domboldalról. Ahogy ereszkedtem le a nézők között, többen megkérdezték tőlem, hogy segítsenek-e. Egészen zavarba ejtő volt. Ki tudná elhessegetni magától ebben a helyzetben Cirenei Simon esetét, aki segített Jézusnak? Nem mertem reagálni sem, annyira meghatódtam.”¹¹

**Csíksomlyói
passió
Kenyértörés**
Csíksomlyó, 2018

„Mária monológja köré olyan küldetéses empátiával érkeztek kórustagjaink, melyben világos volt, hogy ez nem színház, hanem ez az élet. Ebben az átélésben természetesen óriási szerepe volt a főszereplők őszinte érzéseinek, melyek olyan szabadon áramlottak a gyerekek felé, hogy könnyű volt elképzelniük családjuk, falujuk, a saját világuk szereplőit. A kicsi, hatéves Andika vigasztaló gesztusa egyszerre szólt Máriának és Tóth Augusztina színésznőnek. A darab során számunkra ők eggyé váltak.”¹²

Mi köti össze ezeket a visszaemlékezéseket? A válasz szinte túlon túl kézenfekvő. Mégsem árt rámutatni. Vegyük az első szemtanút! Mit gondolt az a sok ezer ember, aki a mise felszólításra felállt? Nem csal maga a visszaemlékező? Nem, az eset valóban megtörtént. De nem kí-

sért-e bennünket a vallásos értelmezés? Ha egy szabadteri előadás során valaki feláll, s azt mondja: „ez mise”, az nem feltétlenül azt jelenti, hogy az emberek, akik mögötte felálltak, szintén azt gondolták, misén vannak. Egyszerűen felálltak, mert előttük felállt valaki, s ez tömegben érthető viselkedés: lehet a tiszteletadás jele, vagy egyszerűen látni akarták az előadást, s ülve erre már nem volt lehetőségük. De mi van magával a misét kiáltó emberrel? Tényleg azt hitte, misén van? Aligha. Aki tudja, hogy a római katolikus szentmise elején fel kell állni, az azt is tudja, hogy a misének vannak követelményei: pap, bevonulás, térdhajtás, oltár, kereszttetés – néhány tényező azok közül, amelyek a katolikus istentisztelet kezdetére utalhatnak, s amelyek a *Csíkssomlyói passió* című előadás elején egyáltalán nem jelentek meg. Miért kiált akkor első emlékképünk főszereplője misét?

Hasonló rugóra jár az a jámbor, pontosabban azok a jámbor nézők, akik a második emlékkép szerint a kereszttet cipelő Jézust alakító színésznek ajánlották fel segítségüket. Régi idők misztériumjátékaiban előfordulhatott, hogy a falubeli belépett a passiójáték terébe, de egy XX. századi színházi produkció keretében senki sem gondolhatja, hogy a Jézust játszó színész nem bír el a kellékekkel. Mégis miért ezek a felajánlások?

Ugyanez a befogadói séma tűnik ki a harmadik emlékképből. Talán nem mellékes körülmény, hogy egy szerzetes értelmezi úgy a hatéves Andika gesztusát, mint ami „egyszerre szólt Máriának és Tóth Augusztá színésznőnek”. Egy szerzetes, legyen akármilyen elfogult tanítványa szereplésével szemben, természetes módon választja szét szent és profán (Mária és az őt megformáló színésznő) alakját. E két szféra – profán és szent – összemosása vagy egybejátszása meglepő, hiszen Mária és az őt megformáló színésznő hatásköre, működési területe egészen eltérő. Más kérdés, hogy a szerzetes megfogalmazása egy nagyon is lényegi határterületre mutat rá, amely az égi és földi természet között húzódik.¹³

E három szemtanú visszaemlékezésében van valami közös, amiben sejtésünk szerint lényegi mozzanat húzódik. Ismerős, bár az esztétikai gondolkodásban talán nem eléggé hangsúlyozott mozzanat ez. A szó, ami a nyelvünk hegnyén van: a félreértés.

A félreértés az a XX. századi esztétikai gondolkodás számára nehezen megkerülhető fogalom, amellyel Lukács György megválaszolja a maga elementáris kérdését *A heidelbergi művészetfilozófia* című művében. „Az az esztétika, amely illegitim előfeltevések nélkül kell hogy kezdje: »Műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?« [...] vannak bizonyos képződmények, amelyeket embe-

rek alkottak, amelyek, noha magukon viselik az őket létrehozó személyiség jegyét, tőle függetlenül, tisztán önmaguk által, immanens forma-anyag komplexusuk saját ereje által képesek közvetlen hatásokat kiváltani; hatásokat, melyek a maguk élményszerű lényege szerint nem különböztethetők meg élesen a mindennapi élményvalóság hatásaitól...” Ifjúkori elfogódottsággal, a kissé nehézkés német filozófiai nyelv hatása alatt így fogalmaz: „A műalkotásnak mint az örökkévalóvá vált félreértésnek ez a paradox és egyedülálló helyzete teszi csak lehetővé az esztétika önállóságát és immanenciáját. Az esztétika, központi értékének örökkévalósága, általánossága és objektivitása jóvoltából, élesen elválik az élményvalóságtól; a mű normatív hatásának spontaneitása és élményszerűsége, továbbá az a tendencia, hogy ne lehessen az élményvilág zavaros és elszigetelő közvetlenségét meghaladni, félreértését leküzdeni, eleve kizár minden lehetséges közeledést más értékszférákhoz. A művészet mint »kifejezés« önmagában önálló, transzcendáló esztétikát követel, a félreértett és mégis ható mű immanenset.”¹⁴ Szeretnénk ebből a gazdag gondolatsorból a félreértést kihallani. De ez a kiválasztás nem önkényes, hiszen Lukács kulcspozíciót biztosít e fogalomnak. A félreértés az, ami nélkül a mű – s így az önállóságot követelő – esztétika nem teljesülhet be. Természetesen a kanti paradigmán belül vagyunk. Lukácsot *Az ítélőerő kritikájának* eszménye inspirálja: amikor immanenset vagy önállót mond és azt állítja, hogy a mű az, és csakis az, ami „élesen elválik az élményvalóságtól”, voltaképpen az érdek nélküli tetszés kanti fogalmát mozgósítja.

Nem haszontalan újból felidézní, milyen kérdésre is adja meg ezzel a választ a maga számára Lukács. „Műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?” Röviden: félreértve. Hosszabban: szükségszerűen félreértve. Lukács félreértéstana egy nehéz sorsú, kivételes tehetségű barát gondolataiból származik. Popper Leó csonkán maradt életművének két szövegében, a *Félreértési elmélet* című töredékben és a *Dialogus a művészetéről* című párbeszédben tematizálja a félreértés fogalmát.¹⁵ Utóbbiban A és B beszélő Rodin *Paolo és Francesca* című szobráról kezd művészetelméleti dialógust, de folyamatosan ellentétekre akadnak. Egy műalkotás lehet nyitott és zárt, beteljesülés és ígéret, vágyakozó és beteljesült – nem jutnak düllőre, sőt mindig félreértik egymást. E rövidke párbeszéd ragyogó ösztönrel mutatja fel a műalkotások paradox jellegét. És éppen a művészet önellentmondása lesz az, ami kiszolgáltatja a félreértésnek.

Három somlyói szemtanúnk és Lukács paradigmája még sincs teljes átfedésben egymással. Mivel ez kicsiny,

de jelentős különbségtétel lesz, érdemes rámutatni a kétféle félreértés közötti eltérésre. Lukács félreértésének a műalkotás ki van téve, a somlyói tanúink viszont „maguktól” értik félre a műalkotást. Még pontosabban: minden jel arra mutat, hogy a somlyói nézők félre akarják érteni az előadást. Ez az akarat a döntő különbség. Az akarat a vágy megtestesülése, és arra irányul, hogy a nézők kifejezzék: amiben részt vesznek, több mint színházi előadás. És erre a többre, másra igényt tartanak. Azaz a *Csíkсомlyói passió* mint műalkotás nem önmagában zárt, autonóm egység, és az akarat megjelenésével nehéz lesz többé az „érdeknélküliség” bástyái mögé zárni.

Nagy utat tettünk meg, mire úgy-ahogy tisztáztuk, mit jelent az akaratlagos félreértés, és hogy ez a befogadói aspektus önkéntelenül rákérdez egy művészetfilozófiai paradigmára. Teljes tisztázásnak azonban még nem örülhetünk, hiszen az esztétikai értelemben leginkább gyanús és zavarba ejtő részlet még csak most kerül elő. A *Csíkсомlyói passió* egyik kulcsjelenete ugyanis az, amelyikben a szereplők kenyeret osztanak önmaguknak és a nézőknek. Ha úgy vesszük, ez a rendezői gesztus nem lép túl a színház keretein. Csakhogy éppen az eddigiek bizonytalanítanak el: mi van akkor, ha az akaratlagos félreértésre hangolt néző ragadja magához a kenyeret?

Először is fontos tisztázni, hogy az előadáson belüli kenyérosztás nem valamiféle eretnek rendezői gesztus. Az egyházszakadás és a keresztény világi atomizálódás óta nem könnyű meghatározni az eretnekség fogalmát, de az egyértelmű, hogy sem a protestáns, sem a katolikus teológia szerint nem blaszfém ez az aktus. (Befogadói szempontból nem elsődleges fontosságú, de maga a rendező is római katolikus vallású.) Egyáltalán nem jelenik meg az átváltoztatáshoz nélkülözhetetlen papi, lelkészi hozzájárulás, csupán színházi (dramaturgiai) megfeleltetés történik: amikor a játéktér mélyén Jézus kereszttjére felszögelik az INRI feliratú táblát, az előtérben a Sátánt alakító színész (Farkas Dénes) hatalmas szöveget ver az előtte heverő kenyérbe, s közben hangos szóval feloldja a rövidítést: *Iesus Nasareus Rex Iudaeorum*. Dramaturgiai párhuzamot von a kenyér és a megfeszített között. És az előadás egy másik pontján elhangzik az Oltáriszentség alapítását közvetlenül megelőző részlet: „Igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem, a szövetség, amelyet sokakért kiontanak a bűnök bocsánatára” (Mt 26,27–28). De ez a szemelvény is csupán egyike lesz a megannyi vendégszövegnek. Márpedig, ha a kenyér nem több pusztán színházi jelnél, miért olyan zavarba ejtő ez a gesztus? Merthogy az, ez Csíkсомlyón és a budapesti Nemzeti Színházban tartott előadások során is mindig

kiderül. A kenyérosztás jellemzően három nézői reakciót szül: a legtöbben tépnek maguknak egy darabot a vekniből, és megeszik. Mindig akad néző, aki ízetlennek tartja ezt a „játékot”, és elutasító arckifejezéssel adja tovább a kenyeret a mellette ülőnek. Úgy szabadul meg a péksüteménytől, mint kőműves a forró téglától. A harmadik pedig kicsit értetlenül áll a helyzet előtt, és vagy eszik belőle, vagy nem, de tanácstalanságát kinyilvánítva cselekszik. Mi történik a nézők lelkében?

Akárhogyan is dönt a néző, tagadhatatlan provokáció érte őt. A hívő tisztában van vele, mivel is játszik. „Valahányszor ugyanis e kenyeret eszitek és e kehelyből isztok, az Úr halálát hirdetitek, amíg el nem jön. Ezért aki méltatlanul eszi a kenyeret vagy issza az Úr kelyhét, az Úr teste és vére ellen vét. Tehát vizsgálja meg magát mindenki, s csak úgy egyék a kenyérből és igyék a kehelyből, mert aki csak eszik és iszik anélkül, hogy megkülönböztetné az Úr testét, saját ítéletét eszi és issza” (1 Kor 11, 26–29). A nem hívő legfeljebb azzal van tisztában, hogy magatartása sértő lehet. Mire vonatkozik, mire tapint rá, mit ér el a rendezői provokáció? A szó eredeti jelentése alapvetően két megközelítést enged meg. A provokáció egyrészt szemtelen, kihívó viselkedés – céljától függetlenül az. Másrészt valamely lappangó, rejtett és rejtőzködő betegség tüneteinek szándékos előidézése. Az előadás kenyérosztása ezt a lappangó belső alakzatot piszkálja, egy – akár már nem is sajgó – sebbe nyúl bele. Ebből a sebből viszont élet fakad.

A sebből élet fakad – ez nem normatív kijelentés, mert előfeltételez valamit. Egy belső tudást, egy ősi jövődőlést. „De őt a mi vétkeinkért szúrták át, a mi bűneinkért törték össze; a mi békességünkért érte fenyegetés, és az ő sebe által gyógyultunk meg” (Iz 53,5). Ezt a sebet, az ő sebet és a néző sebet piszkálja ez a gesztus, ez az előadás. Ez az a pillanat, amelyet Caravaggio olyan drámai erővel megmutat a *Hitetlen Tamás* (1599) című festményén. Az ujj már közelít Jézus sebéhez, de Tamás még nem hisz. Másképp fogalmazva: a hitbizonyosság előtti utolsó pillanat.¹⁶ Ez a mozdulat a *Csíkсомlyói passió* ideje, addig időz el az utolsó előtti pillanatban, amíg a néző döntéshelyzetbe nem kerül. Mint minden döntés, ez is egyszerű: elfogadom-e a kenyeret? Az előadás valójában már nem a színpadon, hanem a néző lelkében zajlik.

Az előadás az utolsó (a döntés, a beteljesülés) előtti pillanatig vonzza magával a közönséget. Ezért hangzik el az Oltáriszentség alapítását közvetlenül megelőző részlet, és ezt segítik a színészi gesztusok is. Vidnyánszky Attila színészvezetési koncepciója szerint a legfontosabb „elhinni, hogy a mozdulat, a tér, a zene egyenértékű lehet a

szöveggel. Elhinni, hogy a teret valóban lehet zenéltetni, mert dinamikája, ereje van, hangsúlyos és kevésbé hangsúlyos pontjai, ezért mást mutat egy jelenlét a színpad egyik, és mást a másik felén. Elhinni, hogy néha egy gondolatsor teteje nem mindig a kimondott mondat, hanem az utolsó szavak előtt létrejött gesztus.¹⁷ Miért lényeges az utolsó előtti pillanat kimerevítése?

Emiatt fedi fel a *Csíksomlyói passió*, hogy a műalkotás nem zárt, autonóm egység, mert túlmutat önmagán, és ezzel kikezdi a felvilágosodás óta elgondolt művészet meghatározásának határait. A néző vágya, akarata, a kenyér felé nyújtott kéz (de a kenyértől elforduló tekintet is) egy döntés – és ez a legkevésbé sem simul bele az érdek nélküli tetszés kereteibe. Egy régebbi művészetfelfogás hagyományába sokkal inkább. „Az 1480 körül keletkezett donaueschingeni passiójáték az első fennmaradt

A »színész« semmilyen módon nem azonos(ul) a jelölt személlyel, magának az »előadásnak« az érvényessége sem függ az előadó teljesítményétől. Pusztán közvetítő szerepről beszélhetünk, ahol az esemény sikere inkább a szemlélő megfelelő befogadói magatartásán múlott.¹⁸

Reprezentáció és a spirituális jelentés közti határátlépés, színészi azonosulás helyett utolsó szavak előtt létrejött gesztus és befogadói szerepvállalás – egy ötszáz évvel ezelőtti passiójáték alapvető vonásai.¹⁹ A *Csíksomlyói passió* viszont nem egy fél évezreddel előtti színjátszási modell szerint áll előttünk, hanem az azóta eltelt századok esztétikai-filozófiai változásainak tudatában kíséri el a nézőt egy hasonlóan nyitott állapotba. Reflektál a felvilágosodás, a modern és a posztmodern művészetigényre, és nem naiv misztériumjátékként, hanem műalkotásként mutatja meg magát a közönségnek. Mégis ugyanazt az önmagán túlmutató célt követi, mint fél évezreddel előtti sorstársa: a hitelmény megújítását. Ebben teszi érdekeltté a nézőt azáltal, hogy döntéshelyzetbe hozza.

Az utolsó előtti pillanatba, a döntéshelyzetig vezette nézőit két korszakos filmrendező is. Akira Kurosava ezt tette *A vihar kapujában* című klasszikusában, amely már címében is az átlépés lehetőségére hív. Az orosz Andrej Tarkovszkij életművének ikonikus jelenete is ezt a pillanatot merevíti ki: a *Sztalker* főszereplője a szoba bejáratáig kíséri útítársait, de a döntést rájuk bízta, belépnek-e. A *Csíksomlyói passió* ebbe a sorba illik, de tovább is gondolja. A műalkotás a két elődnél az igazság és a bizonyosság iránti vágy felkeltésének eszközeként szerepelt. Vidnyánszky Attila passiója a krisztusi szeretet iránti vágykeltés eszköze. „A vágyakozás, amely az embereket keresésre sarkallja, talán már önmagában is több, mint pusztán a hit »előíze«, a vágy a hit dinamikus alkotórésze. A vágy mozzanatát nélkülöző hit béna, alkalmasint halott. Az értelemre, az igazságra, a jóra szomjazó ember már a hit tartományában jár, már közelebb van hozzá, mintha csupán a Templom előcsarnokában, vagy a »pogányok udvarában« időzne; talán Isten is szívesebben lakozik a szív szenvedélyében, mint az ész bizonyosságaiban.”²⁰

Visszatértünk oda, ahonnan kiindultunk: az ellentmondás jeléhez. A *Csíksomlyói passió* a kereszt alatti találkozásra hív, ennek a jelnek a dicsőségét hirdeti, s nem pusztán szembesít vele, de a döntéshelyzet által belső munkává, átélhetővé teszi számunkra. Nem szemléltet, hanem lényegileg ragad meg. Nem akarja meghaladni a létezésünkben lévő ellenmondást, nem is tagadja meg, hanem felmutatja. S ezáltal alkalmat ad arra, hogy mindenki megtalálja magában is. Több ez, mint amennyit egy írástudótól vagy

Csíksomlyói passió
Keresztút
Csíksomlyó, 2018

szöveg, amely figuraként nevezi meg a színpadra állított eseményt. Más kontextusban a figura az Ó- és Újszövetség közti tipológiai viszonyra vonatkozik, de ez esetben semmilyen ótestamentumi jelenetet nem tartalmaz a játék. [...] Glenn Ehrstine megfigyelései szerint a késő középkori passiójátékok tekintetében a figura kifejezés vonatkozhatott a passiójáték egészére, egyetlen jelenetre, az előadáshoz használt kellékekre, díszletekre, de magára az élőképre is (tableau vivant). A tény, hogy a kifejezést fizikai objektumokra viszik át, arra utal, hogy a figura szerepe az, hogy ösztönözze a nézőt a színpadi reprezentáció és a spirituális jelentés közti határ átlépésére. A jelszerűséget hangsúlyozza, hogy különösen az úrnapi játékok alkalmával az eukarisztia is ki volt állítva, mely demonstrálta azt a megkerülhetetlen tény, hogy egyedül az ostra esetében részesül a jel a jelölt valóságos jelenlétében.

egy színházi embertől el lehet várni. Több mint színház – mondhatnánk a csíksomlyói nézőkkel. Kierkegaard így fogalmazta meg, miért édes teher az ellentmondás jelének hordozása: „Az Istenember az ellentmondás jele, de miért? Azért, feleli a *Szentírás*, mert földeríti a szívek szándékait. Vagyis akkor az egész modern spekulációnak Isten és ember egységéről, annak a vélekedésnek, mely a krisztushitét egyszerűen tanításnak tekinti – van-e mindennek a leghalványabb köze bármi keresztényihez? Nincsen. Modern korunk mindent olyannyira leegyszerűsített és közvetlenné tett, mint annak a rendje – holott a szívek szándékait földerítő jel, az ellentmondás jele az, ami keresztényi.” Komoly következményekkel jár, ha az ellentmondás jelét ki-kí magában felfedezi. Ha Jézus történetét egyszerűen elmeséljük, legyen bármilyen ékesen szóló az az elbeszélés, csupán tanítottunk. Ha külső valóságként kezeljük, ahogyan Borges a kentaurt, nehezen érünk el többet szórakoztatásnál. Abban az esetben viszont, ha Jézus szenvedéstörténetét és feltámadását úgy adjuk elő, hogy annak valóságát a néző is megérezze... de ezt Kierkegaardnál szebben úgysem írhatjuk le: „Az Istenember egyes ember – nem valami fantasztikus egység, amelyik sohasem létezett, csak sub specie aeterni; a legkevésbé sem valami tudósdoctor, aki olyasmit oktat, amit közvetlenül be lehet biflázni, vagy aki paragrafusokat mond tollba gyorsíróknak, hanem éppen az ellenkezőjét műveli, a szívek szándékait deríti föl. Ó milyen kellemes hallgatónak vagy írónak lenni, mikor minden egészen közvetlenül zajlik: a hallgató és írónok urak jól vigyázzanak – az ő szívük szándékára fog fény derülni.”²¹

Miben áll ennek művészetfilozófiai jelentősége? A már idézett amerikai ferences, Richard Rohr szerint „a paradoxon olyasvalami, ami eleinte következtelennek vagy ellentmondásosnak tűnik, miközben egy másik nézőpontból vagy másik felfogás szerint egyáltalán nem az. Hiszem, hogy a vallás egyik fő feladata az volt, hogy megadja nekünk ezt a másik nézőpontot, ahonnan láthatjuk a paradoxont vagy misztériumot, amelyet a Bölcsesség könyve »egynek« nevez. A Bölcsesség mindent egyszerre lát, és nem osztja fel a látómezőt. A Bölcsesség sohasem csak az enyém, hanem mindig közös tapasztalat. A hívők úgy mondanák, hogy magának Istennek az életében való részesülés.”²² A ferences testvérnek igaza van: a misztériumra való rálátáshoz hagyományosan a vallás adott hozzáférést. Ezt a megengedő meghatározást radikalizálta a felvilágosodás, mert a művészet deszakralizálásával kizárta a műalkotásokat a misztérium szemlélésének lehetséges módjaitól. Régóta élünk ezek között a keretek között, amelyek

a vallás és a művészet érvényességi körét behatárolták. De mindig akadtak szökevények, akik az éj leple alatt átléptek ezen a választóvonalon. A *Csíksomlyói passió* viszont nem csupán megsérti, hanem kikezdi ezt a többszázados határt.

JEGYZETEK

- 1 A királydombi vagy a csíksomlyói *István*, a király című rockopera a példa rá, hogy a magyarság ősi dilemmáját bemutató színházi előadás után a nézők a nemzeti összetartozás jegyében hazafias ujjongásban törnek ki (például a sporteseményekről ismert „Ria-ria-Hungária” rigmus skandalásával). A *Csíksomlyói passió* többek között a régi magyar szövegmélekek beemelásával ugyancsak magán viseli a nemzeti összetartozás ethoszát, de a nézők sem a Nemzeti Színházban, sem Csíksomlyón, sem az esztergomi bazilika előtt nem kezdtek hazafias demonstrációba. (Az *István*, a király zenéjét Szörényi Levente szerezte, szövegét Bródy János írta Boldizsár Miklós *Ezredforduló* című drámája alapján.)
- 2 BORGES, Jorge Luis: *Az elbeszélő művészet és a mágia = Uő: Válogatott művei II. Az örökkévalóság története* (Eszszék). Ford. SCHOLZ László, Bp., Európa, 1999, 53–63.
- 3 LUKÁCSY György: *Nemzeti laboratórium. Vidnyánszky Attila első öt éve a Nemzeti Színház élén = Kommentár*, 2018, 1. sz., 56–70.
- 4 *Az ember tragédiája – Egy előadás születése színről színre*. Szerk. KORNIA István, Bp., Helikon, 2011.
- 5 Fellini életműve akár annak szemléltetésére is szolgálhat, hogyan lépett át a művészet a modernből a posztmodern korba. Vö. BURKE, Frank: *Fellini's Films and Commercials: From Postwar to Postmodern*. Chicago, Intellect Books, 2020
- 6 Mint ismert, Kurosava nem Heidegger, hanem az új Hollywoodot létrehozó rendezőnemzedék – George Lucas, Steven Spielberg, Martin Scorsese, Brian De Palma, Francis Ford Coppola – múzsa lett. Ez is egy sors.
- 7 ROHR, Richard: *Most. Tanuljunk meg látni a misztikusok szemével*. Ford. MALIK TÓTH István, Bp., Ursus Libris, 2013, 180.
- 8 *Bevonni a nézőt egy lelki térbe. Interjú Szőcs Gézával = Csíksomlyói passió. Egy színházi előadás zárandókútja*. Szerk. LUKÁCSY György, Bp., MMA, 2018, 34.
- 9 A kortévesztés, korszerűtlenség, elavult részletek szerepeltetése természetesen kezdettől fel-felbukkant egyes műalkotásokban, de szervezőerővé az első modern értelemben vett regénnyel (Cervantes: *Don Quijote*), majd magában a

- modern korban, vagyis a múlt században vált (az időutazásos szórakoztatási termékektől Jancsó Miklós filmművészetéig), de a jelenség nemcsak magában művészetben, hanem nagyon is XX. századi módon a műértelmezésben, művészettörténet-írásban, vagyis az elméleti disputában is meghatározó szemponttá vált (vö. ARRASSE, Daniel: *Festménytörténetek*. Ford. VÁRI Erzsébet, VÁRI István, Bp., Typotex, 2007). Vidnyánszky rendezése tehát egy (poszt)modern művészi eszközöket és archaikus szövegeket is felhasználó előadás.
- 10 KULCSÁR Edit *dramaturg visszaemlékezése*. Elhangzott a Mária Rádió adásában. Lejegyzett formában megjelent „Úton vagyunk a megváltás felé”. *Kerekasztal-beszélgetés a Csíksomlyói passióról* címen. Résztvevői: KULCSÁR Edit, PÁLFI Ágnes, SZÁSZ Zsolt. Moderátor PRONTVAI Vera. Lejegyezte: UNGVÁRI Judit = *Szcenárium*, 2018. október, 7. sz., 14–28.
  - 11 A Jézust alakító színész, BERETTYÁN Nándor visszaemlékezése. LUKÁCSY György: *Misztérium és játék* = *Szív*, 2018. december – 2019. január, 70
  - 12 Nagy Éva M. Vera iskolanővér, a 2018. augusztus 18-ai, csíksomlyói előadásban részt vevő Marosszéki Kodály Zoltán Gyermekkar másodkarnagya. NAGY Éva Vera: *Csíksomlyói passió a Marosszéki Kodály Zoltán Gyermek és Ifjúsági Karjával*
<https://nemzetiszinhas.hu/hirek/2018/09/csiksomlyoi-passio-a-marosszeki-kodaly-zoltan-gyermek-es-ifjusagi-kar-szemevel>.
  - 13 E két természet kapcsolata a krisztológia és így a római katolikus hitvallás meghatározó eleme. „Egy és ugyanazon Krisztus, Fiú, Úr, egyszülött lett ismertté két természetben, keveredés nélkül, változás nélkül, megosztás nélkül, szétválaszthatóság nélkül. Az egyesülés által nem szűnt meg a két természet különbsége, hanem inkább mindkét természet megőrizte sajátosságát, és egy személyben (proszópon) és létezőben (hüposztaszin) egyesült, nem oszódott és különült el két személyre, hanem egy és ugyanazon egyszülött Fiút, az Isten-Igét valljuk, az Úr Jézus Krisztust.” DENZINGER, Heinrich – HÜNERMANN, Peter: *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Szerk. BURGER Ferenc, ford. FILA Béla, JUG László, Bp., Szent István Társulat, 2004, 301–302.
  - 14 LUKÁCS György: *A heidelbergi művészetfilozófia*. Ford. TANDORI Dezső, Bp., Magvető, 1975, 15.
  - 15 Vö. POPPER Leó: *Esszék és kritikák*. A német nyelvű tanulmányokat BONYHAI Gábor és TÍMÁR Árpád fordította, Bp., Magvető, 1983
  - 16 A posztmodern filozófia is felfigyelt ennek a pillanatnak a jelentőségére, igaz, más következtetéseket vont le belőle, mint amire mi készülünk a *Csíksomlyói passió*val kapcsolatban. Vö. BAUDRILLARD Jean: *Az utolsó előtti pillanat. A közönyös paroxista. Beszélgetések Philippe Petit-vel*. Ford. TÓTHFALUSI Ágnes, Bp., Magvető, 2000
  - 17 FARKAS Anita: *Erőt nyerni a hitben. (Interjú Vidnyánszky Attilával)* = *Demokrata*, 2019. február 15.
<https://demokrata.hu/kultura/erot-nyerni-a-hitben-2-113691/>
  - 18 JUHOS Rózsa: *Sepulchrum: művészet és liturgia a késő középkorban* = *Vallás és művészet*. Szerk. SEPSI Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2016, 141–142.
  - 19 Talán a kenyérszítás maga is figura, amennyiben az igazi kenyér (az eucharisztia) előképének szimbóluma. Elgondolkoztató, hogy az előkép fogalmát használja Boldog VI. Pál pápa is a kenyérszaporításra. A részlet az 1975. május 29-ei úrnapi szentbeszédből való: „Egyetlen szavadat hallgatjuk e pillanatban, ó, Urunk, egyetlen mondatodat, melyet a kafarnaumi beszédedből választottunk, ebből a magyarázó, vitatkozó, kinyilatkoztató beszédből, amelyet te, ó, Urunk, azt követően mondtál, hogy végbevitted a kenyérszaporítás csodáját a kereséssre indult mintegy ötezer fős tömegnek a Tibériás-tavon túl, az Eucharisztia alapításának előjátékaként és szimbólumaként. Azoknak, akik még azért kértek kenyeret, hogy természetes éhségüket csillapítsák, Te, ó, Urunk, megismételted: »Én vagyok az élet kenyere, aki hozzám jön, többé nem éhez, s aki hisz bennem, nem szomjazik soha« (Jn 6,35), vagyis ki-provokáltad, hogy észrevegyenek egy másik éhséget és egy másik szomjat, nem a múltó, földi életét, melyre a te csodálatos jószágod az azt megelőző napon ingyenes és bőséges eledelt adott; és így sok mindent tanítottál, amik ma is igazak, számunkra is, akik távol vagyunk azon helyektől és időktől, amelyekben te fizikailag jelen voltál.” Boldog VI. Pál pápa: *Eucharisztia. Ajándék, jelenlét, titok*. Szerk. MALNATI, Ettore, ford. TÖZSÉR Endre, Bp., Új Ember, Magyar Kurír, 2017, 27.
  - 20 HALÍK, Tomáš: *A vallás és a spirituális keresőúton járó ember* = HALÍK, Tomáš – NONHOFF, Winfried: *Távol az Isten. Hit és hitetlenség párbeszédéről*. Ford. MÁRTONFFY Marcell, Pannonhalma, Bencés, 2018, 98.
  - 21 KIERKEGARD, Søren: *A keresztény hit iskolája*. Ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1998, 149.
  - 22 ROHR: *i. m.* (2013), 180.

Juhász Andrea

Kuncz Aladár hazatér Kolozsvárra

Egy személyes választás története, dilemmái¹

*„... az élet, az élete nem fordulatokból
és változásokból,
hanem inkább szakaszos
kicsúszásokból állt,
de nem végzetes lépésekből...”*

Tompa Andrea: Haza²

■ Kuncz Aladár Franciaországból kalandos úton hazajuttatott novellájának hőse, a tehetséges szobrász halálos ágyán a békét akarja a főművének tartogatott márványdarabból kifaragni. A *Nyugat* 1917-es évfolyamában megjelent alkotást Kuncz fogolyként írta;³ a francia állam a háború kitörésekor ugyanis internálta az országban tartózkodó ellenséges állampolgárokat/alattvalókat. Kuncz 1914 őszétől Noirmoutier, majd 1916-tól Île d'Yeu erődjében raboskodott. Ebben a tehetetlen, kiszolgáltatott és méltatlan helyzetben írta a novellát, amelyben egyszerre szólalt meg az elkeseredett békevágy, az, hogy legyen vége a háborúnak, a szorongató érzés, hogy ez még a beláthatatlan távolban van, valamint egyfajta nosztalgiával elegyített honvágy. Kuncznak ez az alkotása a századfordulón divatos művésznovella típusába sorolható: művész és műalkotás létrejöttének nehézségét, élet és alkotás ellentmondásos viszonyát is megszólaltatta benne. A főszereplő szobrász több műalkotás tervét vizionálja az ajándékba kapott faragatlan márványba, utolsóként a békét, a következőképpen: „Egy nagy arc lesz az egész, tündöklő, mint a napfény, és nyugodt, mint hullámtalan tenger... Benne lesz a béke egész áldása! Aki rá fog nézni, aratók dalát hallja majd, ragyogó napfényben megcsillog előtte dolgos kaszák fénye, a magas égben pacsirta énekel, zöld árkok mentén pipacs hajladozik, búzavirág illatozik... A felkelő nap lesz ez az arc, felnyíló szempillái alól a béke ígérete, áldása fog mosolyogni az emberekre.”⁵ Ez a művészi terv azt mutatja, a szobrász a békét szép arcként akarta ábrázolni, tehát figuratív alkotásban gondolkodott, ám azt egy elvont fogalom, a béke

szimbólumának szánta, amivel a századforduló jellegzetes művészi alkotásmódját választotta.

Néhány év elteltével, a ténylegesen bekövetkezett békéről is írt Kuncz egyik művében. Az 1923-ban megjelent *Megindult fa* című novella elbeszélője,⁶ egy férfi, aki a félig gyermek, félig vonzó, fiatal nőnek, Lillának esti sétájuk alatt Rabindranath Tagoréról beszél, azt magyarázza meg, hogy a sokoldalú indiai művész és bölcs miért indult el hazájából Európába: „Vége volt a háborúnak. Békére fegyverkeztek a testvérm nemzetek. És a békéjük csak folytatása volt a háborúnak, de még rettenetesebb volt ennél, mert a gyűlölet oltárára most azt dobták föl, ami a legyőzötteknek még maradt: csecsemőiket, asszonyikat, önérzetüket és becsületüket.”⁷ Ez a „gyilkos béke”⁸ indítja el a novellabeli férfi szerint Tagorét, hogy a nyugati világot megtanítsa saját, panteisztikus világképére, és ezzel szerezzen nyugalmat a Föld népének.

Az 1917-ben vágyott béke tehát megvalósulva épp nem a szobrász által vizionált értékeket, a munkát, a természeti idillt, az általános szépséget hozta el, hanem a gyöngék, a nők és a gyermekek áldozattá válását, továbbá az emberek megfosztását két fontos morális értéküktől: becsületüktől és önérzetüktől. Kuncz egyik műben sem a világpolitikai eseményről beszél, nem a gazdasági, társadalmi, politikai tényekről, azok értelmezéséről vagy egyéni életek fordulatairól. Ahogy más műveiben, úgy ebben a két novellában is az események érzelmi tartalmát és morális következményeit veti fel. Ez a két példa is mutatja: Kuncz irodalmi eszménye a Kosztolányi-féle „homo aestheticus”-éhoz állt közel.

Az I. világháborút lezáró trianoni békét és annak következményeit sokféle szempontból vizsgálta, vizsgálja a tudomány. Leírták és folyamatosan kutatják politikai, gazdasági, társadalmi következményeit, születtek elemzések nyelvi, kulturális, irodalmi hatásairól, továbbá visszatérő téma az is, miképpen befolyásolta az egyes ember életét ez a világpolitikai esemény. Az itt olvasható tanulmány is ilyesmire vállalkozik – arra keresi a választ, ho-

gyan hatott Kuncz Aladár életére, irodalmi működésére a röviden trianoni békének elnevezett, az I. világháborút lezáró békerendszer és következményei.

Egy alkotói pálya rekonstrukciójakor a kutatónak az is a feladata, hogy az életút döntési helyzeteit feltárja, a mögöttük lévő okokat, érveket, motivációkat megkeresse és megértse. A következőkben erre teszünk kísérletet.

Kuncz Aladár 1886-ban született, Kolozsváron nőtt fel, majd Budapesten élt, 1923-ban pedig visszaköltözött gyermekkorára városába, ahol a kisebbségi magyar irodalom egyik meghatározó szerkesztője, vezére lett.⁹ A 20-as évek elején tehát váratlanul irányt váltott. Azonban először a világháború mozdította ki az életutat a rendes menetéből. Pontosabb, ha úgy fogalmazunk, Kuncz számára – ahogy barátai, kortársai legtöbbszörében is – a 10-es évek nagy történelmi eseményeinek sora, a világháború, az 1918-as forradalom, a proletárdiktatúra és a békediktátum együttesen, bár más-más mértékben határozta meg a következő évtized kereteit. Ezeket tehát egymás után sorra véve kell vizsgálni ahhoz, hogy az életút hozzájuk kapcsolható lehetőségeit, választásait és irányváltásait rekonstruálhassuk.

A háború utáni legelső, *Feljegyzések* című írása¹⁰ egy 1914. augusztus eleji, párizsi jelenet felidézésével kezdődik: „Ott hagytam el a fényt, a nappalt és az életet, mikor a Boulevard Haussmann-i konzulátus erkélyéről lerebegtett egy fehér arcú, összetört emberke az épület előtt várakozó tömegnek egy pár vigasztaló szót [...] Mikor ő [a konzul – J. A.] elment, mintha egész Magyarország eltűnt volna tőlünk végtelen messzeségbe... Egy olyan messzeségbe, hová csak az epekedés mesévé varázsló világítása tud elérni. Mi itt maradtunk e hűvös, fénytelen utca kövzetén, kidobva, elfelejtve, mint az útra kilökött moslék.”¹¹ A háború tehát Kuncz számára azzal kezdődött, hogy az ország, amelynek állampolgára volt, az Osztrák–Magyar Monarchia, magára hagyta az ellenségessé vált Párizs kellős közepén. A vallomásos, emlékező és elmélkedő szöveg egyértelműen fogalmaz: a világháború Kuncz addigi életének vetett véget, méghozzá drasztikusan. Legalábbis 1919 tavaszán, a fogság után így értelmezte saját sorsának ezt a megtörését a szerző. 1914 nyarán, amikor az általános mozgósítás után Franciaországban rekedt, és a meghosszabbított párizsi tartózkodási engedélyt nem kihasználva felszállt Németh Andorral és Soltész Gyulával az internáltakat szállító vonatra, még nem tudta, mekkora jelentőséggel bír ez az ottrekedés és vele a civil fogollyá válás. Németh Andor *Emlékirata* szerint mielőtt elindultak, még több lehetőségük volt, amiket komolyan mérlegeltek a tétlen párizsi napok alatt. Az egyik opció

az esetleges hazatérés, ami azzal is járhatott volna, hogy besorozzák őket a Monarchia hadseregébe, ehhez képest tűnt akkor jobb alternatívának az, ha vállalják az internálást.¹² A francia állam ráadásul azt lebegtette előttük, hogy az ellenséges alattvalókat semleges országokba engedik később.¹³ Ez hamis ígéret volt, ám még a francia hatóságok sem számoltak ekkor négy évig tartó, állóháborúvá merevedő, sok millió áldozattal járó, minden országot végsőkéig kizsigerelő harccal. 1914 nyarán volt tehát racionalitás abban, hogy Kuncz nem maradt tovább Párizsban azzal a céllal, hogy valamiképpen mégis hazajusson vagy egyéb kalandokra várjon, hanem elindult Párizsból az ismeretlen vidéki fogságba.

1914-gyel kapcsolatban feltehetjük még azt a kérdést is, hogy alakulhatott volna-e másképpen az a nyár „hő-sünk” számára. Kuncz a *Fekete kolostor* szövegében felidézte, hogy 1914 nyarán a kolozsvári családi látogatás és apjának tett ígérete ellenére, hitelből indult szeretett Franciaországába.¹⁴ Ha otthon marad, minden bizonynyal elvitték volna katonának, vagy esetleg valahogyan elkerülhette volna a behívást. Barátai közül többen megúszták a harcot – például Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Laczkó Géza –, volt, aki könnyebben, volt, aki nehezebben (közismert például Ady Endre sorozásainak története). Kuncz testvérei is megjárták a frontot.¹⁵ Akárhogy is, a ténylegesen végigélt, majdnem öt évig tartó fogság, a megalázott, jogfosztott helyzet és a tétlenségre és bezártságra ítélt létezés a lövészárkok és a front felől nézve biztonságos kimaradást jelentett Kuncz számára a háborúból. Ezzel együtt, 1919 májusában egy megviselt, összetört ember érkezett Budapestre. Akkori érzéseiről így számolt be a fentebb már idézett, első írásban: „Vakít a fény, a nagyvárosi zaj szédít, és egy új világban találok magamat, mintha száz éveig aludtam volna. Nappal azzal foglalkozom, hogy remegő kézzel igyekszem volt életem fonalát az újhoz bogozni, az újhoz, melynek csak a csücske lóg ki a jövő zárva tartott gombolyagjából, éjjel azonban, ha csukott szemem mögött felépül a bűvös álompanoráma, visszarepülnek a fogsági képek, letelepszene az álmok kertek fáira, és mozdulatlan, irigy szemmel figyelnek, mint várfalakon a baglyok, ha a hűvös este leereszkedik a várakokba...”¹⁶ Barátja, Laczkó Géza így emlékezett a háború előtti és utáni Kunczra: „1914-ben úgy ment el, mint a *Salome* Wilde-ja, s 1919-ben úgy jött meg, mint a *De profundis* Wilde-ja. 1914-ben elegáns, friss, vidám, előkelő úr volt. 1919-ben kinőtt ujjú kabátban, foszló kezelőjű ingben, gyűrötten, gondozatlanul, nikotintól sárga ujjakkal, tétozódó járással érkezett... [...] »C'est un homme fini« –

gondoltam magamban, s ő ezt kiolvasta szememből. [...] Nem volt helye az életünkben, s ő sem találta ott helyét. Elköltözött. S újraépítette életét.”¹⁷

Kuncz az 1918-as őszi forradalomból és az utána megalakuló köztársaság néhány hónapjából kimaradt, épp azokból az eseményekből, amelyek több közeli barátjának és a magyar progresszió képviselőinek a jövőjét változtatták meg, ám a proletárdiktatúra időszakának kellős közepébe megérkezett. Ő ugyan semmiféle politikai tevékenységet nem folytatott, mindössze egy balatoni, „regeneráló” nyaraláson vett részt, ami nyilvánvalóan a proletárhatalom szociális juttatásának volt a része. Ezt sem élvezte sokáig – pár nap után inkább nővérét látogatta meg Győrben.¹⁸ Ám ez is elég volt ahhoz, hogy ezután, egy fegyelmi eljárás végén elhelyezzék a VI. kerületi főgimnáziumból.¹⁹ A folytatás már nyilvánvalóan csak egy gyengébb iskola lehetett a magyart, latint és görögöt tanító Kuncz számára. Azonban, ha végigtekintünk barátai sorsán, láthatjuk, az ő pályájukban jóval nagyobb változás következett be: nem taníthatott tovább sokak mellett Laczkó Géza, Benedek Marcell, Dénes Lajos, Babits Mihály sem. Kuncz valójában csak kicsit rosszabb helyre került háború előtti iskolájánál, magánéletét pedig ugyanott folytatta: visszaköltözött a Szász Böske-féle Szappanyos panzióba.²⁰

Ha megpróbáljuk a mából rekonstruálni, milyen lehetett 1920-ban magyar értelmiséginek lenni, akkor azon túl, hogy a háború okozta törés mellé odatesszük a köztársaság és a proletárdiktatúra okozta gyors változásokat, valamint a trianoni béke traumatikus hatását, elsősorban azt kell figyelembe vennünk, hogy az új, önálló Magyarország polgárának az alapvetően megváltozott politikai kerettel kellett szembenéznie, azzal, hogy a korábbi állam, a Monarchia és vele a birodalmi berendezkedés szűnt meg körülötte. Az összeomlott soknemzetiségű, dualista királyság helyén csak egy kicsi, etnikailag majdnem homogén ország maradt, abban kellett ekkortól otthon éreznie magát. Kuncz számára nyilvánvalóan az volt természetes, hogy a Monarchiában több nemzet élt együtt, bár az is, hogy ez nehezen megoldható konfliktusokkal jár együtt. A század első másfél évtizedében ő és barátai egy felívelő korszakban érezték magukat, amelyben a nyugat-európai mintát követő modernizáció híveiként tevékenykedtek: Kuncz a tanármozgalomban a stratégiai ügynek vélt oktatás megújításáért dolgozott, a *Nyugat* köréhez tartozva pedig az irodalom autonómiájának szükségét sürgette. A nemzetiségi kérdésről úgy vélték, a magyar királyság területén élő nemzetiségeknek joguk van valamilyen mértékű önrendelkezéshez, ám a

magyar államiság Kárpát-medencei hegemoniáját alapvetően megtörhetetlennek tartották. Számukra a századfordulón a XIX. század második felének hallatlan mértékű asszimilációja volt a minta – ennek a tendenciának folytatását várták a XX. században. Azt is tudták, hogy a Monarchia berendezkedését haladéktalanul és jelentős mértékben javítani, modernizálni kell. A korszak nagy vitái a választójog körül zajlottak, valamint folyamatosan jelen voltak az úgynevezett felekezeti ellentétek, az állam és egyház viszonyrendszerének konfliktusai, miközben jelentős gazdasági fejlődésen ment át a régió. Ezeket a folyamatokat törte meg a háború és az azt követő forradalmak, valamint a béke. A magyar intellektüelek a felívelő korszak után a korábbi szabadság helyett sokféle kényszer között találták magukat.

Kuncznak tehát a fogság öt éve után ebben az új világban kellett összekötöznie „élete elhagyott fonálait”. Tette, amit tudott: tanított, kritikákat, tanulmányokat publikált a *Nyugat*-ban. Új tevékenysége a fordítás volt: ezt a nyilvánvalóan keresetkiegészítésként üző munkát a fogságban megerősödött francia nyelvismerete tette lehetővé, és valószínűleg a könyvkiadónál elhelyezkedő barátai (Laczkó Géza, Benedek Marcell) révén jutott megbízásokhoz.²¹ 1923-ban azután részt vett az *Aurora* című lap szerkesztésében, ám az a negyedik szám után *Élet és Irodalom* címmel folytatódott az év végéig, Szabó Dezső kizárólagos szerkesztésében.

Kuncz háború utáni szépirodalmi alkotásaiban több új, a korábbiakra nem jellemző elem bukkant elő: ekkori novelláinak főszereplői – többnyire elbeszélői is egyben – magányos férfiak, jellemzően művészek, akik nem találják a helyüket. A cselekmények középpontjában általában a főhős hajdani, elmulasztott, be nem teljesedett szerelmével való találkozás áll. A férfi szembenéz a múltjából előbukkanó nővel, legtöbbször segít rajtuk, vagy csupán konstatálja, hogy a nő élete jól alakult. Saját maga egyfajta nosztalgikus állapotban mereng a múlton, a hajdan elmulasztott szerelmet nem sajnálja, sőt a be nem teljesedést tartja helyes döntésnek, a novella cselekményének jelenében pedig kívülálló marad. Miközben ezek az elbeszélései nem önéletrajzi írások, a főszereplő férfiak magányossága, periférikus helyzete, bizonytalansága, múltba révedése, a jelen idegensége minden bizonnyal szerzőjük számára is ismerős érzések voltak.

Milyen perspektívák álltak ekkor, a 20-as évek első felében Kuncz Aladár előtt Budapesten? Legkézenfekvőbb, hogy mindezeknek a tevékenységeknek a folytatása: tanítás és/vagy fordítás, szerkesztés, esetleg újságírás. Bátyja emlékiratából tudjuk, szeretett volna

a Nemzeti Múzeum könyvtárába kerülni, hogy régi tervét megvalósítsa, és megírja a világirodalom történetéről szóló művét, ám Hóman Bálint nem támogatta ebben.²² Ez az adat mutatja, Kuncznak az irodalomtörténet-írás irányában táplált ambíciója nagyon is megvolt, ennek korábbi jele a háború előtti, *Thököly a francia irodalomban* című tanulmánya vagy a kéziratban maradt tudománytörténeti pályamunkája, *A magyar irodalomtörténet elméletének és módszerének fejlődése Toldy Ferenc óta* című írása.²³ Azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a tanításból való kilépés nem hirtelen ötlet volt 1923-ban, hanem már korábban felmerült.

Amit végül Kuncz tett, az még a mából nézve is váratlan: Kolozsvárra cserélte Budapestet. 1923 húsvétján megérkezett nővérehez ünnepelni, és nem utazott vissza a szünet végén a fővárosba, hanem újságírói munkát vállalt Erdélyben, és belépett az *Ellenzék* című napilap szerkesztőségébe. Kuncz életének ez a legtitokzatosabb és nehezen megfeythető fordulata – amelyet mégis meg kell érteni, ha az életpálya egészét vizsgáljuk.

Bátyja is úgy érezte, önéletrajzában magyaráznia kell testvére döntését. Az ő megfeytését nevezhetjük klasszikus romantikus történetnek, amely szerint Kuncz Aladár életének ezen fordulata mögött egy szerelmi dráma állt. A jogász báty azt írta, Aladár ekkoriban eljegyzett egy fiatal nőt, ám ezt gyorsan megbánta, és kihátrált a közeledő esküvőből, az ügy lezárását pedig olyannyira nem vállalta, hogy ráhagyta a bátyjára.²⁴ Kuncz Ödön úgy vélte, nagy részben e nem kívánt házasság elől menekült öccse gyermekkoruk helyszínére. 1941-ben, Kuncz Aladár halálának tizedik évfordulóján Móricz Zsigmond közölt emlékezést róla az *Erdélyi Helikon*-ban. Móricz szomorú szerelmi történetet mesélt el írásában – amely két érzelmes, gyöngéd és jólelkű ember között zajlott, akik épp finomságuk miatt nem maradhattak együtt. A történet vége egy eljegyzés, amelyből a lány családjának túlzott jelenléte miatt a vőlegény, Kuncz egyszerűen kilépett, megszökött.²⁵ Ez nyilvánvalóan ugyanaz a történet, mint amit Kuncz Ödön is megörökített, csak az író tollán Kuncz életének ez az epizódja a móríci próza többször megörökített nő–férfi viszonyának új darabjává vált, annak egy variációja, hogy két ember, még ha összeillő, és még ha szeretné is, akkor sem képes a közös boldogságra. Ennek a budapesti kudarcos eljegyzésnek van még egy forrása: Kuncz Aladár Szász Böskéhez írott levelei, amelyeket Jékely Zoltán publikált saját magyarázataival és kommentárjaival.²⁶ Ezek a levelek alátámasztják az itt idézett két másik forrást: Szász Böskének, akivel mély, de inkább baráti, mint szerelmi viszonyban volt (legalábbis

e levelek tartalma és hangneme szerint), Kuncz egyszerre próbálja az eljegyzési affér jelentőségét kisebbiteni, másrészt igyekszik megnyugtatni Böskét, hogy tisztességesen és hamar le fogja zárni az immár kínos esetet, ami a levelek tanúsága szerint 1924 elejére sikerült is.²⁷

Kuncz Ödön és Jékely Zoltán narratívái tehát a nő előli menekülést nevezték a döntő oknak abban, hogy Kuncz elhagyta Budapestet. Ugyanakkor mindketten kerestek más magyarázatot is: ideológiáit, illetve gazdaságát. Ödön azt írta, öccse humanizmusa nem bírta a fehérterror légkörét,²⁸ Jékely pedig a magyarországi nyomort és inflációt tartotta döntőnek abban, hogy Kuncz Erdélyben maradt.²⁹ Ugyanakkor mindezek meglehetősen távol állnak attól a kanonizált életúttörténettől, amely szerint a kisebbségi irodalom megszervezésének missziója vezette Kunczot Kolozsvárra.

Jóval valószínűbb, hogy több, különálló törekvés szerencsés találkozása kellett ahhoz, hogy Kuncz a húsvéti szünet után ne térjen vissza Budapestre. Ha eltekintünk az amúgy nyilván fontos házassági kálváriától, akkor is jelen volt hősünkben a változtatni akarás. A tanítás már nem vonzotta úgy, mint a háború előtt, az új fórum, az *Aurora* éppen Szabó Dezső kezébe került, Kolozsváron, az *Ellenzék*-nél azonban valószínűleg megörültek neki, szerződést, lehetőséget, állást kapott. Előzménynek vagy éppenséggel akár előkészületnek kell tekintenünk, hogy Kuncz 1922-ben meglehetősen intenzíven kezdett publikálni erdélyi lapokban. A háború utáni első kolozsvári látogatása, 1920 karácsonya után, 1921 elején a következőket írta Ferenczi Sárinak: ha kedve van, publikáljon a kolozsvári lapokban, ő szívesen továbbítja a műveket.³⁰ Kuncz saját írásai egy évvel később, 1922 őszén jelentek meg több erdélyi lapban párhuzamosan – mondhatni, megsorozta a kolozsvári sajtót. A *Keleti Újság*-ban szeptember 2-án jött egy novellája,³¹ majd szeptember 10-én Maurice Barrès-ről írt portréja,³² a lap irodalmi folyóiratában, a *Napkelet*-ben pedig *Expresszionizmus és dadaizmus* címmel az avantgárd két irányzatát mutatta be.³³ A *Pásztortűz* őszi számai a *Megindult fa* című novelláját,³⁴ a *Vita az irodalmi mecénásságról*³⁵ és a *Stendhal (Henri Beyle) reklámcikke önmagáról*³⁶ című esszéit közölte. Az *Ellenzék*-ben pedig szeptember 2-án jelent meg első cikke, méghozzá meglepő témáról, a japán kultúráról.³⁷ (Nyilván ez vezette el későbbi novellájának, az *Uraszima a halhatatlanok országában* címűnek a témájához.³⁸) Az első publikációk után ráadásul a *Pásztortűz*-ben és a *Keleti Újság*-ban is külön cikk adta tudtul,³⁹ hogy Kuncz ezután írásokkal fog jelentkezni, sőt, a *Pásztortűz* szerkesztője azt írta, a „most felvett kapcsolat állandósulni fog”.⁴⁰

A *Keleti Újság*ban a második írás, a Barrès-portré megjelenése után a főszerkesztő saját rovatában reflektált. Ignotus – aki nyár végétől karácsonyig vezette a szerkesztőséget – azt írta, Kuncz augusztusban volt a városban, az őszi megjelenéseket tehát ekkor szervezhette.⁴¹ Arról azonban, hogy a költözés már ekkor tervben volt-e, nem tudunk semmit. Önmagában az erdélyi sajtóban való megjelenésből nem következett volna a váltás, hiszen Laczkó Géza, Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és többen mások is folyamatosan megjelentek az erdélyi fórumokon.

Kuncz azonban otthagyta a fővárost – Erdély fővárosáért. Budapesti barátai többféleképpen reagáltak. Laczkó Géza – akit hamar bevont az *Ellenzék* ügyeinek intézésébe –, miközben beszámolt a különböző honoráriumok állásáról, levelét azzal a vallomásszerű sóhajjal zárta, hogy „[b]izony hiányzol”.⁴² Kosztolányi 1923 nyarán kedvesen érdeklődött, hogy vajon mikor látják barátjukat, miközben arra kérte, segítsen megszervezni számára egy őszi erdélyi előadói körutat.⁴³ Babits Mihályt elsők között tájékoztatta Kuncz arról, hogy átvette az *Ellenzék Vasárnapi Mellékletének* szerkesztését. Azonnal meg is kérte, hogy rendszeresen küldjön műveket az erdélyi olvasók számára. A költő rövid válaszáat a következő mondatokkal zárta: „[ö]rülök, hogy ezt az ügyet átvetted! Fontos dolgot kitűnően fogsz csinálni.”⁴⁴ Babits bizalma, biztatása nyilvánvalóan épp a kellő megerősítés volt Kuncz számára 1923 őszén – ám, hogy az erdélyi anizs számára már sorssá válik, azt ekkor még nem tudhatta. Leveleiben többször épp arról írt, hogy vissza szeretne térni Budapestre. A korábban már idézett, Szász Böskének küldött levelek közül a valószínűsíthetően 1923 végén és 1924 elején keletkeztettekben Kuncz átmenetileg beszélt erdélyi tartózkodásáról, igaz, kissé úgy, mintha Böskét akarná biztosítani, hogy hamarosan visszatér hozzá Budapestre.⁴⁵ De jóval később, 1926-ban is előkerült a Magyarországra való visszaköltözés terve. Egy Hatvany Lajosnak címzett – Hunyady Sándorral közösen írt – levél végén Kuncz arról informálta a címzettet, hogy a következő évet minden bizonnyal Budapesten fogja tölteni.⁴⁶

Kuncz Kolozsvárra költözéséről gondolkodva meg kell még jegyezni azt is, hogy ez a döntés egyáltalán nem teljesen példa nélküli választás. 1919 után sokan távoztak Magyarországról. Egy részük kényszerből, politikai okok miatt volt kénytelen elhagyni az országot – közülük többen is Romániába indultak. De közismert, hogy Kós Károly, hátrahagyva a műegyetemi katedrát, hazament Erdélybe, és hazatért Kisbaconba Benedek Elek, a nagy

tekintélyű újságíró, hogy az új helyzetben az erdélyi magyaroknak csináljon lapot. Visszavonult birtokaira 1926-ban Bánffy Miklós is, aki 1921–1922-ben Magyarország külügyminisztere volt, és Magyarországról tért vissza 1922-ben szülővárosába Hunyady Sándor, hogy apjától, Bródy Sándortól távol írhasson.

1931 nyarán, Kuncz halála után az *Erdélyi Helikon* emlékszámot jelentetett meg,⁴⁷ amelyben az ismerősök, barátok a személyes veszteség feletti gyáson túl Kuncz romániai tevékenységével vetettek számot. A megrendült, fájdalmas emlékezések egyben a legendás szerkesztő kultuszának első dokumentumai is. Legtöbbjükben ugyanis Kuncz úgy jelent meg, mint aki hősieken vállalta a kisebbségi létezését, és mint aki az életét tette fel a magyar irodalom erdélyi ügyeinek képviseletére. Az emlékszám nyitószövege Bánffy Miklósnak (Kisbán Miklós néven), az *Erdélyi Helikon* főszerkesztőjének az írása. Ebben a következő portrét rajzolja a halottáról: „Valóban ritka ember volt. Dacára széles kultúrájának és rendkívüli képességének, hihetetlenül szerény. Nem kereste sohasem az egyéni érvényesülést, sem a maga hasznát, hanem egyedül a közérdeket nézte. Mindig új és új termékenyítő ideákat vetett föl és átadta másnak, hogy az hasznosítsa, hogy így mindenkinek része legyen abban a munkában, mely az erdélyi magyar irodalmat fölvirágoztatni hivatott. Bohém kedvessége, pajkos tréfálódzásai mögé is ez az állandó szívós akarat volt elbújtatva. Valóban ő volt az *Erdélyi Helikon*nak szellemi vezére, ki a háttérből úgyszólván láthatatlan szálakon vezette a mi működésünket.”⁴⁸ Ezután egy anekdotával világította meg Kuncz elhivatottságát és szerénységét: amikor a gróf felkérte őt az irodalmi folyóirat szerkesztői feladatainak ellátására és szembesítette a csekély fizetéssel, Kuncz büszkén vállalta, úgy reagált, hogy ez egyfajta prófétai munka, ami épp neki való.⁴⁹ Ez a történet Kunczot úgy jellemezte, mint aki az anyagi nehézségek ellenére vállalta az egyre több munkát az erdélyi irodalom ügyéért. A valóságban azonban Kuncz 1923-ban úgy maradt Kolozsváron, hogy fizetett szabadságra ment magyarországi tanári állásából. Ráadásul ez a státusza minden jel szerint haláláig megmaradt – azaz erdélyi újságírói munkáját abban az egzisztenciális biztonságban végezhetette, hogy a magyar állam biztosította számára tanári fizetését. Kunczot 1923-ban a Fáy András Gimnáziumba helyezték át. Az iskola évente megjelent értesítőiben ekkortól kezdődően 1931-ig minden évben szerepelt a tantestület tagjainak névsorában úgy, mint aki szabadságon van.⁵⁰ A fizetett szabadság nagy valószínűséggel a magyar állam valamilyen kisebbségi magyarságot segítő programjának keretében volt lehet-

séges. Erre utal Kuncz 1923. őszi, Szász Böskének írt levelének az a megjegyzése, hogy a szabadság ügyében az *Ellenzék* főszerkesztője, Grois László fog intézkedni.⁵¹ Amikor Bánffy kérésére 1929 nyarán elvállalta az *Erdélyi Helikon* szerkesztését, jó darabig megtartotta korábbi állását is az *Ellenzék*nél, és ezek mellett 1923 óta a *Pásztortűz* is folyósított számára valami csekély havi fizetést⁵² – tehát ekkor három, különböző szerkesztőségből származott jövedelme a magyarországi állami fizetés mellett. Kuncz erdélyi működése tehát egzisztenciális és anyagi értelemben nem volt áldozatvállalás.

Kuncz életpályájának 1923-ig tartó íve első pillantásra nem mutat különösebb ragaszkodást a gyermekkor helyszínéül szolgáló történelmi városhoz, ám ha jobban megvizsgáljuk, kiderül, hogy egész életében egyfajta bensőséges elköteleződéssel, szerető aggodalommal fordult felé. Háború előtti publikációi között található a *Kolozsvár és a kultúra* című írása, ami 1911-ben jelent meg a *Nyugatban*.⁵³ Ennek hangneme a szerető féltés: a szerző a város történelmi múltjából emelt ki néhány erőteljes epizódot, hogy megvilágítsa a jelennel való ellentétet: a jelentős múltbeli kultúrával rendelkező városban ma nincs semmi, amit fel lehet mutatni, csak a vásári mulatság és némi szegényteljes szervilizmus⁵⁴ – írja. Kuncz azonban megértő, és arra jut: „ennek a városnak joga volt szép és értékes múltjára egy jó nagyot aludni, s bizonyos az, hogy szétszórt s ma még tehetetlen kultúrereje egyszer csak felrezzenti álmából”.⁵⁵ Ez a fiatalkori publicisztikai szöveg több szempontból figyelemre méltó. Itt és most leginkább a városhoz való érzelmes viszony, az aggodalom és bizalom hangja miatt fontos, illetve nem kevésbé azért, mert a kultúráért aggódó hang már a későbbi kultúracsínálót előlegezi, továbbá mert a szerző felidézte benne azt a karácsonyi emlékét, amikor „egy szépséges, fehér arcú mágnesszony járkált egyszerű fekete ruhában, kendővel a fején az apró szűk utcákban, s a kint járkáló, rongyos gyerekeket fogdosta össze, mindegyiknek úri karácsonyi ajándékokat: falovat, autót, cukrot s miegymást vásárolva”.⁵⁶ Ez a jelenet ismerős Kuncz olvasóinak: a Kolozsváron játszódó, *Felleg a város felett* című regény egyik utolsó epizódja szinte egy az egyben megegyezik ezzel a saját emlékekkel. E fiatalkori írásnak megvan a kézirata, ahol a cikk végén, a szerző aláírásaként az olvasható, hogy „Pór Tamás”.⁵⁷ Éppen így hívják a *Felleg a város felett* című regény első, kéziratos változatában a főhőst. Ezek az egyezések azt mutatják, hogy a regény gondolata vagy legalábbis egyes elemek már 1911-ben megszülettek Kuncz alkotói képzeletében. Ma már azt is tudjuk, hogy a regény első változatát a franciaországi fogságban írta.

A *Fekete kolostor* egyik megható epizódja, amikor a fogság első évének végén Sarkadi bácsit kiengedik, és Kuncz kétségbeesetten magyarázza a nem éppen tiszta elméjű férfinak, hogy menjen el családjához Kolozsváron a Majális utcába, és „[m]esélje el majd otthon, hogyan élek, hol lakom, kik között vagyok. Mondja meg, hogy mindig Kolozsvárról álmodom.”⁵⁸ A *Fekete kolostor* azután beszámolt arról is, hogy Kuncz regényt kezd írni⁵⁹ – mint tudjuk, ez a Kolozsváron játszódó mű. A tétlenségre ítélt fogoly számára nemcsak értelmes elfoglaltság lehetett az alkotómunka, hanem a honvágy feldolgozásának egy módja is.

Az életmű fontos darabja a háború utáni első kolozsvári látogatásról szóló esszé. A *Nyugatban* megjelent szöveg elbeszélője a fogságból hazatért férfi, aki az öt év elzárás alatt oda vágyott, ahogy ő fogalmaz: „[a]z álmodozás köveiből építettem újra s az emlékezés aranyával, drágaköveivel díszíttem”.⁶⁰ Volt már szó arról, hogy az internáltság után Kunczot egy teljesen megváltozott világ fogadta, az ebből fakadó bizonytalanság pedig a háború utáni időszak egyik jellemzője. Fokozottan így volt ez Kolozsvárral kapcsolatban, hiszen a város Erdéllyel együtt ekkorra egy másik országhoz került; Kuncz joggal érezte úgy, hogy gyermekora helyszíne örökre elveszett. Az ebből fakadó szorongásokkal érkezett a városba, ahol azonban valami egészen mást élt át – az esszé ezt az átélést beszélt el. Az utazó végigjárta emlékeinek helyét, felkereste apja sírját a temetőben, sőt, látta, amint egy gyermekori ismerőse immár asszonyként ajándékokat oszt a szegény gyerekeknek, és mindezen élményei közben egyre erősödött az az érzése, hogy a város egyáltalán nem szűnt meg. Mert „[h]iába őrzik a Fellegvárat idegen katonák, hiába kenik erőszakkal idegen színek, idegen szavak mázát a városra. Kiolthatatlanul, leigázhatatlanul él itt a múlt, végtelen sok élet, akarat és ábránd összege, mely mindig visszatér és a természeti erők hajlíthatatlan szigorúságával érvényesíti jogát...”⁶¹

Jól látható, Kuncz ragaszkodó szeretettel fordult gyermekora városához. Minden biznnyal azért, mert családja ott élt, mert életének abszolút középpontja, édesapja oda tartozott, és mert a világhoz való viszonyának alapjai ott szövődtek meg. Ahogy az összmagyar kultúráért, úgy Kolozsvár kultúrájáért is aggódott; úgy vélte, a megmaradás, a fejlődés alapvető eleme a kultúra. A *Karácsonyi látomások* című esszé bergsonista ismeretelméleti alapon megfogalmazott végkövetkeztetése – hogy tudniillik, a hely múltja nem szűnt meg, hanem éppenséggel erőteljesen hat a jelenben – is hozzájárulhatott ahhoz a döntéshez, amit 1923 tavaszán meghozott.

A Kolozsvárról szóló szövegeiben – láttuk – visszatérő motívum a karácsonykor ajándékot osztó asszony képe. Nem tudjuk, ez valódi élmény volt-e, ám az biztos, hogy Kuncz irodalmi motívummá tette. És ezzel eljutottunk az erdélyi fordulat egy újabb, lehetséges összetevőjéhez. A *Pásztortűzben*, az első ottani publikációja után közölt portré azzal fejeződött be, hogy Kuncznak készülöben van egy Kolozsváron játszódó regénye.⁶² Ez az internált-ságban megkezdett alkotás, amit átdolgozott, és *Felleg a város felett* címen, az általa szerkesztett *Erdélyi Helikon*ban közölt folytatásokban, 1929–1930-ban.⁶³ A cselekmény alapvetően a világháború előtti társadalmi, politikai konfliktusok köré szerveződött. E Kolozsváron játszódó történetet szerzője elsősorban mindenképpen az akkori erdélyi magyar olvasóközönségnek szánta, amely a 20-as években fokozott érdeklődéssel fogadta az erdélyi múlt-ról vagy félmúlt-ról szóló szövegeket. Kolozsváron tehát Kuncz egyfelől ihlető környezetet, másfelől érdeklődő közönséget is remélhetett készülő művének.

Laczkó Géza azt írta barátjáról, hogy közösen határozták el, művészek, írók lesznek.⁶⁴ Kuncz az egyetem elvégzése után tanárként dolgozott, bár folyamatosan publikált kritikái, esszéi, tanulmányai mellett novellákat is. Lehetséges az is, hogy 1923 tavaszán az újságírói munkában a szépíróvá válás lehetőségének keretét ismerte fel, és a gyerekkori vágy megvalósítása miatt maradt Kolozsváron. Ráadásul nemcsak a folyamatos publikálási lehetőséget, sőt kényszert kapta ezzel az új állással, hanem olvasóközönséget is nevelhetett magának. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy Erdélyt Kuncz csupán ugródeszkának szánta, hogy onnan elrugaszkodva azután a teljes magyar irodalmi közvélemény elé lépjen, és igazi íróként térjen majd vissza Budapestre. Barátja, Hunyady Sándor épp ezt az utat járta be: első budapesti színdarabírói sikere (1929) után visszatért a fővárosba, ahonnan ugyan egy ideig küldött még írásokat Erdélybe, de írói munkássága ekkortól nem számított a kisebbségi irodalom teljesítményei közé.

Kuncz Aladár világháborús emlékiratának a megjelenése után pár hónappal, 1931 nyarán meghalt. A *Fekete kolostorral* sikerült a gyermekkori célt beteljesítenie, íróvá vált. Halálakor Magyarországon az újonnan felfedezett írókat siratták, Erdélyben a kisebbségi magyar irodalmi élet egyik legfontosabb emberét, a szerkesztőt és kritikust gyászolták. Gaál Gábor szokatlanul kegyetlen nekrológját így kezdte: „[m]ost, hogy meghalt, hirtelen, 45 éves korában, egykori nagyobb ígéretek után, 7-8 évi erdélyi működéssel maga mögött, kiderül, hogy ez a 7-8 év életének az esszenciája”. A halál felől nézve az élet teleológussá, egyszerűvé, könnyen érthetővé válik. Azonban ha

a másik irányból próbáljuk megérteni ugyanazt az életet – ahogy ez a tanulmány próbálta –, akkor éppen a bizonytalanságai, lehetőségei, a többfelé irányuló lépései tűnnek elő. Előrehaladva „szakaszos kicsúszások” látszanak, azért is, mert nincsenek kitaposott utak, ahogy a mottóban idézett regény elbeszélője fogalmazott.⁶⁵ Kuncz élete is – a történelem nagy csapásai nyomán – ki-kicsúszott, ilyen a háborús internálás és az Erdélybe költözés is. Ám épp e kicsúszások azok az események, amelyek lehetővé tették a saját magának kitűzött cél megvalósítását, egy olyan pálya befutását, amelyik a vége felől nézve egyenes irányúnak, tudatosnak és eredményesnek látszott.

JEGYZETEK

- 1 A szerző a Magyar Művészeti Akadémia Ösztöndíjprogramjának ösztöndíjasa.
- 2 TOMPA Andrea: *Haza*. Bp., Jelenkor, 2020, 11.
- 3 KUNCZ Aladár: *Egy márványdarab* = Uő: *Egy márványdarab. Novellák, karcolatok, tárcák, jegyzetek, dráma*. Szerk. FILEP Tamás Gusztáv, VARGA Ágnes, Bp., Kolozsvár, OSZK, Kriterion, 2015, 80–89.
- 4 KUNCZ Aladár: *Egy márványdarab* = *Nyugat*, 1917, 18. sz., 473–480.
- 5 KUNCZ: *Egy márványdarab*. i. m. (2015), 88.
- 6 KUNCZ: *Megindult fa* = Uo., 124–128.
- 7 Uo., 126–127.
- 8 Uo., 127.
- 9 Az életrajz röviden: Kuncz Aladár Aradon született 1886-ban, innen ötéves korában Nagyváradra, két évvel később pedig Kolozsvárra költözött a család, ahol nyolc testvérével együtt felnőtt. Ezt a várost azután 1903-ban hagyta el, amikor megkezdte tanulmányait Budapesten, az Eötvös Collegiumban. Az egyetem elvégzése után a fővárosban kezdett dolgozni, a VI. kerületi állami főgimnázium tanára volt; gyermekkorának helyszínére, ahol a család egy része és az édesapa élt, a szünidőkben és nagyobb ünnepek alkalmával látogatott csupán. Az I. világháború alatt Franciaországban rekedt, ahol civil internált, fogoly volt. Budapestre fél évvel a háború vége után, 1919 tavaszán érkezett meg. Életét itt folytatta úgy, ahogy a háború előtt: tanított és írt, publikált esszéket, kritikákat, elbeszéléseket, fordításokat. Az ekkor keletkezett művekben néhol reflektált az országot ért változásokra, arra, hogy a háború és következményei alapvetően borították fel az életlehetőségeket, ám életmódja, munkája a korábbi változatlan folytatása volt. Egészen 1923 tavaszáig. Ekkor ugyanis a húsvéti ünnepekre elutazott a nővérehez Kolozsvárra, és nem tért vissza a fővárosba, hanem

- beállt újságírónak, szerkesztőnek a helyi, *Ellenzék* című napilaphoz. Rövidesen az erdélyi magyar irodalmi élet egyik meghatározó szereplője lett, a marosvécsi Helikon egyik alapítója, 1929-től az társaság irodalmi folyóiratának, az *Erdélyi Helikon*nak szerkesztője. 1931 tavaszán a világháborús fogságáról írott könyvének, a *Fekete kolostor*nak befejezése után beteg lett, és néhány hónap szenvedés után 1931 júniusában, a budapesti Herczog-klinikán nagyon fiatalon, negyvenöt évesen meghalt.
- 10 KUNCZ Aladár: *Feljegyzések* = KUNCZ: i. m. (2015), 177–181.
  - 11 Uo., 177.
  - 12 NÉMETH Andor: *Emlékiratok* = Uő: *A szélén behajtvá*. Szerk. RÉZ Pál, Bp., Magvető, 1973, 583.
  - 13 Uo.
  - 14 KUNCZ Aladár: *Fekete kolostor*. Szerk. JENEY Éva, Bp., Kolozsvár, OSZK, Kriterion, 2014, 298.
  - 15 Uo., 132.
  - 16 KUNCZ: *Feljegyzések*. i. m. (2015), 178.
  - 17 LACZKÓ Géza: *A Dadi és a Kuncz* = *Erdélyi Helikon*, 1931, 7. sz., 523.
  - 18 KUNCZ Ödön: *Életem*. Bp., ELTE Eötvös, 2017, 218.
  - 19 Lásd erről KUNCZ Ö.: Uo.; POMOGÁTS Béla: *Kuncz Aladár*. Bp., Akadémiai, 1968, 66.
  - 20 KUNCZ Ö.: Uo.
  - 21 SASHEGYI Gábor: *Kuncz Aladár és a műfordítás* = „A nekifeszült mentő-akarat” *Kuncz Aladár-emlékkonferencia*. Szerk. BOKA László, BROK Bernadett, Bp., OSZK, MMA, 2019, 151–165.
  - 22 KUNCZ Ö.: i. m. (2017), 234.
  - 23 Lásd mindkét szöveget KUNCZ Aladár: *Monográfiák*. Szerk. BOKA László, RÓZSAFALVI Zsuzsanna, Bp., Kolozsvár, OSZK, Kriterion, 2017
  - 24 KUNCZ Ö.: i. m. (2017), 234.
  - 25 MÓRICZ Zsigmond: *Kuncz Aladár* = *Erdélyi Helikon*, 1941, 7. sz., 427–430.
  - 26 JÉKELY Zoltán: *Kuncz Aladár hét levele* = Uő: *A Bárány Vére*. Bp., Szépirodalmi, 1981, 193–203.
  - 27 Uo., 199–200.
  - 28 KUNCZ Ö.: i. m. (2017), 234.
  - 29 JÉKELY: i. m. (1981), 195.
  - 30 KUNCZ Aladár *Levelek (1907–1931)*. Szerk. JANCsó ELEMÉRNE MÁTHÉ-SZABÓ Magda, Bukarest, Kriterion, 1982, 33.
  - 31 KUNCZ Aladár: *Renata* = *Keleti Újság*, 1922. szeptember 2., 1–4.
  - 32 KUNCZ Aladár: *Maurice Barrès* = *Keleti Újság*, 1922. szeptember 10., 2–4.
  - 33 KUNCZ Aladár: *Expresszionizmus és dadaizmus* = *Napkelet*, 1922, 14–15. szám, 7–8.
  - 34 KUNCZ Aladár: *Megindult fa* = *Pásztortűz*, 1922, 36. sz., 294–297.
  - 35 KUNCZ Aladár: *Vita az irodalmi mecénásságról* = *Pásztortűz*, 1922, 44. sz. (II. köt.), 525–528.
  - 36 KUNCZ Aladár: *Stendhal (Henri Beyle) reklámcikke önmagáról* = *Pásztortűz*, 1922, 46. sz. (II. köt.) 590–592.
  - 37 KUNCZ Aladár: *A régi és az új Japán* = *Ellenzék*, 1922. szeptember 2., 9–10.
  - 38 KUNCZ Aladár: *Uraszima a halhatatlanok országában* = KUNCZ: i. m. (2015), 131–141.
  - 39 n. n.: *Hírek* = *Keleti Újság*, 1922. szeptember 2., 7.
  - 40 TÖVISI Géza: *Kuncz Aladár* = *Pásztortűz*, 1922, 36. sz., 319.
  - 41 I-s: *Mellesleg* = *Keleti Újság*, 1922. szeptember 10., 4.
  - 42 KUNCZ: i. m. (1982), 40.
  - 43 Uo., 38.
  - 44 Uo., 39.
  - 45 JÉKELY: i. m. (1981), 201.
  - 46 KUNCZ: i. m. (1982), 89.
  - 47 Ez volt az *Erdélyi Helikon*, 1931, 7. száma.
  - 48 KISBÁN Miklós: *Kuncz Aladár* = *Erdélyi Helikon*, 1931, 7. sz., 497.
  - 49 Uo., 497–498.
  - 50 Lásd A Budapesti IX. kerületi Fáy András Főgimnázium értesítői 1923-tól 1931-ig.
  - 51 JÉKELY Zoltán: *Kuncz Aladár hét levele* = Uő: *A Bárány Vére*. Bp., Szépirodalmi, 1981, 197.
  - 52 Havi 1000 lejt.
  - 53 KUNCZ Aladár: *Kolozsvár és a kultúra* = *Nyugat*, 1911, 2. sz., 213–215.
  - 54 A publicisztika apropója az volt, hogy a kolozsvári egyetem 1910-ben díszdoktorrá választotta II. Vilmos császárt.
  - 55 Uo., 215.
  - 56 Uo., 214.
  - 57 OSZK Kézirattár, Fond 399.
  - 58 KUNCZ Aladár: *Fekete kolostor*. i. m. (2014), 160.
  - 59 Uo., 257.
  - 60 KUNCZ Aladár: *Karácsonyi látomások* = *Egy márványdarab*. i. m. (2015), 210.
  - 61 Uo., 215.
  - 62 TÖVISI Géza: *Kuncz Aladár* = *Pásztortűz*, 1922, 36. sz., 319.
  - 63 A regény keletkezéséről lásd JUHÁSZ Andrea: *Regénytriológia töredékekben*. A Felleg a város felett szövegváltozatai, keletkezése és jelentésrétegei = KUNCZ Aladár: *Felleg a város felett*. Szerk. JUHÁSZ Andrea, Bp., Kolozsvár, OSZK, Kriterion, 2016, 5–28.
  - 64 LACZKÓ Géza: *A Dadi és a Kuncz* = *Erdélyi Helikon*, 1931, 7. sz., 521.
  - 65 Lásd a 2. jegyzetet.

Halász Iván

Változó államhatárok, átalakuló aszimmetriák

*A magyarok ábrázolása az 1918 utáni
szlovák irodalomban¹*

■ A magyarok és a szlovákok közel ezer évig közös államban éltek, amelyet hivatalosan Magyar Királyságnak hívtak. Valószínűleg emiatt kulturálisan és mentálisan kevesebb nép áll közelebb a magyarokhoz, mint a szlovákok, bár ez a tény mintha egyik érintett nemzetben sem akarna igazán tudatosulni. Ebben a terminológia sem segíti őket, hiszen kevés helyen okoz az annyi bonyodalmat, mint éppen itt. Csak egy példa a sokból. A magyar nyelv ugyan nem különbözteti meg az 1918 előtti és utáni országot, de a szlovákban az I. világháború vége éles határt jelent. Azelőtt ugyanis Uhorsko nevű államban éltek, utána pedig a déli szomszédságukban megalakult Maďarsko. Az utóbbi nyilván nem tekintik magukénak, szemben az előbbivel, legalábbis annak régies és főleg multietnikus formájában. A magyar nemzetállamiság erőltetett szorgalmazása a hosszú XIX. században nyilván sok szlovákot elidegenített, hiszen az komolyan lelassította a saját nemzetépítésüket. Bár a magyar közvélemény egy része gyanakvó szokott lenni ezzel a terminológiai különbségtétellel, nem kell tőle félni, hiszen az Uhorsko szó nem jelenti az állam magyar (ugor) alapításának a tagadását, csak egy archaikusabb kifejezés preferálását. Legalább a XVIII. század végéig ugyanis az Uhor szó a szlovák nyelvben ugyanúgy jelenthetett magyart, ahogyan a nemzetek feletti területiális, mentális és kulturális (de nem etnikai és nyelvi) közösséghez való tartozást. A hungarus patriotizmus (szlovákul: uhorské vlastenectvo) még azoktól a XIX. századi klasszicista és romantikus szlovák írókról sem volt idegen, akik megteremtették a modern szlovák nemzeti ideológiát. Az előbb felvázolt terminológiai kettőség a kisebbik gond, azaz könnyen áthidalható volna. Ennél érzékenyebb a Felvidék, a tót vagy a renegát maďarón kifejezés használata. Ezek kifejtésére azonban itt nincs hely.²

A magyarok és szlovákok útjai végleg az általuk teljesen másként megélt és megítélt 1918-as esztendő után váltak szét. Kisebbségeik révén azonban továbbra is szoros kapcsolatban és komoly szellemi interakcióban maradtak.

És ez nemcsak a szlovák irodalomra igaz, amely számára a csehek mellett sokáig éppen a magyarok jelentették a „végzetet”, hanem akár a modern Magyarországon belül Závada Pál műveire is. A megváltozott államhatárok és a módosított hatalmi viszonyok azonban természetesen kihatottak a kétoldalú viszonyra. Fokozatosan tehát nemcsak a hagyományosan aszimmetrikus erőviszonyok változtak meg, hanem lassan elindult az addig megszokott sztereotípiák átértékelése is. Ezt a folyamatot szeretné bemutatni a jelen tanulmány.

Az 1918 előtti előzmények

A modern szlovák irodalom kevés kivételtől eltekintve³ a magyar állam kulturális és mentális környezetében alakult ki. Itt azonban a domináns (országos) magyar irodalomtól eltérően inkább csak periférikus szerepet játszott, mert hatóköre logikusan csupán az ország északi – etnikailag többé-kevésbé szlovák többségű – területére koncentrálódott. A magyar közvélemény számára ez az irodalom csak részben volt ismert.⁴ A magyar államnak, mivel a nemzetiségek gyors asszimilálására törekedett, nem állt érdekében a szlovák irodalom támogatása. Ennek természetesen a szlovákok is tudatában voltak, ezért a szlovák irodalomnak Magyarországon igen erős nemzetvédő jellege volt. Ez viszont nagyon konzervatívvá és végeredményben defenzívvá tette a magatartását. Ez különösen a dualizmus idején volt igaz, amely időszak nagyjából azonos volt a szlovák irodalmi realizmus kibontakozásával.

A szlovák irodalom elsődleges célja ebben az időszakban nem a magyarok ábrázolása volt, hanem a szlovákok létének bizonyítása Magyarországon. Emellett a jövő szlovák társadalom képének megtervezése is céljai között szerepelt. Az egyik legfőbb ellenségének az akkori irodalom nem annyira a született magyarokat, hanem főleg azokat a szlovák renegátokat tartotta, akik a karrierjük érdekében elfordultak az eredeti nemzetüktől és elmagyarosodtak. A maďarónok ábrázolása idővel viszont va-

lóban kezdett összeolvadni az általános magyarképpel. Az egyik ilyen korai ábrázolást meg lehet találni például Jonáš Záborský (1812–1876) *Faustiáda* című művében. Az író így ábrázolta Verešgál nevű hőst: „Apját Vrzgalnak hívták, Morvaországból származott. A fia azonban teljesen magyarrá vedlett, magyarul beszélt a nyelv hosszúságával és szélességével, magára vette egy magyar grand minden pöffeszkedését és a szlovák reneget ocsmányságát.”⁵ Hasonló parodisztikus, magyarkodó szlovák kisnemesek és iparosok megtalálhatók Ján Chalupka (1791–1871) *Kocourkovo alebo Jen abychom v hanbě nezůstali (Kandúrfalva, vagyis hogy szégyenben ne maradjunk)* című drámai művében és még inkább a *Bendeguz* című szatírájában. Ebben az elszegényedett turóci kisnemesek, Bendeguz és Gyula Kolompos urak, Pišta Kurtaforint szolgájuk kíséretében elindulnak legendás magyar őseik sírjainak keresésére.⁶

A szlovák jövőteremtő igyekezet különösen Svetozár Hurban Vajanský (1876–1916)⁷ romantizáló realista műveit jellemezte. Intenzíven kereste a megoldást a politikailag tapasztalt és vagyonos felső-magyarországi köznemesség egybeolvadására a nemzetileg öntudatos szlovák értelmiséggel. A próbálkozásai néha erőltetett, néha realista benyomást keltettek. Mindez jellemző a témája szempontjából sokatmondó című főbb prózai műveire: *Koreň a výhonky (Gyökér és hajtások)*, *Suchá ratoľest (Száras ág)*, *Letiace tiene (Szálló árnyak)*, valamint *Kotlín*. A többi realista író inkább csak az adott helyzet leírására szorítkozott, de volt, aki próbálta követni Vajanský példáját. Tipikusan ilyen volt az első szlovák írónő, Elena Maróthy Šoltéssová (1855–1939) *Proti prúdu (Az árral szemben)* című regénye.

Ezekkel a tendenciákkal függ össze a magyarok ábrázolása a korabeli irodalmi művekben. Majdnem mindenütt társadalmilag domináns (többségi) rétegről volt szó, mert kisebbségi magyarok akkor Magyarországon nem léteztek. Egyes régiókban, városokban és községekben lehettek ugyan kisebbségben, de ebbe soha nem nyugodtak bele, ami a vezető társadalmi helyzetükből eredt. A magyar alakok többsége az 1918 előtti szlovák irodalomban ezért földbirtokos, hivatalnok, ügyvéd, tanár vagy magasabb és műveltebb rétegek képviselője volt.

A kérdés főleg az, hogy igazi magyarok voltak-e ezek az alakok, vagy inkább csak elmagyarosodott szlovákok, azaz a már többször említett maďarón renegátok. Az ő képük például Vajanskýnál gyakran még negatívabb, mint a született magyarok ábrázolása. Mivel az akkori északi városokban az elmagyarosodó művelt és vagyonos középrétegeket sokszor a renegátok mellett az asszimiláló

zsidók képviselték, a korabeli irodalomban nem volt szokatlan az antiszemitizmus és a magyarellenesség összekapcsolása. Ebben a tekintetben főleg Svetozár Hurban Vajanský tűnt ki, aki ezt a koncepciót programszerűvé tette. Ebben egyébként az általa nagyon kedvelt korabeli orosz pánszláv irodalom is megerősítette őt.⁸

A két világháború közötti Csehszlovákia

A dualizmus korában a szlovákok között élő „domináns magyarok” leírásának ez a módja még néhány évig Csehszlovákia megalakulása után is tartott. Egyformán érvényes ez mind az államfordulat előtti realista írókra (például Božena Slančíková-Timrava, Janko Jesenský, Jozef Gregor Tajovský vagy Martin Rázus), mind a fiatalabb kezdőkre (például Milo Urban, Jozef Cíger Hronský vagy Gejza Vámoš). Martin Rázus (1888–1937) *Krčmársky kráľ (A kocsmároskirály)* című késői realista (1935) regényében is jelen van ezen ábrázolásmód. A regény hősei mindenekelőtt a helyi kocsmáros, illetve szeszfőző vállalkozó szlovákok és zsidó konkurensaik. A magyarok pedig a budapesti politikusok és hivatalnokok pozíciójában szerepelnek. A főváros magasabb és befolyásos körei, a megyei közigazgatás és a helyi, Ján Gáblik típusú vállalkozók között közvetít a magyar Galassy gróf, aki itt gazdag, de mégis csak plebejus kocsmáros ügyfelei nemesi patrónusának szerepét tölti be.

Milo Urban (1904–1982) úgyszintén felvonultatott néhány magyar alakot legjelentősebb, *Živý bič (Az élő ostor)* (1927) című regényében. A cselekmény Észak-Szlovákiában, egy Ráztoky nevű faluban játszódik az I. világháború alatt, és annak végén csúcsosodik ki az elkeseredett és demoralizált katonák hazatérése után. Itt azonban hangsúlyozni kell, hogy a regény legnegatívabb alakjai nem magyar nevűek. A kiváltságos helyzetével visszaélő Okolický jegyző hangos magyar hazafi, az akkori államhatalom és a dzsentri képviselője, a regényből azonban nem derül ki, hogy etnikailag magyar is lenne. A neve legalábbis nem erről tanúskodik. Valószínűleg maďarónról van szó, de ezt a kérdést az író nem igazán exponálta. A könyv ugyanis nem a nemzetiségi elnyomásról, hanem a háború következményeinek megsemmisítő hatásáról szól az egyes emberek sorsára nézve.

Három magyar vagy magyar nevű alak szerepel a regényben: a hazafias és fölényeskedő Létay plébános, aki megtagadta a főhős házasságon kívül született gyermekének megkeresztelését, aztán a relatíve közömbös Angyal csendőr és végül a szadista Róna altiszt, akit katonai gyakorlata alatt a ráztokyi Štefan Ilčík megölt. Mindhárman az államhatalmat képviselik, de az em-

lített „egyenruhás alakok” esetében nincs szó valóban magasabb társadalmi rétegekről. A hatalmat csak a tisztségükönél fogva képviselik. A társadalmilag és politikailag legmagasabb rangú személy Ráztokyban a már említett Okolický jegyző, akinek azonban szlovák neve van. Az elkeseredett lakosok a végén meglincselik. Urban tehát nem a „rossz magyarok – jó szlovákok” vonalon gombolyítja regényének cselekményét.

Hasonlóan nyúlt az I. világháború problematikájához Božena Slančíková-Timrava (1867–1951) is a *Hrdinovia (Hősök)* (1918) című regényében, amely mindenekelőtt a nők szemével írja le a háborút egy olyan faluban, ahonnan a frontra vitték a férfiakat. Az ellentét itt a helybéli magasabb, a behívót viszonylag sikeresen elkerülő hivatalnoki rétegek szólamahazafisága és háborús lelkesedése, valamint a valóban besorozott népi rétegek között van. A negatív „hős”, Laco Balán és a pozitívan ábrázolt, háborúellenes Širický aljegyző vezetékneme nem utal etnikai ellentétre. Az író nő viszonylag egyöntetűnek és etnikailag indifferensnek ábrázolta a helyi elitet.

Valamennyi említett mű már az I. világháború után íródott ugyan, de még a régi Magyarország idején játszódott. Ebből fakad a magyar alakok „klasszikus” ábrázolásmódja. A két világháború közötti szlovák irodalomban azonban a magyar vagy elmagyarosított alakok új társadalmi és irodalmi funkcióra tesznek szert. A demokratikus Csehszlovákia feltételei között ugyanis megkezdődött a régi időkre jellemző hivatalnok-dzsenti életmód intenzív kipellengérezése. Jó példa erre a *Cesta životom (Az élet útja)* (1930) című regény Ladislav Nádaši-Jégé tollából, akinek egyébként alsókubini körzeti orvosként hosszú évekig közvetlen személyes tapasztalata volt a magyar közigazgatás működéséről. A regény főhőse a szlovák Jozef Svoreň, aki karrierje érdekében később Szvorényi Józsefre magyarosított. Svoreň/Szvorényi ugyanis tanulmányai befejezése után a megyénél helyezkedett el. Ott bármire kész volt karrierje érdekében. Guzy (magyar név) ispán sürgetésére feleségül vette annak várandós szeretőjét. Magyarország megszűnése után ismét probléma nélkül kísérletet tett, hogy szakemberként bekerüljön az új csehszlovák államigazgatásba. Svoreň/Szvorényi esetében nem igazi magyar alakról van szó, mégis csak az úgynevezett romlott régi magyar hivatalnokvilágot jelképezi.

Svoreň alakja egyébként híd az úgynevezett újszlovákok problematikájának megértéséhez. Ez a probléma viszonylag sokáig rezonált a két háború közötti csehszlovákiai közéletben. Olyan szlovákokról volt szó, akik a Magyarország széthullása előtti években őszintén vagy

látszatra elmagyarosodtak, és ezáltal sikerült integrálódniuk a magyarországi társadalom sikeresebb rétegeibe. Az 1918-as államfordulat után azonban több-kevesebb sikerrel próbálták visszatérni a szlovák nemzet kebelébe és integrálódni rendszerébe.⁹ A leghíresebb ilyen alak a később háborús bűnösneként elítélt magyar jogász, majd szlovák miniszterelnök, Tuka Béla volt.

A két világháború közötti szlovák irodalom visszatérő motívuma volt a régi magyar társadalmi realitásoktól való elszakadás. Ebben a tekintetben érdekes az akkori szlovák irodalom egy félig elfelejtett műve. Írója Jolana Cirbusová (1884–1940) volt, aki a *Cez zatvorenú hranicu (A lezárt határon keresztül)* (1929) című regényben viszonylag leegyszerűsítve mutatta be az Oravský kisnemesi család nemzetváltását a nemzetiségileg indifferens Kelet-Szlovákiában. Ebben a regényben még mindig egybeolvadnak a magyar és a renegát-mad'arón alakok, hasonlóan, mint az első zsidó származású és magyar anyanyelvű szlovák író, Gejza Vámoš (1901–1956) *Odlomená haluz (Letört gally)* című prózájában. A filozófiából doktorált, de egyébként orvos végzettségű Vámoš művében szintén markánsan jelenik meg a magyar-mad'arón viselkedésmód és gondolkodás kigúnyolása. Ezt dokumentálják a beszélő nevű alakok, amelyek akkor valóban viccesek lehettek a magyarul még jól beszélő szlovák értelmiségnek. Ilyenek mindenekelőtt Artúr Politzer vagy Töhötöm Fölöstököm de Fülek et Mülek. A mai szlovák olvasó számára viszont már nincs üzenetértékük.

A két világháború között tehát még valóban nehezen választható külön a magyarok képe a mad'arónokétól: mindkettő a felsőbb, városiasabb és műveltebb rétegek képviselője. Ezenkívül akkor még meg sem indult a nemzetiségileg vegyes vagy inkább nagyrészt magyar Dél-Szlovákia igazi irodalmi elsajátításának folyamata. Az csak a XX. század utolsó harmadában következett be. Itt azonban meg kell említeni egy köztes korszakot, nevezetesen a II. világháború utáni első két évtizedet, amikor igen látványosan megváltoztak a nagyrészt magyarul lakta Dél-Szlovákia társadalmi és nemzetiségi viszonyai.

A II. világháború és a rendszerváltás között

A holokauszt következtében a magyar közösség elvesztette kulturálisan aktív zsidó származású közép rétegei jelentős részét. A szlovákiai zsidók nagy része ugyanis korábban a magyar kultúrához és nyelvhez csatlakozott. A háború utáni magyar–csehszlovák lakosságcseré, továbbá a magyarok tömeges deportálása a cseh és morva országrészekbe, valamint a reszlovakizáció folyamata szintén nyomot hagyott Dél-Szlovákia etnikai és szociá-

lis képén. A szlovákiai magyar közösség a II. világháború után demográfiailag és mentálisan nagyon megváltozott. Még a kommunista fordulat előtt elvesztette tehetősebb és műveltebb rétegeit. A közösség maradék része majdnem három éven keresztül jogvesztett állapotban élt. Ellenálló képessége, belső összetartása és kulturális homogenitása ezért igen meggyengült.

E folyamatoknak idővel meg kellett jelenniük mind a kultúrában, mind a szlovák irodalom magyarképében. Ugyanakkor 1949 után az irodalmi és politikai követelmények között megjelent a proletár internacionalizmus, aminek következtében a korábbinál barátságosabban illett ábrázolni a szocialista közös haza egyes nemzetiségeinek együttélését. Ennek ellenére a „magyar fölényesség” és a dzsentroid viselkedési minták, illetve életmód kritizálása egy darabig még jelen volt a szlovák irodalomban. Tipikus mű ebből a szempontból Zuzka Zguriška (1900–1984)¹⁰ miavai trilógiájának első része, *Metropola pod slamou* (*Metropolis szalma alatt*) (1949) címmel. Az író nő nevességessé teszi a kisvárosi magyar és madarón honorációrokat. A magyar „nóbl-alakok” többsége ezért itt szatirikus jellegű és fokozatosan degenerálódik. Ez a szemlélet egyébként jól harmonizált a kezdődő szocializmusépítés korszakának burzsoáellenes törekvéseivel. Hana Zelinová (1914–2004) *Diablov čardáš* (*Az ördög csárdása*) (1958) című regénye is részben hasonló. Fő témája egy kassai magyar patrícius család belső kapcsolatrendszere, amelyben a főnemesi származású nagyanya zsarnoksága dominál.

Az arisztokrata- és patríciusellenes plebejus álláspontot egyébként is erősítették Vladimír Mináč (1922–1996), a kor egyik legjelentősebb nemzeti-kommunista értelmiségijének az egyébként kiválóan megírt és ezért széles körben népszerű esszéi.¹¹ A meggyőződéses kommunista és nem túlzottan magyarbarát Mináč esetében azonban meg kell említeni Bende komisszárius alakját a *Živí a mŕtvi* (*Élők és holtak*) (1959) című regényből. Bende ábrázolása ugyanis jelentősen eltér az addig meghatározó kliséktől. Egy hivatásos forradalmár alakjáról van szó, aki a kommunizmus építése és a proletár internacionalizmus érvényesítése idején nem lehetett negatív hős. „Több mint fél évszázada született egy magyar cselédlánnytól Beregszászon, négy évet töltött az I. világháborúban, aztán harcolt a magyar kommunben, és szenvedett a fehérterror fogságában, elment Kárpátaljára, és aztán jött Spanyolország és az interbrigádok, a vereség és koncentrációs táborok Franciaországban és az illegalitás hosszú évei.”¹²

Külön meg kell említeni a szocializmus időszakában született szlovák történelmi regényeket. Mind a kapitalizmus, mind a szocializmus korának szlovák történelmi

regényeiben ugyanis viszonylag gyakran fordulnak elő valós magyar származású történelmi alakok, amelyek a népi vagy plebejus szlovák alakokkal szemben mindegyiknek a hatalmat képviselik. Ez a helyzet Ján Johanides *Marek koniar a uhorský pápež* (*Marek lovász és a magyar pápa*) (1983) vagy Anton Hykisch *Čas majstrov* (*Mesterek ideje*) (1977) és *Milujte kráľovnú* (*Szeressétek a királynőt*) (1984) című regényeiben. Ez az ábrázolásmód tehát nagy stabilitást mutat.¹³

A magyaroknak mint ellenséges felsőbb körök képviselőinek az ábrázolásával a szlovák irodalomban Peter Jaroš (1940) szakított teljesen a *Tisícročná včela* (*Ezeréves méh*) (1979) című, népszerű regényében. Ez a munka, amely egy liptói földműves-kőműves család (Pichandáék) több generációjának történetét ábrázolja, a kommunista rendszer utolsó évtizedében született. A Pichanda család több tagját is magában foglaló kőművescsapat először Breznóbányán állt meg, majd Tiszolcon, ahol még a maguk (azaz szlovák) etnikai környezetében voltak. Nem voltak azonban egészen idegenek Rimaszombatban sem, ahol tárt karokkal és nagyvonalú ajánlattal fogadta őket a tisztességes Csernak Hubert helyi földbirtokos. Egész Magyarországon éltek rokonai, és a legközelebbieknél egyértelműen magyar nevük volt: Gyula, Erzsike, Etelka, Sándor. Ugyanígy cselédei is magyar származásúak voltak, bár ezt a kérdést Jaroš közvetlenül nem exponálta. A városi kereskedők szintén csak magyarul beszéltek. Jaroš tehát nem hamisította meg Rimaszombat etnikai jellegét a kor szlovák nemzetállami igényei szerint. Az itt természetesen otthon lévő magyarokat inkább pozitív megvilágításban írta le. Jaroš általában nem használta ki a magyar hivatalnokok és elnemzetietlenítő értelmiségiek sztereotípiáját az egyik és a szlovák dolgozó nép mítoszát a másik oldalon. Sőt, Pichandáéknak volt odahaza, Liptóban egy magyar származású kollégájuk is, aki északra nősült, járt velük kocsnába, és teljesen integrálódott.

Nem zárható ki, hogy Jaroš differenciált magyar-ábrázolására átütő tehetségén kívül hatott a proletár internacionalizmus ideológiája is, amit a nemzetileg viszonylag elkötelezett szlovák kommunista rendszernek legalább bizonyos mértékben el kellett ismernie. Ebben a koncepcióban más nemzetiségű (tehát a „problematikus” magyar) mellékalakok is lehettek pozitívak, amennyiben az osztályhelyzetük miatt szolidárisak voltak a hasonló helyzetű szlovákokkal. Ez a hozzáállás természetes, mert tulajdonképpen a valóságot mutatta be. Jaroš művében már egyértelműnek látszik az addigi domináns paradigma változása a szlovák írók magyarábrázolásában.

E korszak szlovák irodalmában megjelenik még egy új elem: a magyar temperamentum exponálása.¹⁴ Igaz, nem teljesen új jelenségről van szó, hiszen a temperamentumos magyar alakok korábban is itt-ott felbukkantak a szlovák prózában. A szocializmus időszakában ismét előtérbe került ez a jellemvonás, akár az „északi” Peter Jaroš (1940–), a „nyugati” Vincent Šikula (1936–2001),¹⁵ akár a „déli” Ladislav Ballek (1941–2014) vagy Peter Andruška (1943–) műveiről van szó. Ez az akkori kontextusban mindenképpen pozitív fejlemény volt.

A legfontosabb mérföldkő a szlovák irodalom magyarábrázolásának módjában Dél-Szlovákia integrálása a szlovák irodalmi kánonba. A XIX. századi szlovák irodalom színterei ugyanis alapvetően az ország északabbi és hegyvidéki régióihoz kötődtek. Ezek a régiók egyfajta U alakba szerveződtek, amely valahol Pozsony és még inkább Nagyszombat környékén kezdődött, aztán Trencsénen át haladt Árva-Liptó-Túróc megyékbe, majd onnan lassan leereszkedett Közép-Szlovákián (Besztercebánya és Zólyom környéke) keresztül Gömörbe és Nógrádba. A Szepességétől keletre fekvő megyékben (Sáros, Zemplén) akkor még alig éltek az irodalmi nyelven (és nem a nyelvjárásokban) alkotó szlovák írók, és ezek a helyek tematikusan is csak elvétve jelentek meg az irodalmi művekben. A helyzet leginkább a két világháború közötti időszakban változott meg, amikor a szlovák irodalom teljesen magáévá tette Kelet-Szlovákiát.

A magyarok lakta Dél-Szlovákia szlovák irodalmi integrálódása azonban akkor még váratott magára. Révkomárom, Somorja, Dunaszerdahely vagy Galánta akkoriiban alig jelent meg a szlovák művekben. Az integrációs folyamat mindenekelőtt a szocialista korszak második felének három jelentős déli szerzőjének – Ladislav Ballek, Ivan Habaj (1943) és Peter Andruška – munkásságához kapcsolódik. Érdekes a három szerző származása. Ballek délvidékre került szlovák vámos családjából származott, és gyerekkorát Ipolyságon töltötte. Habaj az I. világháború után Csallóközbe költözött szlovák telepések, illetve szlovák kifejezéssel élve kolonisták családjából származott, akiknek meg kellett bontani a régió homogén magyar jellegét. Igazából csak Andruška volt „őshonos” azon a vidéken, ahol született és élt.

Az említett szerzők plasztikusan közelítették a szlovák olvasókhoz Dél-Szlovákia specifikus jellegét, légkörét és mentalitását. A magyar alakok leírása azonban nem egyforma ezeknél a szerzőknél sem. A hagyományos szlovák sztereotípiák leginkább Ivan Habaj műveiben jelentek meg, legkevésbé Peter Andruškánál. Ballek inkább a kevert szlovák–magyar déli határvidék városias és

urbanizált jellegére összpontosított. Műveiben a magyarok már nem az államhatalom képviselői. Ellenkezőleg, alkalmazkodniuk kell az új hatalmi viszonyokhoz. Már említett urbánusságukon kívül vállalkozókészségük, dinamizmusuk került előtérbe, valamint a gyakran emlegetett déli bujaság és élvhajászás. Lényeg az, hogy a szocialista Csehszlovákiában élő magyarok már alig különböztek a szlovák többségtől, hasonló örömeik és gondjaik voltak. A szocialista közeledésnek ez a felfogása leginkább Peter Andruška *Hrádze (Gátak)* című, az 1965-ös nagy csallóközi árvízről szóló regényében jelent meg. A természeti katasztrófa egymáshoz közelítette a régió eredetileg antagonisztikus nemzetiségeit. Ezekben az években tehát megkezdődött az addigi társadalmi aszimmetriák és nemzeti antagonizmusok lebontása, ugyanúgy Dél-Szlovákia magyar lakosságának fokozatos provincializálása is.

Az 1989 utáni időszak

1989-ben érdekes korszak kezdődött a szlovák irodalom fejlődésében és a magyarokhoz fűződő kapcsolatában. A kissé megkésett szlovák posztmodern irodalom ugyanis magával hozta a parodizáció, az ironizáció, a reinterpretáció, valamint bizonyos sztereotípiák lebontásának új tendenciáját. Ez a megközelítés plasztikusan érvényesült például Pavol Vilikovský (1941–2020) és Grendel Lajos (1948–2018) *Slovenský Casanova (Szlovák Casanova)* (1991) című posztmodern koprodukciós regényében. A magyar nemesi nevű főhős, Artuš Villáni államszocialista politikai munkás és ideológiai előadó, aki az eredeti névadójával (azaz Pavol Országh Hviezdoslav *Hájnikova žena/A csász felesége* című művének főhőseivel) ellentétben egyáltalán nem aktív csábító. Éppen ellenkezőleg, Villáni elvtársat csábította el a nála jóval aktívabb és bujább kolléganője egy kisvárosi művelődési házban tartott munkahelyi összejövetelen. A humoros regénynek egyébként nincsenek nemzetiségi összefüggései. Annál inkább jelen van a magyar–szlovák sztereotípiák parodizációja Pavol Vilikovský *Krutý strojvodca (A kegyetlen mozdonyvezető)* (1996) című könyvében, különösen annak *Pam para pam* című fejezetében. Az alap egy szocializmus kori rádióadás paródiája. Az ominózus rádióbeszélgetésben részt vett ugyanis a modern kommunista riporter, majd egy Hont megyei falu általa megszólított lakosai, továbbá egy Kecskeméthy nevű, 1848–49-es alispán és egy XIX. századi falusi kisbíró. Rajtuk kívül szerepel még a műben Rotarides tanító, Janko Král’ rebellis romantikus költő társa és az egykorú Miško diák, aki éppen a magyarosítás korszakában tanult meg jól magyarul.

Tehát különböző történelmi korokból és szociális csoportokból érkezett alakok interakciójáról van szó. A beszélgetésben a hatalom régi magyar képviselői hasonlóan beszéltek és gondolkodtak, mint az új szocialista urak, illetve elvtársak. Az egyes alakok itt nem individuumok, hanem inkább bizonyos szociális-mentális funkciót látnak el. A párbeszédben magyar mondatok is elhangzanak, amelyek lábjegyzetben nem szlovákra, hanem globalizált angolra fordítva szerepelnek. Az egész mű tulajdonképpen a sztereotípiákra és a nyelv funkciójára koncentrált játék. A cél pedig nem a sztereotípiák megerősítése, hanem inkább azok kreatív kihasználása és kigúnyolása.¹⁶

Jelen tanulmány szempontjából fontos még Peter Pišťanek és Pavol Rankov, bár egyikük sem kifejezetten déli szerző. A pozsonyi Peter Pišťanek (1960–2015) első sorban a *Rivers of Babylon* (1991) című regény szerzőjeként vált híressé. A regény a kezdeti maffia-kapitalizmus kialakulásáról szól Szlovákiában, illetve Pozsonyban. Pišťanek számára egyáltalán nem döntő a nemzetiségi kérdés, nem is foglalkozik vele. A magyar célzásokat és elemeket csak a pozsonyi színvilág kiegészítésére használja. Az immár szlovák többségű Pozsony ugyanis délkeleti irányban mégis viszonylag intenzíven érintkezik a túlnyomóan magyar többségű déli járásokkal. Sokan ezekről a területekről ingáznak Pozsonyba, oda járnak orvoshoz, ott intézik ügyes-bajos ügyeiket. A pozsonyi piacokon pedig sok magyarul beszélő kofa dolgozik. Pišťanek regénye részben erre az állapotra reflektál. Főhőse, Rácz szállodai kazánfűtő, aki a XX. század végén, éppen a rendszerváltás előestéjén érkezik a szlovák fővárosba, hogy szerencsét próbáljon és pénzt keressen. A faluban ugyanis, ahol felnőtt, szegénysége miatt nem veszik komolyan, és nincs esélye, hogy megkapja kedves Erzsike kezét. Erzsike szülei tehetős emberek ugyan, de mégis falusiak. A Rácz magyar név, ahogyan Erzsike is az Erzsébet magyar beceneve. A főhős tehát valószínűleg délről érkezett Pozsonyba, ahol a rendszerváltás után fokozatosan az alvilág tekintélyes, durva, brutális vezérévé vált. Alakjának jellemzésében mintha visszaköszönne Szlovákia déli lakóinak Ballek esetében már emlegetett temperamentumos buja balkáni-szerb vonala. Erre utalhatott a Rácz név használata is. Pišťanek magyar hátterű vagy nevű alakjai nem eleve szegények, inkább fordítva. De nem is különösebben műveltek. Semmiképpen sem rendelkeznek monopolhelyezettel a helyi értelmiség körében és még kevésbé a közigazgatásban. Ábrázolásuk inkább emlékeztet vitális, kreatív, összetartó és társadalmilag integrált vidékiekre, mint valamiféle felsőbb társadalmi rétegre, ahogy az a múltban volt.

Pavol Rankov (1964) *Stalo sa prvého septembra (alebo inokedy)* (*Szeptember elsején történt [vagy máskor]*) című műve (2009) látszólag közelebb van Dél problematikájához és a szlovák–magyar interetnikus kapcsolatokhoz. A regény Léván játszódik, amit az író kulisszának használ, amely mögött összebonyolódik (de aztán már nem is egyszerűsödik le) három jó barát – a cseh Jan (Honza) Bílek, a magyar Rónai Péter és a kétnyelvű lévai zsidó Gábiel Rosenberg barátsága. Mária Belajová közös szerelmük szlovák származású ugyan, de a férfi főhősnél jóval passzívabb szerepet játszik a műben. Az író különböző nyelvi eszközökkel igyekszik hangsúlyozni a magyar nyelv és kultúra jelenlétét Léván és mindenütt a köztársaság déli részén. Néha nemcsak a keresztnév magyar verzióját használja, hanem a magyar városneveket is. Főleg akkor, amikor hangsúlyozni akarja a magyar hatalmi jelenlétet. Az első köztársaságbeli Levicéből így 1938-ban Léva lesz, Nové Zámkyból Érsekújvár, Šuranyból Nagysurány stb. A Nyilaskeresztes Párt tagjait következetesen nyilasoknak hívja – vagyis e szó magyar nyelvtani formájában. A szerző némelykor politikai jelszavakat és egykorú graffitiket is használ, mégpedig fordítás nélkül. Rankovnál viszont már nem működnek a szlovák irodalom hagyományos etnikai-vallási sztereotípiái. Nem említik a regényben az „ezeréves elnyomást”, a „magyar fennhéjázást” vagy valamilyen speciális szlovák sérelmeket. A magyar Rónai Péter nem temperamentumosabb vagy dinamikusabb, mint zsidó és cseh barátja, akik pedig nem ügyesebbek nála a kereskedelemben vagy intellektuálisabbak a politikában. A kommunistákhoz a magyar főhős csatlakozik, nem a zsidó, az országból pedig a többségi cseh Honza emigrál. A szerző egyéninek és saját sorsúnak tartja alakjait. Sorsukra hatással van ugyan származásuk, de emberi tulajdonságaikat nem az határozza meg. Ez a tény a Rankov által létrehozott kép nagy pozitívuma.

Teljesen más színfoltot képvisel a dél-szlovákiai térség ábrázolásában Daniela Kapitáňová (1956), aki Komáromban született, de a színházi rendezést már Prágában tanulta, és mindmáig szerkesztőként működik Pozsonyban. Viszonylag későn, negyvennégy éves korában kezdett írni. Szlovák származású, de ismeri a magyar irodalmat is, és a komáromi magyar színházban is dolgozott. Első jelentős munkáját, a *Kniha o cintoríne* (*Könyv a temetőről*) című regényét, Samko Tále néven adta ki. Samko nemcsak a regény kitalált szerzője, hanem főalakja is. Az írónőnek egyébként valódi alak szolgált példának, aki Komáromban élt. Samko Tále többé-kevésbé szlovák származású volt (bár voltak magyar felmenői is), és gyakran

igyekezett „jó szlováknak” tűnni. Ennek része volt az ellentét a más nemzetiségekkel, többek között a magyarokkal, a csehekkel, a romákkal. Néhány olvasó ebben magyarellenességet látott, mivel nem értették a mű iróniáját, bizonyos mértékű parodisztikus jellegét egy középkorú férfi megkésett vallomásának formájában. Kapitánóvá itt nem foglalkozott a „déli” Komárom színvilágával, inkább érdekelte a hivatalos vagy sugalmazott nemzetiségellenes propaganda hatása az egyszerű, illetve lelki beteg emberekre. Nem szabad elfelejteni, nem sok esztendő telt el a XX. század „nemzetépítő” 90-es éveit és a regény megírása között. Ezért egyáltalán nem meglepő a regényben a nemzetiségi politika kifejezett exponálása. Az interetnikus kapcsolatok a XX. század utolsó két évtizedébe ágyazódnak. A regény legfontosabb oldala nem a cselekmény vagy egy koherens narratíva, hanem a hangulatképek és egy szellemileg visszamaradott felnőtt férfi szürreális világlátása.

A *Könyv a temetőről* című regénnyel új trend kezdődött Dél-Szlovákia ábrázolásában. Majdnem minden korábbi mű, amely valamiképpen reflektált Dél-Szlovákia problematikájára, alapvetően realista szellemben íródott. Ezenkívül a XX. század 70-es és 80-as éveinek déli íróit még a felfedezés és a közvetítés igénye jellemezte a szlovák olvasók felé. Az ország déli részén játszódó legújabb művek azonban elhagyják ezt a megközelítést, és egyre groteszkebbé és mágikusabbá válnak. A szerzők a déli területek ábrázolásakor sűrűn használják ki a grendeli karneváli elbeszélésmódot, és munkáikban időnként megjelenik a pištáneki nyersesség és komikusság is. Különösen érvényes ez Luboš Dojčan (1964) munkáira, aki Koloman Kocúr néven publikál. A kassai születésű szerző posztmodern hangvételű, *Apáka a mamáka* című, 2002-ben megjelent regényében intenzíven kevert szlovák nyelvet használ, ami főleg az idősebb szlovákiai magyarokra jellemző. Művében leír egy napot ősei életéből, akik egy dominánsan magyar faluban éltek Dél-Szlovákiában, és hetvenhét éves együttélésük során többször kellett alkalmazkodniuk megváltozott államigazgatási feltételekhez. Ily módon a gyakori államfordulatok és rendszerváltozások Dél-Szlovákiában a déli területek jellemzőjévé válnak.

Még abszurdabbnak hat *Sracia zbraň* (*Szarfegyver*) című regénye, amely civilizációnk széthullása idején – azaz 2031–2032-ben – játszódik, az érsekújvári járás Nagyker falujában. Ezenkívül a 2012-ben megjelent regényben feltűnik a Dunaszerdahelyi járásban úgyszintén valóban létező Illésháza falu is. Az apokaliptikus harcok egy része pedig a közeli Nyitrán játszódik. A térségben

szerb menekültek élnek, akik a muszlim invázió előtt menekültek balkáni otthonukból. Az ásványi nyersanyagok hiánya, a háborúk és a világpolitikai káosz súlya alatt egész Európa geopolitikai térképe megváltozott. Megalakul például Csehszlovákia–Magyarország szürreális, de a múltban „majdnem létező” államalakulat. Abszurd nyelvi szabályok érvényesek itt, amelyek konfliktusokat okoznak a templomban a magyar és a szlovák hívek között. A konfliktus a szerb menekültek segítségével és a bizzarr terrorizmus következtében olyan erőszakhullámhoz vezet, amely még jobban megrendíti és bonyolultabbá teszi az egész világot. Már ebből a töredékes leírásból látható, hogy e negatív utópia vagy disztópia jellegű („sötét sci-fi groteszk”) szerzője bőségesen alkalmaz ötleteket és impulzusokat a szlovák–magyar környezet kissé (legalábbis az emberiség globális problémáihoz képest) abszurd környezetéből. Ezt a módszert még inkább hangsúlyozta a dél-szlovákiai, etnikailag kevert határvidék torzított nyelvi durvaságaival.¹⁷

Kocúr Dél-Szlovákiája és magyar–szlovák etnikai térsége még jellegzetes az olvasó számára, de már nem a maga területi domborzatával, társadalmi struktúrájával, éghajlatával. Itt inkább a kevert (hibrid) nyelv és apró indulatok, illetve nyelvi viták óriási abszurditása jellemző. 2016-ban megjelent a szlovák könyvpiacra egy kevésbé ismert szerző, Peter Pečonka *Svätý mäsiar zo Šamorína* (*A somorjai Szent Mészáros*) című kisregénye. A Peter Pečonka név valószínűleg Peter Rankovot rejti, aki azonban eddig még nem erősítette meg a szerzőségét. A regénynek szellemes beszélő alcíme is van: *A iné príbehy z čias Malej dunajskej vojny* (*És más történetek a Kis Dunai Háború idejéből*). Az író ismét Dél-Szlovákiába helyezte a cselekményt, Somorja és Érsekújvár közé, ahol a közeljövőben háború folyik a magyarok (nagy magyar szeparatisták) és a szlovákok (domobrana/népfelkelők) között. A konfliktust egy csatává váló futballmérkőzés váltotta ki, amelyben egy fiatal magyar lány meghalt. A déliséget tehát itt elsődlegesen nem a hibrid nyelv képviseli, hanem események, motívumok és sztereotípiák, amelyek bőségesen előfordultak a reális életben és az utóbbi két évtized mocskolódó politikai publicisztikájában. Bekapcsolódtak a konfliktusba roma partizánok (modernben: gerillák) a Fekete Farkasok csoportból, valamint az ócseh Spytihněv nevű cseh szabadcsapat is. Feltűnnek itt árvai szeparatisták, háborús gonosztevékké alakuló élsportolók, hamis prédikátorok és más, az etnikai konfliktusokra jellemző alakok. Az egész regény cselekménye abszurdnak tűnik, de kellemetlenül hatnak az olvasóra azok a posztmodern kölcsönzések, amelyek az 1989 utáni

szlovák–magyar kapcsolatok és a politika reális világából származnak.¹⁸ Elég csak megemlíteni, milyen érzelmeket váltott ki évekkel ezelőtt a pozsonyi Slovan és a budapesti Fradi futballcsapatok mérkőzése, aztán a rendőri beavatkozás a dunaszerdahelyi stadionban, a Malina Hedvig, fiatal magyar diáklány elleni támadás Nyitrán, Ján Slota nemzeti párti exelnök alkoholgőzös javaslata a szlovák népfelkelő egységek megalakítására, az állandó ijesztgetés a magyar irredentákkal, illetve a nacionalizmus növekedése a Duna mindkét oldalán.

Végül meg kell említeni még a losonci származású Peter Balko (1988) író és dramaturgot, aki ugyan kevésbé durva színekkel ábrázolja a déli vegyes régiót, de a karneváli és mágikus elemek jelen vannak az ő regényében is, amelyek még a nevek alakjával is utalnak a térség vegyes etnikai jellegére: *Vtedy v Lošonci. Via Lošonc (Akkor Losoncon. Via Losonc)*. Losonc város magyar nevét ugyanis a szlovák szövegben is használta.¹⁹

Befejezés

A nemzetiségileg kevert Dél-Szlovákia tehát az elmúlt félszáz évben fokozatosan polgárjogot nyert a szlovák irodalomban, és természetes tartozékává vált, hasonlóan az ország más területeihez. A déli régióknak ma már nincs olyan egzotikus hatása, mint fél évszázaddal ezelőtt, bár megtartja határmentiségének és multietnicitásának specifikumait. Megváltozott viszont a szlovák irodalom hozzáállása a multietnicitáshoz. Ez irányban már távolról sem olyan óvatos és gyanakvó, mint évtizedekkel korábban, amikor emancipálódnia kellett a magyar, cseh és más hatások alól. Bizonyára pozitív szerepet játszott ebben a berlini fal és a kommunizmus szimbolikus leomlása, ami sok, addig szinte átjárhatatlan határt nyitott meg Európában. A szlovák társadalom az egész posztszocialista Közép-Európához hasonlóan lényegesen nyitottabbá vált, mint amilyen korábban volt. Nagy kérdés, visszafordíthatatlan-e ez a trend. A szlovák Dél mindenesetre továbbra is őrzi konfliktusos potenciálját a szlovák irodalomban. Fokozatosan viszont egyre mágikusabb térséggé válik, amely képes inspirációra. Az államfordulat után burjánzó nacionalizmus kontextusában a konfliktusosság logikusnak tűnik, a mágikusság azonban új jelenség, amely a múltban nem nyilvánult meg ilyen intenzíven.

A magyarok ábrázolása most már a déli problematika csupán egyik – bár még mindig fontos – részét képezi. Az elmúlt száz évből levonható már annyi tapasztalat, hogy az egész témát rendszerbe is lehessen foglalni. Tibor Žilka irodalomtudós szerint a magyar alakok ábrá-

zolásának több alaptípusát lehet megkülönböztetni a szlovák irodalomban. Az első a magyar „grand” (értsd: a nagyvonalú és büszke, ugyanakkor beképzelt úriember), azaz arisztokrata, esetleg renegát alakjának parodizálása. A másik mód is inkább negatív, és a magyar úrhatnamságra, felsőbbrendűsége, néha kegyetlenségre koncentrál. Ezzel függ össze a magyarok elnyomóként való ábrázolása. Az ábrázolás pozitívabb típusa a magyarok dinamizmusának, illetve temperamentumának a kihangsúlyozása, különösen a nők esetében. A magyar alakok sokáig városi típusokat képviseltek a szlovák irodalomban, de nem elsődlegesen kereskedők és iparosok, hanem inkább hivatalnokok, pedagógusok és más értelmiségiek. Azaz olyan foglalkozások, amelyek elsődlegesen az államhoz kötődtek.²⁰

Ez az ábrázolásmód azonban az utóbbi évtizedekben háttérbe szorult, ami elsősorban a szlovákiai magyar nemzetiség életének bizonyos provincializálódásával függ össze. A magyarok ábrázolása a szlovák irodalomban a XX. században az államjogi és szociális fejlődés következtében jelentősen megváltozott. A magyarok az ősi, feudális Magyarország domináns etnikumából ugyanis fokozatosan szlovákiai kisebbségi közösséggé váltak. A korábbi magyarábrázolások sztereotípiái közel fél évszázaddal túléltek ugyan Magyarországot, a kommunista korszak vége felé azonban kezdtek végleg eltűnni, 1989 után pedig lényegesen kevésbé intenzív formában jelennek meg, mint korábban. A kulcsszerepet ebben a folyamatban valószínűleg Dél-Szlovákia irodalmi birtokbavétele játszotta, amelyre a XX. század 70-es és 80-as éveiben került sor. Ezzel párhuzamosan ugyanis megkezdődött a magyar közösség bizonyos dezurbanizációjának a folyamata, azaz elvidékiessége.

A magyarok az utóbbi négy évtizedben az integráltság hatását keltik a szlovák irodalomban, de eltűnik korábbi (pozitív és negatív) különlegességük. Ez a szemlélet különösen jelen van Pozsonyban, amely nemcsak Szlovákia fővárosa, hanem az egyetlen nagyobb város az egész országban. Peremhelyzetének köszönhetően azonban délkeleten közvetlenül szomszédos az egész ország legmagyarabb régiójával, a Csallóközzel. Úgy tűnik, mintha fokozatosan fordulat következett volna be a magyar–szlovák interetnikus kapcsolatok hagyományosan aszimmetrikus ábrázolásában. A mindkét irodalmat ismerő olvasónak ezért néha déja vu érzése van a régi magyar és a jelenlegi szlovák „városi” irodalom olvasásakor. A mai magyar kisebbségi magyarok pozíciója ugyanis – bizonyos túlzással – egyre inkább kezd hasonlítani a szlovákok helyzetére a XIX. századi magyar irodalmi művekben.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány a szerző következő monográfiája alapján készült: HALÁSZ Iván: *Dél-Szlovákia az irodalomban. Sztereotípiák és interetnikus összefüggések*. Komárom, UJS, 2018
- 2 Erről a problematikáról lásd *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Szerk. ÁBRAHÁM Barna, Piliscsaba-Esztergom, PPKE BTK Szlavisztika – Közép-Európa Intézet, Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, 2008
- 3 Ilyen kivételt képviselt a cseh kulturális közeg, amely folyamatosan hatott a szlovák kultúra fejlődésére. Prágában több fontos szlovák író és egyéb értelmiségi tanult, a cseh és morva középiskolákba jártak továbbá azon gyerekek családjai, amelyek szlovák középiskolák híján nem akartak elmagyarosodni. Nem szabad megfeledkezni a tengerentúli szlovák diaszpóra jelentőségéről sem, hiszen az komoly szerepet játszott a szlovák újságírás és kultúra szponzorálásában.
- 4 Az egyik legelső publikáció, amely megpróbálta a többségi magyar publikumnak bemutatni a szlovák irodalmat, Gáspár Imre szlovák irodalomtörténete volt. Lásd GÁSPÁR Imre: *A hazánk tót népe. A tót nép, a tót költészet*. Bp., Tettey, 1874.
- 5 ZÁBORSKÝ, Jonáš: *Faustiáda*. Bratislava, Tatran, 1984, 55.
- 6 CHALUPKA, Ján: *Bendegúz*. Bratislava, Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry, 1959
- 7 Az 1848-as szlovák fegyveres felkelés vezetője, Jozef M. Hurban romantikus prózaíró és politikus fiáról van szó.
- 8 Ezekről a kérdésekről lásd átfogóan ÁBRAHÁM Barna: *Megmaradni vagy beolvasni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Pozsony, Kalligram, 2016
- 9 RAPANT, Daniel: *Asimilácia odrodilých Slovákov = Slovenská otázka v 20. storočí*. Red. CHMEL, Rudolf, Bratislava, Kalligram, 1997, 37–39.
- 10 Zuzka Zguriška művésznév. A szerző igazi neve Ľudmila Dvořáková, született Šimonovičová volt.
- 11 Lásd főleg *Tu žije národ (Itt él a nemzet)* és a *Dúchanie do pahrieb (Parázsa fújás)* című esszéket. MINÁČ, Vladimír: *Portréty a osudy*. Bratislava, Obzor, 1979, 10–112.
- 12 MINÁČ, Vladimír: *Živí amrtvi*. Bratislava, Tatran, 1978, 328.
- 13 ŽILKA, Tibor: *Etnicita ako prostriedok stereotyp izácie (literárnych) postáv = Imagológia ako výskum obrazov kultúry. (K reflexii etnických stereotypov krajín V4. Összeállította ZELENKA, Miloš – TKÁČ-ZABÁKOVÁ, Lenka*. Nitra, UKF FŠŠ, Ústav stredoeurópskych jazykov a kultúr, 2018, 20.
- 14 Uo.
- 15 Lásd Adrika alakját a *Liesky (Mogyoróbokrok)* című regényében.
- 16 ŽILKA: i. m. (2018), 21.
- 17 BENYOVSKÝ Krisztián: *Nyelvek karneválja Koloman Kocúr Sracia zbraň (Szarbomba) című regényében = Irodalmi Szemle*, 2018, 3. sz., 20–36.
- 18 GUZIAR Matúš: *Pečonka Peter: Svätý mäsiar zo Šamorína a iné príbehy z čias Malej dunajskej vojny*. <http://www.iliteratura.cz/Clanek/38523/peconka-peter-svaty-masiar-zo-samorina-a-ine-pribehy-z-cias-malej-dunajskej-vojny>
- 19 BALKO, Peter: *Vtedy v Lošonci. Via Lošonc*. Levice, KK Bagala, Pro Libris, 2015, borítói: 118., 150.
- 20 ŽILKA: i. m. (2018), 20.

Balogh Csaba

Ave Restaurator!

Ravasz László

Tragédia-értelmezése

■ Az *ember tragédiájának* felekezeti szempontú megközelítése egyidős a drámai költemény befogadástörténetével – de nélkülöz bárminemű felekezeti logikát. A szigorú katolikus nevelést kapott és mindvégig gyakorló katolikus Madách Imrét lelkes protestánsok – az evangélikus Greguss Ágost¹ kivételével –, reformátusok vezették be az irodalmi életbe: Arany János² és Szász Károly.³ De *Tragédiájának* szigorú bírái is – a katolikus Vajda Jánostól⁴ eltekintve – reformátusok voltak: Zilahy Károly,⁵ Reviczky Szevér⁶ és Erdélyi János.⁷ Máig tisztázatlan, hogy a sztrégovai katolikus szerző sikere miért vált a korabeli református irodalmi elit szívügyévé, ugyanakkor miért tudta megosztani ezt a kört, hiszen elmélyítette Arany és Erdélyi eszmei szembenállását, Szászt⁸ és Zilahyt⁹ pedig dühödt pengeváltásra készítette.¹⁰

A *Tragédia* értelmezéstörténetének felekezeti vonulata a századfordulón felerősödik. A drámai költemény színházi diadalútja, az első Madách-nagymonográfiák megjelenése,¹¹ a közoktatási célra előkészített szövegkiadások tömege és a kezdődő irodalmi kultusz aktuálissá – szinte kötelező jellegűvé – tette a Madách-témát. A sort 1897-ben Dudek János katolikus hittudós nyitja meg. A tanulmányának prologusában álló burkolt felhívásnak – „Teológus még nem szólott hozzá”¹² – egyre több egyházfi enged, katolikus és protestáns oldalon egyaránt. A katolikus befogadást 1923-ig elsősorban az éles kritika és az elutasítás határozta meg, ennek az iránynak legismertebb szövege Prohászka Ottokár *Tragédia-bírálat*a.¹³ Az egyház szellemi zászlóshajóját jelentő *Katholikus Szemle* (1887–1944) hasábjain csak Madách születésének centenáriuma után kezdődik meg a *Tragédia* ártértelezése. A tanulmányokat addig – és azt követően is – a katolikus szellemi elit jegyzi: egyházi vezetők, teológusok, papköltők és irodalmárok, mások mellett Dudek János, Prohászka Ottokár, Várdai Béla, Alszegehy Zsolt, Eröss Alfréd, Sík Sándor és a mártírrá lett, majd boldoggá avatott szerzetes, Sándor István. Szociológiai szempontból a

protestáns fogadtatás némileg más – mozaikszerű – képet mutat. A két világháború között a Reményik Sándor nevével fémjelzett *Pásztortűz* (1921–1944) tekintélyes számú *Tragédia*-cikket közöl, de a református és evangélikus értelmiség e fontos fórumában többnyire kevésbé ismert szerzők, főképp középiskolai tanárok publikálnak. A *Protestáns Szemle* (1889–1945) hasábjain szerényebb számú a Madáchhoz kapcsolódó tanulmány, de ezeket nagy tekintélyű szerzők jegyzik: a későbbi evangélikus püspök, Kapi Béla, a későbbi református püspök, Ravasz László, valamint olyan jeles irodalmárok, mint Kristóf György, ifj. Szász Károly, Szelényi Ödön és Tolnai Vilmos. A katolikus és protestáns fogadtatást nem az elemzők felkészültsége, ismertsége és a publikációk száma választja el egymástól, hanem a tanulmányok kritikai iránya. A protestáns fogadtatás a kezdetektől – tehát a századfordulótól – elismerő, igenlő, laudációba hajló. De az ideológiai célzatosság legalább olyan mértékben meghatározó, mint a katolikus értelmezők esetében, csak ellentétes: nem egy dogmatikai rendszerhez viszonyítva utasítják el Madách drámáját, hanem egy dogmatikai rendszerhez igazítva fogadják el és ünneplik.

A századfordulót követő húsz évben három szólam határozza meg a *Tragédia* protestáns recepcióját: elhatárolódás Erdélyi János téziseitől¹⁴ és a katolikus kritikáktól, valamint Madách és a reformáció kapcsolatának tisztázása. E három téma Ravasz László Madách-émlékbeszédében fut össze.

1923-ban az alig negyvenesztendős Ravasz László dunamelléki református püspök és a *Protestáns Szemle* főszerkesztője. A folyóirat a Madách-centenárium alkalmából a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban elmondott előadását közli, amit két évre rá kötetben is kiadnak.¹⁵ A *Madách „pesszimizmusa”* – amint erre a címben szereplő idézőjel is utal – válasz Prohászka Ottokár tanulmányára. „Ezelőtt pár héttel megdöbbenve olvastam,

hogy a mai Magyarország egyik legillusztrisabb szelleme ezt írja az Ember Tragédiájáról: »az igazán bensőséges, vallásos lelkekre Madách tragédiája kínos benyomást tesz, mint akik imádás helyett káromkodást, isteni tervek helyett inkább kontárságot, nagy, teremtő stílus helyett inkább cinizmust s az ördög tűrhetetlen, fölényeskedő pökhendiségét érzik ki«...»¹⁶ A dicsérő jelző nem csupán a vitapartner kötelező jellegű retorikai elismerése. Ravasz László valóban nagyra becsülte Prohászka, nem csupán közéleti, egyházszervező munkásságát ismerte, hanem műveit is: erről vall 1931-ben, a Kisfaludy Társaságban elmondott, személyes hangú emlékbeszéde.

A *Madách „pesszimizmusa”* első olvasásra három meglepetéssel szolgál. Az első a feltűnően szerény terjedelem: fél tucat oldalon háromszáz sor. A második a bensőségesége – látszólag nem a főpap, a tudós teológus nyilatkozik, hanem a drámai költeményre rácsodálkozó egyszerű olvasó. Végül a felekezeti szempont meghaladása: nem téma Madách katolicizmusa, felekezeti szabadelvűsége vagy véleménye a reformációról. Az utóbbi két, a protestáns olvasókat, hallgatókat meglepő tartalmi elem már a Prohászka-val folytatott vita része, hiszen a katolikus püspök *Tragédia*-értelmezése főképp az elemző pozíciójának tekintélyére épül, és a felekezeti szempontokat teszi kizárólagossá, háttérbe szorítva az irodalmi-esztétikai értékelést. Ravasz László személyes hangjának őszintesége, egyszerűsége életrajzi szempontból messzemenően hiteles.

„Körülbelül tizennégy éves lehettem, amikor először olvastam az Ember Tragédiáját s ma is élénken emlékszem, mint borzongatott meg akkor még nem is értett szépsége, mintha zúzmarás seprűvel vágtak volna végig a hátamon. Mire tizennyolc éves lettem, már szinte könyv nélkül tudtam az egész költeményt; ifjúságomnak breviáriuma lett, amely mindennap újat mondott, bár mindig többet hallgatott el, mint amit elmondott.

Húszéves lehettem, amikor először láttam színpadon. Az előadás után – akkor egyike volt a legjobbknak – mégis olyan csalódás fogott el engem, aminőt sohasem éreztem. Szánalmas, kicsinyes, théátrális vergődésnek láttam az én csodálatos *Tragédiámat*.

Sohasem beszéltem erről az élményemről, egyszerűen azért, mert szégyelltem magam amiatt, talán azért sem, mert nem tudtam ennek okát adni.”¹⁷

Ellentétben Prohászka Ottokárral, az ifjú Ravasz László nem egyházi pályára készült, és a irodalom világa sem kívülről érkezett.¹⁸ Már középiskolás fejjel érdeklődik az irodalom, az esztétika iránt, sőt, maga is kísérletezik vers- és prózaírással, majd – a teológiai stúdiumok mellett – a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem bölcsészka-

rán folytatja tanulmányait. Az irodalomtörténeti és a teológuspálya egyformán vonzza. Csak hosszas mérlegelés után dönt az utóbbi mellett, de a filozófia és az irodalom területén továbbra is tevékeny marad, olyannyira, hogy 1906-ban bölcsészdoktorátust szerez Schopenhauer esztétikájáról írt értekezésével. Huszonöt esztendősen a Kolozsvári Teológiai Akadémia professzora, de továbbra is részt vesz a város kulturális életében. Tagja az Erdélyi Irodalmi Társaságnak, 1913-ban a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választja titkárává, egy évvel később ennek folyóiratát, a *Protestáns Szemlét* szerkeszti. A 10-es évek elején kezd publikálni: egyházi beszédek, igehirdetések, elmélkedések, teológiai tankönyvek szerzőjeként lesz ismert és elismert arcéle egyházának. Kezdetben Erdélyben tevékenykedik, majd 1921 őszén – két évvel Madách-emlékbeszéde megírása előtt – a fővárosba költözik, és a Kálvin téri egyházközség lelkésze lesz, majd a Dunamelléki Egyházkerület püspökévé választják. A fővárosban még hangsúlyozottabbá válik az irodalom iránti érdeklődése, nem csupán vezető tagja, hanem gyakori előadója is a Kemény Zsigmond és a Petőfi Társaságnak, a Kisfaludy Társaságnak pedig a Madách-centenárium évében lesz elnöke. Ekkor jelenik meg *Orgonazúgás* címmel válogatáskötete, amely több esztétikai tanulmányt közöl, és itt olvasható Beöthy-emlékbeszéde is, *Szemeink látják a mi tanítónkat* címmel.¹⁹

E szöveg kapcsán külön szót érdemel Ravasz László véleménye a magyar irodalomról, mert ebben is ellenkező állásponton volt, mint Prohászka Ottokár. Főképp a két „csakazértis” költő alakja foglalkoztatja: a magyar szabadság axiómáját Petőfiben, az „Alföld lelkében” látja,²⁰ a pályakezdő Adyért pedig feltétlenül rajong, mint írja, ifjúként benne élt, orákulumnak tartotta minden szavát.²¹ De az I. világháború kitörése után elfordul tőle, Ady akkor megjelent köteteit már hanyatlónak, dekadensnek ítéli. Különösen istenes verseit bírálja, mert hiányzik belőlük Krisztus alakja, és azt a vélekedést is helyteleníti, amely – szerinte – a költő kálvinizmusa nyomán a köztudatot uralja. „Arról van szó, hogy valaki lehet kálvinista – vallásosság nélkül; lehet protestáns anélkül, hogy keresztyén lenne, mert a protestantizmus nem egyéb, mint liberalizmus és kálvinista az, aki a pápistát nagyon utálja, a zsidót mérsékelten szereti. Eszerint a felfogás szerint a kálvinista nagyon jó vallás, mert nagyon keveset kell benne hinni s mégis igen büszkének lehetünk reá; ha egyáltalában semmit sem kellene benne hinni, akkor meg éppen ideális vallás lenne.”²² Mindez azért fontos, mert jelzi Ravasz László irodalomszemléletének szigorúbb oldalát, az irodalomban megjelenő keresztyén értékrend

hitelességének számonkérését. A felekezeti szempont érvényesülése ennél jóval enyhébb, sokszor kitapinthatatlan. A kálvinizmusba vetett mélységes hit esztétikai értékítéletében nem jelöl ki viszonyítási pontot, olyannyira, hogy „Ravasz László egyházi szolgálatának tengelyében kimondatlanul, megfogalmazatlanul is Dante *Paradisója* áll”.²³ Egyformán csodálta Shakespeare-t és Cervantest, tisztelte a katolikus Babitsot és a református Móriczot. Mint írja: „engem egyedül a református keresztyénség idvezít, de ha látok hívő katolikust, ünnepem van”.²⁴ Elvieken minden – tudományos felkészültség, tanulmányírói tapasztalat, a művészet iránti alázat és felekezeti türelem – megadatott ahhoz, hogy Ravasz László Madách-előadása jelentékeny irodalomtörténeti hozzászólás legyen.

A *Madách „pesszimizmusa”* című ünnepi köszöntőt szerzője két szövegből komponálta. A személyes, bensőséges hang és a bevezetőül szolgáló esztétizáló megközelítés kulcsszavai – misztérium, lélek, álom, képzelet, megérzés, varázslat, illat, balzsam – és a zenei párhuzam a *Tragédia* szépségének leírhatatlanságát, megragadhatatlanságát üzenik. „[A]z Ember Tragédiája nem színpadi megmutatásra, hanem zenei kiábrázolásra való, mert azt, ami jelentésének a lényege, szinte azt mondhatnám, misztérium, csak az ragadja meg igazán, aki mint zenét képzelel el s engedi a lelkére hatni.”²⁵ Csakhogy a művészetek közötti párhuzamépítés – Ravasz László, az esztétikából doktorált tudós ezt pontosan tudja – mindig ismeretlen és ingoványos területre vezet. A szöveg egésze arról árulkodik, hogy az irodalom–álom–zene egybejátszása nem a szerző elrévedése a művészetek varázslata felett, hanem az elemzési lehetőségek olyan kiszélesítése, amely nem az esztétikai értelmezést szolgálja. „[A] tragédia kimossa és felemészti önönmagának minden ellenmondását s a diszharmoniaik csődjéből felszáll a finálé halk, édes megnyugvása... [...] a zene tudná – nem bizonyítani, hanem – megéreztetni, hogy az Ember Tragédiája jelentése a maga látható műalkatán túl ér s ott kezdődik igazán, ahol a mű elhallgat.”²⁶ Rafinált fogás ez, hiszen a műelemző teljesen szabad kezet kap egy olyan irodalmi alkotás értelmezésénél, amely ott kezdődik, ahol elhallgat – vagyis ahol a betűk, szavak és mondatok sora véget ér. Ravasz László jócskán élt ezzel a szabadsággal.

Itt nem a zárójelenet kételyeinek kiiktatásáról van szó („a diszharmoniaik csődjéből felszáll a finálé halk, édes megnyugvása”), mert ez a teodiceai célzatú értelmezéseknél megszokott, hanem egy teológiai-dogmatikai kérdés megfogalmazásáról, amit Ravasz László elemzésé-

ben központi rendezőelvként használ. A bibliai keretben „erjed meg a tragédia kovásza, amelyik áthatja az egész mű legapróbb részletét is. Ez pedig – ne csodálkozzanak, hogy teológiai szakkifejezéssel élek – a bűneset. Az a tény, hogy az Isten dicsőségére teremtett szabad, boldog ember önmaga bűne folytán kiesik a kegyelem állapotából s magára marad egy semlegesnek látszó univerzumban a Gonosz prédájául és játékszeréül.”²⁷ A teológiai szakkifejezés mögött egyértelmű az értelmező szándéka: az irodalomesztétikai síkról a dogmatikaiba viszi át az elemzést. Ennek következtében Ravasz László olvasatában a *Tragédia* Urának és Ádámjának képe feloldódik, eltűnik a *Biblia* Urának és Ádámjának képében, és az átlényegülés eredményeként a drámai költemény pusztá szöveggé válik, irodalmi bizonyítéka lesz a kálvinista dogmatikának, pontosabban Ravasz László *Kis dogmatikájának*.²⁸ Első pontja a szereplők változatlansága. Mint írja, a bűnbeesés után ugyanaz maradt az Isten, az ember, a világ; csak elszakadt a teremtményt a Teremtővel összekötő aranyfonál, és a történelem véres malma munkába lendült. Az elutasító katolikus kritika egyik érve volt, hogy a *Tragédia* bibliai szereplői ellentmondásosan, következetlenül, az *Írással* összeegyeztethetetlenül változnak. Ravasz László ebből egyetlen – dogmatikai szempontból igazoltnak tekintett – módosulást emel ki és tesz kizárólagossá: a bűnbeesés után az ember végleg elbukott, természetete helyrehozhatatlanul megromlott. Visszaköszön a Prohászkanál is szereplő Dante-párhuzam. „Miféle világ ez? Nem a pokol-e ez? De az; ez az elbukott embernek, az örök Ádámnak, a megromlott emberi természetnek a világa. Egy világ, ami értelmetlen, céltalan, megátkozott, amin már az sem segít, ha Ádám öngyilkossá lesz, mert túlnőtt rajta s nélküle is megy tovább az életlavina, hogy önmagát pusztítva feleméssze.”²⁹

Ravasz *Tragédia*-tablóján két szereplő fel sem tűnik: Lucifer és Éva. A mű ismertetését a harmadik színnel kezdi, az elsőre, az Úr és Lucifer vitájára, alkujára nem is utal, alighanem azért, mert a bűneset-tézist az ördög megszemélyesítése, önálló alakként való folyamatos szerepeltetése nem támogatja. Éva háttérbe szorításának is hasonló lehet a magyarázata. A dogmatikai koncepció szerint Ádám, az örök ember természetete romlott meg, de a *Tragédiában* az ember azonnal két személy: Ádámnak és Évának romlott meg a természetete, csakhogy másképp, amit Madách színenként változó, bonyolult viszonyrendszerben ábrázolt – ennek részletes kifejtése szintén vitathatóvá tette volna az elemzés központi tételét. A szerző talál kiutat a történelmi színek poklából, azonban ez nem vezet vissza az irodalmi szöveghez. „Az ember élete on-

nan kezdődik, ahol a mű véget ér, de ez már nem tragédia, hanem misztikus eposza az örökkévalóságnak.”³⁰

Ravasz László hittudományi elveinek formálódását feltárta a szakirodalom: hogyan jutott az értékteológiai gondolkodástól a 10-es években a dialektika-teológiához. Az Ige-teológia kidolgozásáig tartó út részletes felidézése nem tartozik jelen írás vizsgálódási körébe, de a Madách-előadásban fellelhető motívumai miatt említeni kell. A 20-as évek elejére Ravasz László teológiai nézetei megváltoznak: számára az I. világháború kitörése és tragikus kimenetele, Trianon, a kommunizmus oroszországi előretörése a modernitás – és a modernitáshoz alkalmazkodni kívánó protestáns teológiai áramlatok – kudarcát bizonyítja. Erre a konzervatív szemléletbeli fordulatra utal a Madách-beszédben a párizsi szín értékelése. „Szemünk láttára fiadzik a tudomány társadalmat: előttünk kavarg a felvilágosodottság ördögi abortusa, a francia forradalom, míg eltűnik, mint egy véres forgószelel.”³¹ Csak hogy a szerző ítélete ellentétes a felébredő Ádám-Kepler lelkesületével. „Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek! / Vak, aki Isten szikráját nem érti, / Ha vérrel és sárral volt is befenve.” (X. 6–8.)³²

Ravasz László a protestantizmus szellemi gyökereihez visszanyúló, az Írást középpontba állító Ige-teológiája Krisztus alakját is régi-új megvilágításba helyezi, eltávolodik a történeti megközelítéstől, és a Logosz, a második isteni személy a történelemben és minden emberi léthelyzetben megnyilvánuló misztériumáról beszél.³³ Az „Ige-teológusa” szól a Madách-beszédből is, amelynek – különös módon – fontos szereplője lesz Jézus Krisztus. Különös módon, mert Madách drámája ritkán utal a Megváltóra. A római színben Péter apostol szól a „szent szeretet örök Istenéről” (VI. 238.). Konstantinápolyban Ádám Tankrédként a keresztes hadjárat célját, Palesztina felszabadítását említi, ahol „szent bölcsje / Ringott üdvünknek...” (VII. 12–13.), majd Lucifer ezzel mutat a barátsáregre: „Erényök a sanyargás, a lemondás, / Mit mestered kezdett meg a kereszten.” Ádám: „Az egy világot váltá meg ez által...” (VII. 121–123.). Jézus alakját a tragikusan megosztó homousion-vita (VII. 102–103.) is felidézi. Rá hivatkozik a „vérengző kereszt” (VI. 266.) fanatikusa, a pátriárka (VII. 158–159.; Mt 10,34), és Londonban a cinikus koldus, aki „Krisztusnak öt sebére” kér alamizsnát (XI. 190.). Végül a zárójelenetben Éva jönendőt meg Jézus, a második Ádám születését: „Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik / Más a nyomorban, aki eltörli, / Testvériséget hozván a világra. –” (XV. 96–98.)

Ravasz László e kevés, elszórt utalásból világot épít. A Lucifer sugallta vízió azért iszonyú, mert a „világfázékba” „nem hull bele az a titokzatos csepp – egy vércsepp a

keresztről –, ami a kotyvalékból aranyat csinálna”.³⁴ De a záró színben mindez megoldást nyer: „Éva méhében ott van már az ígért magva az Asszony Fiáról, aki megtöri a kígyó fejét s az első Ádámmal szembeállítja önmagát, a második Ádámot, Krisztust. Benne újra helyreáll az ember megromlott állapota, egybekapcsolódik Isten és az Ő gyermeke, restaurálódik a megcsorbult, összetört emberi élet s megjelenik a világban, a szívekben, a történelemben egy új győzelmes elv, a Krisztus.”³⁵ Csak hogy a jelenethez egy másik értelmezés is társul, Luciferé. „Fiad Édenben is bűnnel fogamzott” – mondja Évának. „Az hoz földedre minden bűnt s nyomort” (XV. 94–95.), tehát Éva anyasága nem csupán a Megváltó eljövételét ígéri, hanem egyben tragikus jelentőségű is, mert lehetővé teszi, hogy az álmoképek valósággá váljanak. Méhében már ott él az elsőszülött, a testvérgyilkos Káin, akiben és a bűn bélyegét viselő utódaiban Lucifer folyamatosan, a történelem végéig belép az Úr világába. De Ravasz László nem vet számot ezzel, hanem az ellenkező (irodalomkritikai szempontból értelmezhetetlen) irányt mutatja be: Krisztust – expressis verbis – beleálmodja a történelmi jelenetek világába. „Hunyjuk le a szemünket s gondoljuk el, amint az Ő alakja végig megy mindenik színen. Ave Restaurator!” Ennek a kegyes, hosszan részletezett fantáziájátéknak már nincs köze *Az ember tragédiája* című szépirodalmi műhöz. Csupán egyetlen idézet: Madách – és részben még Ravasz László – korának átírása. Jézus Krisztus „elveygyl a londoni vásárba s a piacra vitt leányt védelme fátyolával betakarja, a munkásokat egy lelki ország szenvedélyével fanatizálja, a diákokat katonájává avatja, a bábjátékos kezébe bibliát, ajkára zsoltárt ad s a sír felett megáll: én vagyok a feltámadás és az élet!”³⁶ Mindez nem Madách, hanem Ravasz László „misztikus eposza az örökkévalóságnak”. Az esztétikából doktorált szerző pontosan látta a Solus Christus szellemében történő átírás irodalmi értelmetlenségét, hiszen ebben nemcsak a tragédia, hanem a dráma is eltűnik. „Milyen nyomorú kis dolog lett volna abból, ha [Madách] minden szín végén egy kis prédikációt tartt volna a jó győzelméről, a lelkiség fölényéről.”³⁷ De Krisztus bevonása a főszereplők közé nem korlátozódik az említett fantáziájátékre, hanem átvonul a tényleges drámai színek értelmezésébe is. Az Úr szín „a világirodalom leghatalmasabb bűnbánati prédikációja s csillagokon át repülő sikoltás, amely viszi ölében a Jézus nevét, mint menekülő édesanya tűzvészből megmentett gyermekét.”³⁸ Majd a XV. színben az Úr Lucifernek szóló intelme (XV. 170–178.) is „a megváltásnak a csírája lesz. Itt emelkedik legmagasabbra a világirodalomban ez a költemény: a Sátán az Isten di-csőségének eszköze, mert lázadásából születik a Megvált-

tás, ostromára bomlik ki a győzelmes isteni kegyelem...³⁹ A drámai költeményben – zárul a cikk – az ember először torznak tűnik, de Madách „megmutatja nekünk a fényből való, plasztikus, örök emberi arcunkat: az istenképet. A második Ádám: a Krisztus arcát.”⁴⁰

Ravasz László pontosan meghatározza, hogy a *Tragédia* Krisztust főszerepbe állító átírásának és a Jézushoz kötődő – az irodalmi szövegből nem következő – képzettársításoknak mi a valódi célja, hiszen a műértést nem segítik. Mint írja, Madách darabjában mindvégig Lucifer áll Ádám mellett, de az olvasónak meg kell éreznie, hogy „nem ő [Lucifer] a mi Társunk. Azért, hogy rákényszerüljünk Krisztust fogadni társul, barátul, fényhozó kalauzul...”⁴¹ A másik magyarázat Ravasz László cikkének legtöbbet citált „ugródeszkás” passzusa. Igaz, felidézése mögött többnyire nem az elismerés, hanem a papos szofisztika leplezése áll. Ravasz püspök – ellentétben Prohászkaival – a „pesszimista” Madáchot nem a XIX. század irracionalista, agnosztikus gondolkodói közé állítja, hanem a keresztény irodalmi tradíció legnagyobbjainak sorába. „Pesszimista-e tehát Madách? Az, mint Pál, Szent Ágoston, Kempis, Luther, Kálvin, mindenki, aki az Isten nélkül való életet abszolút rossznak látta s az Istennel való életet az egyedül jónak. De optimista is Madách, mint mindenki, akinek az élet rosszasága csak ugródeszka volt, hogy arról az örök szeretet és örök jószág kebelébe vesse magát.

Igaz, hogy ő e kettősségnek csak az egyik oldalát látta és mondotta el, de azért hallgatott el, hogy hallgatása minden beszédnél ékebben hirdesse a másikat.”⁴²

Ravasz László igen csavaros okfejtés után jutott el ünnepi előadása záró mondatáig – Madách „a legnagyobb magyar poéta-igehirdető”⁴³ –, de a Trianon utáni kritika nem vitatta e tárgyilagosságnak és igazolhatóságnak aligha nevezhető összegzést, sőt, a hivatásos irodalmárok előzékenyen hangolódtak rá a református püspök gondolatmenetére. A *Protestáns Szemlé*ben Zsigmond Ferenc irodalomtörténész akadémikus terjedelmes recenziója kiemeli, hogy a beszéd a képzelethez és a szívhez szólt, mert a száraz szaktudomány nem tudott volna megfelelni az ünnepi várakozásnak. Ravasz püspök értelmezésének elfogadásához hívónak kell lenni, és hogy „Madáchban csakugyan megvolt-e az optimista keresztyén hitnek ez a biztonságos ereje, ez maga is hit dolga kire-kire nézve, de tagadhatatlan, hogy ha valakinek, hát egy keresztyén főpapnak van joga ezt a gyönyörű értelmezést hirdetni, kivált egy vallásos jellegű társaság körében...”⁴⁴ A szintén irodalomtörténész akadémikus, Kéky Lajos a *Budapesti Szemlé*ben nem tudományos, inkább költői szöveggént értékeli az irodalmi

beszédet. „Nem logikával dolgozik, a nagy tragédia egyes helyeinek elemzésével, az egyes színek jelentőségének kifejtésével, hanem leszáll a költő emberi elméjének és emberi szívének legmélyére és mint költő-psychologus fejti meg az *Ember tragédiája* igazi jelentését.”⁴⁵ Hármójuk közül a legnevesebb irodalmár, Tolnai Vilmos akadémikus a *Napkeletben* a két nagy gondolkodó és szónok, Prohászka és Ravasz püspök pesszimizmus-vitájának tekinti a cikket. Ravasz László felfogásában, amelyet „a tudós főpap mesteri könnyűséggel és természetességgel fejt ki a költő művéből, kénytelenek vagyunk az ő pártjára állani s Madáchot a pesszimizmus vádja alól fölmenteni.”⁴⁶

Az egyetlen figyelemre méltó kritikus hangú értékelés Prohászka és Ravasz dolgozata után tíz évvel jelent meg. Sebestyén Károly irodalomtörténész, színikritikus, húsz éven át a Színművészeti Akadémia tanára, közben igazgatója, valamint a Kisfaludy Társaság tagja – zsidó származású lévén – a keresztény felekezetek szempontjából elfogulatlanul hasonlíthatta össze a két hozzászólást.

A *két püspök – Két Madách?* című rövid tanulmány apropója Ravasz László második Madách-beszéde: Az *ember tragédiájának költői igazsága – Pohárköszöntő a Gyulai-serleggel a Kisfaludy Társaság ünnepi lakomáján, 1934. február 11-én*. Elmondásakor már formálódik, és április 7-én a Nemzeti Múzeum tanácstermében – Hóman Bálint kultuszminiszter elnökletével – megalakul a Madách Imre Országos Emlékbizottság.⁴⁷ A társelnökök sorában – Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság elnöke, Herczeg Ferenc író, Hómant a miniszteri székben követő Teleki Pál és mások mellett – Ravasz László is szerepel, sőt, a megalakulást bejelentő tudósítás alapítóként tekint rá. „A *Budapesti Hírlap* és vezetősége, amely Ravasz László lánglelkének sugallata nyomán eddig egyedül vitte a mozgalmat, lelép helyéről és átadja helyét az egész ország közvéleménye képviselőinek, a Madách Imre Országos Emlékbizottságának.”⁴⁸ Az első ülést megnyitó Hóman kiemeli, hogy Ravasz László februári kezdeményezésére⁴⁹ indult meg a fővárosi Madách-szobor felállítását célzó országos mozgalom.

Az *ember tragédiájának költői igazságáról* szóló püspöki pohárköszöntő viszont nem hoz újat, sőt, színvonala – nem a hittudományi, hanem az irodalmi érvelés szempontjából – elmarad a tizenegy évvel korábbi centenáriumi beszédétől. A püspök Az *ember tragédiájában* most is a „katedrális-költeményt”, a „világnézeti költeményt”, az eposzt ünnepli. Három motívum jelent újdonságot. Az első az új művészet, a mozi bevonása, amely a korábbi zenei párhuzamot váltotta: leperreg az olvasó előtt a vi-

lágértörténelem nagy filmje, amelynek Lucifer a rendezője. A második a *Tragédia* üzenetének mint keresztény nemzeti misztériumnak az aktualizálása. A küzdelem és a bizalom „kulcsszava a mai és az örök magyar sorsnak. [...] ez a könyv, amely mindenha időszerű lesz, de sohasem annyira, mint éppen ma.”⁵⁰ Végül átjárja a szöveget valami új keletű, Ravasz László írásaira nem jellemző türelmetlenség: ugyanúgy kioktatja a sztrigovai költő életrajzíróit, mint a komparatista irodalmárokat. Az utóbbi azért különös, mert első, huszonöt évesen írt rövid Madách-cikkében Lucifer alakját maga is Mefisztóéval vetette össze.⁵¹ Három évtizeddel később ezt már holtvágánynak látja. „Ebből következett a költeménynek az a sorsa, hogy az olvasók és kritikusok vagy a költő egyéni életéből próbálták megérteni s úgy fogták fel, mint elpalástolt lírát, álarcos önéletrajzot; vagy pedig önmagukból magyarázták s mindenki saját világnézetét kereste és találta meg benne. Azokat nem is említem, akik egy költeményt mindig csak egy másik költeményből tudnak megérteni és megmagyarázni, s a tragédiából csak azt látják, ami a vele egyfaját alkotásokkal testvér. Furcsa könyvvezetők ezek; azt hiszik, hogy költeni annyi, mint kölcsönkérni.”⁵²

Sebestyén Károly úgy véli, Ravasz László új Madách-beszédében hiába hirdeti meg a *Tragédiához* való visszatérés eszméjét, maga is makacsul saját világnézetét keresi a drámai költeményben, hasonlóan, mint Prohászka Ottokár.

A *Két püspök – Két Madách?* szórakoztató vitairat, első felét nehéz derűtség nélkül olvasni. A sorok között bujkáló ironia felidézi Reviczky Szevér, Vajda János, Zilahy Károly emlékezetes, csipkelődő, nemegyszer pikírt hangját, azt a kritikai tónust, amely az áhítat, az irodalmi és színházi kultusz, a panteonba állítás nyomán eltűnt a Madách-szakirodalomból. Sebestyén Károly ironiája nem a költőt célozza, hanem a hivatalos, tekintélyelvű *Tragédia*-kritika egészét – keskeny sebet ejt, de mélyre vág. A Madách-centenáriumon – kezdi tanulmányát – „irodalomtörténet-írók, esztétikusok, filozófusok próbálták ki rajta [a költőn] elméjük élességét s igyekeztek róla valami újat és eredetit mondani. A legmerészebb Madách-méltató, akinek csakugyan sikerült az Ember Tragédiáját merőben új és meglepő világításba helyezni, Prohászka Ottokár dr. székesfehérvári püspök volt.”⁵³ Csakhogy a katolikus főpap nem a költő merész méltatójaként, hanem merész ünneprontóként hozott újat. A tanulmányíró ezután a prohászka logika nyomába ered, és a püspök „kegyes haragjának” okait nyomozza és cáfolja – parodisztikus tömörséggel. 1933 nevezetes a Madách-naptárban: ötven esztendeje mutatták be Az ember tragédiáját a Nemzeti Színházban, és azóta a darab az

öt századik előadásig jutott. „Mondanunk sem kell, hogy a kettős ünnep az alkalmi méltatások, értekezések, vezér- és tárcacikkek egész raját robbantotta fel. A legnagyobb figyelmet keltő megnyilatkozások közé kell számítanunk azt a serlegbeszédet, amelyet Ravasz László, református püspök a Kisfaludy-Társaság évi lakomáján mondott Madáchról.” Ezután következik a püspök tizenegy évvel korábbi „ugródeszkás” hasonlatának felidézése és a záró jelenetben látható kiengesztelődés, amely „olyan megoldás, amelyet egy püspök csak helyeslőn és teljes megnyugvással vehet tudomásul. De az elfogulatlan és pártatlan olvasónak éreznie kell, hogy ez a megoldás nincs harmóniában a mű egészével.” Sebestyén Károly szűrésai mögött az irodalmár szakma morgását hallani: a Madách-kérdéshez hozzászóló egyházi tekintélyek nem hozzáértők, és ha azok is, akkor sem tárgyilagosaak. Egy püspök nem lehet elfogulatlan, mert ha a hit és az egyház nevében elutasít egy művet, akkor feketére festi, mint Prohászka, ha a hit és az egyház nevében elfogad, akkor rózsaszínűre, mint Ravasz.

Sebestyén Károly hat évtizednyi – Erdélyitől Prohászkaig és Ravaszig ívelő – „tiszteletre méltó motívumokból” fakadó értelmezői tévedéssorozatot próbál egy mondat tal lezárni. A két püspök téved, mert a drámai költemény nem a hit avagy a hitetlenség breviáriuma.⁵⁴ „Az Ember Tragédiája szerzőjének nem az a célja, hogy Isten ölébe terelje vissza az eltévelyedett embert. Madách épp oly kevésbé hittérítő, mint istentagadó.”⁵⁵ De nem ez a szerző végszava. A sokszor türelmetlen és kizárólagosságra törekvő ideológiai célzat leleplezője előáll saját tézisével, és maga is türelmetlenné és más nézetek iránt botfülűvé válik. A *Tragédia* világfelfogását az Űr jelenetben, a küzdelem éthoszában találja meg. „... az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdelem maga.” (XIII. 115–116.)

E pont jól érzékelteti a múlt és a jelen Madách-kritikája közötti distanciát. A küzdelem-motívum kiemelése már sok évtizede a szakirodalom konszenzuspontja, de a 30-as évek derekán ez a gondolat még újnak számított. Sebestyén Károly megelőzte korát, de érveinél tapinthatóvá válik a szerző világnézete, politikai meggyőződése – és az, hogy ezenkívül nemigen képes mást elfogadni. A küzdelem-fogalom kibontásánál nyolcsoros felsorolásba kezd. „Dolgozni, harcolni, nyomot hagyni, alkotni, utat törni, hidat verni, az emberi életet meghosszabbítani... békét szerezni, jólétet teremteni, az emberiség egységén és szolidaritásán munkálni: ez lehet és ez legyen életünk célja és tartalma. [...]

Csak ebbe a perspektívába beállítva nyer értelmet és jogosultságot az Ember Tragédiája. [...] Küzdünk és bízva bízunk. Ne a *Deus ex machina*-ban; ne a kívülről

jövő támogatásban; ne az Irgalomban és Kegyelemben. Hanem mindmagunkban. És küzdelmünk jogosságában és eszméink helyességében és eszményeink örök értékében.”⁵⁶ A zárszó lelkesült imperatívusza fiaskó, mert ellentétes a szerző korábbi fejtegetésével és a *Tragédia* szellemiségével: a földi jogok, eszmék, eszmények keletkeznek, élnek, és elporladnak – nem örökkévalók. A magunkban bízunk eleitől fogva – több, mint a 90. zsoltár profán parafrázisa. Új irányt mutat a Madách-kritika számára: a két püspök által is képviselt transzcendens értelemkeresés elutasítására és a történelmi, társadalomtörténeti összefüggések előtérbe állítására szólít fel.

Sebestyén Károly a holokaust áldozata lett. Nem sejtette, hogy másfél évtized múlva ezt az irodalomértelmezési programot a baloldali eszméket megcsúfoló kommunista diktatúra teszi egyeduralgoddá.

JEGYZETEK

- 1 GREGUSS Ágost: *Titoknoki jelentés a [Kisfaludy] Társaság történeteiről s munkálkodásáról az utolsó közgyűlés óta = Magyarország*, 1862. február 7. (31. sz.), 2–3.
- 2 ARANY János: *Egy üdvözlő szó = Szépirodalmi Figyelő*, 1862. május 1. (26. sz.), 401–402.
- 3 SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiájáról = Szépirodalmi Figyelő*, 1862. február 13. (15. sz.), 228–231.; február 20. (16. sz.), 244–246.; február 27. (17. sz.), 260–262.; március 6. (18. sz.), 275–277.; március 13. (19. sz.), 293–295.; március 20. (20. sz.) 308–310.; március 27. (21. sz.), 324–326.; április 3. (22. sz.), 339–342.
- 4 VAJDA János: *Irodalmi újdonságok = Nővilág (Divatlap a magyar hölgyek számára)*, 1862. január 20. (2. sz.), 29–30. Három hét múlva visszatért a *Tragédiára*. VAJDA János: *A jutalomtűzésekről = Nővilág*, 1862. február 10. (4. sz.), 59–60., 60.
- 5 ZILAHY Károly: *Az ember tragédiájáról (Levéltörédék) = Kritikai Lapok*, 1862. június 1. (7. sz.), 177–180.
- 6 REVICZKY Szevér: *Az ember tragoediája, Madách Imrétől. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. 1862. Műbíráló = Gombostű*, 1862. március 1. (18. sz.), 550–553.; március 5. (19. sz.), 585–587.; március 8. (20. sz.), 617–621.; március 12. (21. sz.) 648–651.; március 15. (22. sz.), 684–686.
- 7 ERDÉLYI János: *Az ember tragédiája = Magyarország*, 1862. augusztus 28. (197. sz.), 2–3.; augusztus 29. (198. sz.), 2–3.; augusztus 30. (199. sz.), 2–3.; szeptember 2. (201. sz.), 2–3.; szeptember 3. (202. sz.), 2–3.
- 8 SZÁSZ Károly: *Egy szó, Zilahy Károly úr „levéltörédékére” = Kritikai Lapok*, 1862. július 1. (9. sz.), 232.
- 9 ZILAHY Károly: *Haragos válasza szelíd felelet (Szász Károlynak) = Kritikai Lapok*, 1862. augusztus 1. (11. sz.), 277–280.
- 10 A kérdésről részletesebben BALOGH Csaba: *„Rostálod a szentegyház téteit...” – A Tragédia korabeli fogadtatásának felekezeti háttere = „Zengett Színonon a zsoltár” – A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai*. Szerk. KULIN Ferenc, VELIKY János, Bp., Argumentum, 2010, 53–75.
- 11 MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*. Nagybánya, Molnár Mihály, 1897; PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., Athenaeum, 1900; VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp., Franklin, 1914 / 1922
- 12 DUDEK János: *Az Ember Tragédiája = Katholikus Szemle*, 1897, 4. sz., 531–544., 531.
- 13 PROHÁSZKA Ottokár: *»Az ember tragédiája« és a pesz-szimizmus = Katholikus Szemle*, 1923, 4. sz., 193–201. Részletesebben BALOGH Csaba: *Az ördög tűrhetetlen pökhendisége. Prohászka Ottokár Madách-kritikája = Magyar Művészet*, 2015, 4. sz., 78–86.

- 14 ERDÉLYI: i. m. (1862). Részletesebben BALOGH Csaba: *Az ördög komédiája. Erdélyi János Tragédia-bírálat* = *Magyar Művészet*, 2020, 2. sz., 106–113.
- 15 RAVASZ László: *Madách „pesszimizmusa”* (A M.P.I.T. 1923. június 16-i ülésén tartott előadás) = *Protestáns Szemle*, 1924, 1. sz., 24–30.; Ua. [Előadás a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1923. évi Madách-ünnepén] = RAVASZ László: *Százados ének* (Ravasz László két beszéde). Bp., Studium, 1925, 3–17. Az idézetek az első megjelenésből valók.
- 16 Uo., 24.
- 17 Uo.
- 18 Vö. GERGELY Jenő: *Ravasz László dunamelléki református püspök (1882–1975)* = Uő: *Főpapok, főpásztorok, főrab-bik* (Arcélek a huszadik századi magyar egyháztörténetből). Bp., Pannonica, 2004, 184–197.; TÓTH-MATOLCSI László: *Műhely a lehetetlenséghez* (Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében). Bp., Argumentum, Bibó István Szellemi Műhely, 2005, 26–44.
- 19 RAVASZ László: *Orgonazúgás* (Beszédek, előadások). Bp., Studium, 1923; reprintje Uő: *Orgonazúgás*. Bevezető TAKÁCS Péter, Bp., Lucidus, 2005
- 20 RAVASZ László: *Petőfi az Alföld lelke* (1922) = Uo., 53–58.
- 21 RAVASZ László: *Emlékezéseim*. Szerk. GYÖKÖSSY Endre, Bp., Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 67.
- 22 ALEPH [RAVASZ László]: *Az Ady Endre kálvinistasága* = *Protestáns Szemle*, 1916, 4. sz., 268–270, 269.
- 23 RAVASZ: i. m. (2005), XI.
- 24 Uo., XVI.
- 25 RAVASZ: i. m. (1923), 24.
- 26 Uo., 25.
- 27 Uo.
- 28 Vö. RAVASZ László: *Kis dogmatika* (Hitünk igazságai). Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 50–56.
- 29 RAVASZ: i. m. (1924), 27.
- 30 Uo.
- 31 RAVASZ: i. m. (1924), 27.
- 32 MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája* (Drámai költemény). Szinoptikus kritikai kiadás. Szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005. A *Tragédia*-idézeteket ebből a kiadásból közlöm.
- 33 Vö. TÓTH-MATOLCSI: i. m. (2005), 94–132.
- 34 RAVASZ: i. m. (1924), 26.
- 35 Uo., 27–28.
- 36 Uo., 28.
- 37 Uo., 29.
- 38 Uo., 29–30.
- 39 Uo., 29.
- 40 Uo., 30.
- 41 Uo., 29.
- 42 Uo.
- 43 Uo., 30.
- 44 ZSIGMOND Ferenc: *Ravasz László százados énekek* (Két beszéd) = *Protestáns Szemle*, 1925, 5. sz., 328–331., 330.
- 45 -i [KÉKY Lajos]: *Ravasz László irodalmi beszédei* = *Buda-pesti Szemle*, 1925, 200. köt., 578. sz., 156.
- 46 TOLNAI Vilmos: *Ravasz László, százados énekek* = *Nap-kelet*, 1925, 6. sz., 55–56., 55.
- 47 [NÉVTELEN]: *Megalakult a Madách Imre Országos Emlékbizottság* = *Pesti Napló*, 1934. április 8. (78. sz.), 9.
- 48 [NÉVTELEN]: *A Madách Imre Országos Emlékbizottság megalakulása* = *Magyar Országos Tudósító* (Kézirat). Bp., 1934. április 7. (78. sz.), 79–80., 79. = Magyar Nemzeti Le-véltár
https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1934_04_1/?pg=79&layout=s
- 49 RAVASZ László: *Szobrot Madách Imrének* = *Budapesti Hír-lap*, 1934. február 2. (26. sz.), 1.
- 50 A beszédnek két fontos kiadása RAVASZ László: *Az em-ber tragédiájának igazsága. Köszöntő a Gyulai-serleggel a Kisfaludy Társaság ünnepi lakomáján 1934. február 11-én* = *A Kisfaludy Társaság Évtapjai. Új folyam.* 1933–1936. Bp., a Társaság kiadása, 1936, 59. köt., 85–88.; Ua. = *Budapesti Szemle*, 1934, 232. köt., 676. sz., 360–363. Idézet az előb-biből: 88.
- 51 RAVASZ László: *Mefisztó és Lucifer* = *Kolozsvári Egyetemi Lapok*, 1903, 10. sz., 182–186.
- 52 RAVASZ: i. m. (1936), 86.
- 53 SEBESTYÉN Károly: *Két püspök – Két Madách?* = *Emlék-könyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének, 70. születése napjára*, Szerk. BEKE Ödön, BENEDEK Mar-cell, TURÓCZI-TROSTLER József, Bp., Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, 1934, 129–131., 129.
- 54 Ravasz László használja is a kifejezést: „[az *Ember Tragédi-ája*] ifjúságom breviáriuma lett...” RAVASZ: i. m. (1924), 24.
- 55 Mindhárom idézet: uo., 130.
- 56 Uo., 131.

Windhager Ákos

Trianon zenei emlékezete 1920 és 1938 között

In memoriam Terényi Ede

A zenei magasművészet válasza a Trianon-traumára

■ A magyar zenetörténet csodája, hogy a trianoni döntés után nem sokkal megszületett az ország tragédiáját korszerű zenei nyelven és egyetemes jelképekben megjelenítő három remekmű, Kodály Zoltán *Psalmus hungaricus* (1923), Bartók Béla *Táncszvit* (1923) és Dohnányi Ernő *Ruralia hungarica* (1923–1924) című darabja. A három alkotás igazolta a külvilág számára a magyar zenekultúra jelentőségét, ugyanakkor idehaza is kijelölte azt a magas színvonalat, amelyet a közönség elvárhatott a kulturális emlékezet szerzeményeitől.

Hogy Kodály Zoltán, Bartók Béla és Dohnányi Ernő zenéje vált a mércévé, a magyar zenetörténet másik csodája. 1919-ben mindhárman részt vettek a Zenei Direktórium munkájában, emellett Kodály és Dohnányi a Zeneakadémia vezetői posztját is vállalta. Az 1920. I. törvénycikk értelmében az 1919-es változtatások hatályukat veszítették, így a Zeneakadémia vezetése visszaszállt a korábbi igazgatóra, aki azonban lemondott, és a magyar zenekultúrát régóta meghatározó Hubay Jenő lett az új vezető. Dohnányi a tanári állását megtarthatta volna, de amíg 1927-ben ki nem nevezték igazgatónak, nem tanított.¹ Kodály ellen fegyelmi vizsgálat folyt a kommünnel való (vélt vagy valós) együttműködése miatt, ennek következtében másfél évig nem taníthatott, majd egy Hubayval való hosszú beszélgetést követően visszatérhetett a tantestületbe.² A fegyelmi vizsgálatot a korban kedvelt operaszerző, Szabados Béla vezette, akit ma legfeljebb a *Hiszekegy* megzenésítéséről ismerünk. Szintén az 1920-as átrendeződés egyik kulcsfigurája volt a kiemelkedő zongoraművészeként ismert Szendy Árpád, aki a Nemzeti Zenede elnök-vezérigazgatója lett. Hubay, Szabados és Szendy megítélését a mai napig meghatározza, hogy 1920-ban milyen pozíciót foglaltak el és milyen módon álltak Kodályhoz, Bartókhoz

és Dohnányihoz. A két világháború közötti magyar zenekultúra érettségét jelzi, hogy alkotói teljesítményük eredményeképpen 1924-re a három „rebellis” és modern szerző válik meghatározóvá.

A művelődéstörténet előző kettőből levezethető harmadik csodája, hogy a revizionista kormányzati propagandával szemben a magyar zenekultúra végig érvényesíteni tudta a szakmai színvonallal kapcsolatos elvárását: nyíltan a trianoni traumával foglalkozó alkotásokat filharmonikus estek 1923-at követően csak elvétve fogadtak be.

Az ország feldarabolása minden eddig említett és később említendő szereplőt megrázott. Bartók Béla zokogott Pozsony elfoglalásakor, majd úgy döntött, hogy nem gyűjt többé magyar népdalt, a pozsonyi születésű Dohnányi Ernő a Filharmóniai Társulat európai turnéja során nem vezényelt saját szülővárosában, Kodály Zoltán pedig a *Székelvény*ben jelenítette meg a határon túl maradt magyarok sorsát. A Trianon-traumára egyetemes jelképiséggel (*Cantata profana*), népzenei elemekkel (*Ruralia hungarica*) vagy történeti utalásokkal (*Psalmus hungaricus*) feleltek. A legtöbb alkotó leginkább a történeti jelképek alkalmazását választotta, így tett például Szendy a később említendő *Helikon-szvit*ben. Hubay dalciklust szentelt Reményik Sándor verseinek (*Végváridalok*, op. 113., 1920), és oratóriumot komponált Petőfi költeményeiből (*Petőfi-szimfónia*, op. 119, 1922).³

A zenei eseményeket rendszeresen elemző, konzervatív szemléletű Papp Viktor az 1929-es áttekintésben így írt: „Nagyszerű zenei szüretünk bő termésének legjobb borai ezek: operairodalmunkban megszületett *A vajda tornya* (Dohnányi Ernő), a *Farsangi lakodalom* (Poldini Ede) és a *Háry János* (Kodály Zoltán); szimfonikus zenénkben a *Helikoni szvit* (Szendy Árpád), a *Psalmus hungaricus* (Kodály Zoltán), a *Vita Nuova* (Hubay Jenő) s a *Ruralia hungarica* (Dohnányi Ernő). Ez a hét mű világviszonylatban abszolút magyar érték, olyan kiemelkedő és grandiózus alkotása a magyar génusznak,

amelyekről az általános zenetörténet beszélni fog. A hét opusz közül öt már bejárta, vagy járja a világot.⁴

A zenei társadalom érett magatartását és magas színvonalú teljesítményét az 1920-as évek második felére a kormányzat is értékelte, s Klebelsberg Kuno kultuszminiszter jelentős mértékben támogatta (például megkezdte az Operaház, a zenekarok, a vidéki zeneiskolák és a zenei gyűjtemények anyagi helyzetének rendezését). Klebelsberg volt az első olyan magyar politikus, aki „széles horizontú kultúrpolitikájában a zeneművészetet és zenetudományt a többi kultúrtényezővel egyenlő értékű eszközként használja, sőt – amint a jelek mutatják – alighanem szellemi frontharcossá lépteti elő, mert jól tudja, hogy a zene nyelve a legérthetőbb és leghódítóbb világnyelv”.⁵ A zenei szervezetek ugyanis eleinte saját költségükön, később támogatással folytatták a dualizmus idején kialakított nemzetközi körútjaikat, amelyeken jelentős mértékben magyar műsort játszottak.

A tanulmány a továbbiakban azokat a műveket mutatja be, amelyekben a szerzők konkrét vagy jelképes módon jelenítették a traumát. Külön tárgyalja Szabados Béla *Hiszkegy* himnuszát (1920), Ábrányi Emil *A vak katona* (1923) című dalművét és *Trianon* (1929) című szimfonikus költeményét, Dohnányi Ernő *Hitvallását* (1920), *Ünnepi nyitányát* (1923) és *Ruralia hungaricáját*, valamint kitér Bartók *Magyar képek* (1931) és Kodály *Psalmusának* szerepére.⁶ Az első három zeneszerző esetében tágabb környezetrajz érzékelteti a művek jelentőségét, Kodály és Bartók esetében – mivel az közismert – ettől eltekint. A szűkre szabott terjedelem miatt le kellett mondania a rövidebb zenei megközelítések (dalok, indulók, kórusművek), illetve a népszerű operettek és misék áttekintéséről is. Szintén ki kellett hagyni az 1945 utáni zeneműveket.

A *Hiszkegy*

A Trianon traumájára emlékeztető, a Teleki-kormányzat által kialakított, majd a Bethlen-kormányzat által uralt (és sok esetben visszaszorított) állami propaganda kiteljesedésére (például a látványos politikai emlékművekre) 1928-ig kellett várni, ám a zenében ez már az 1920–21-es évadban megjelent – és 1923-ra nagyrészt lecsengett.⁷ A Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája 1920-ban pályázatot írt ki az ugyanazon év őszén győztes himnusz (Papp-Váry Elemérné: *Hiszkegy*) megzenésítésére. Az 1920-as pályázatra a források szerint háromezernél több kompozíció érkezett.⁸ Háromfős zsűri: Kerner István karmester, továbbá két zeneszerző, Koessler János és Mihailovich Ödön választotta ki azt a tíz darabot, amelyet a legalkalmasabbnak láttak, hogy a *Himnusz* és a *Szó-*

zat párja lehessen. A pályaműveket 1921. május 21-én, a Zeneakadémia nagytermében előbb Palló Imre zongorakísérettel, majd az Operaház énekkara adta elő.⁹ A Zeneakadémián megjelent számos politikai, közigazgatási és kulturális vezető, végül a „Csonka Magyarország nem ország, Egész Magyarország mennyország” jeligéjű darabot, Szabados Béla alkotását ítélte a legjobbnak, amely a leadott 139 szavazat közül 61-et kapott.¹⁰ A kései recenzius így emlékezik vissza az eseményre: „Szabados Béla, bár a Zeneakadémia országos nevű professzora volt, az őt jellemző rendkívüli szerénységgel a földszint utolsó sorainak egyikében várta a döntést. Halotthalványan, mélyen megrendülve, lecsukott szemmel, mozdulatlanul hallgatta, mint öleli körül nevét a szeretet és öröm szívből fakadó ünneplése. Percek múltak el így, míg lassú léptekkel megindulhatott az emelvény felé, hogy a Védőligák elnökének, Urmánczy Nándornak kezéből átvegye az őt megillető babérkoszorút.”¹¹

Szabados Béla saját korában elismert zeneszerző és sikeres tanár. Nyugdíjazásakor elmondhatta magáról, hogy volt a Zeneművészeti Főiskola oktatója, a Nemzeti Zenede főigazgatója, valamint a Rádió Zenei Tanácsának tagja. Kezdetben operetteket írt, majd operákat (például *A bolond*, a *Menyasszonyháború* vagy a *Fanny*), amelyeket az Operaház játszott. Bár a *Hiszkegy*-győzelem sem segítette elő, hogy 1945 után érdemben foglalkozzanak a munkásságával, a zenetörténészek rosszallását az váltotta ki, hogy hivatalból eljárta Kodály fegyelmi perében.¹²

Szabados himnuszát a következő huszonhárom évben iskolai, önkormányzati és egyházi ünnepélyeken énekeltek. A dualizmus kori királyhimnuszok kései párja volt, mert a *Himnusz* és a *Szózat* szerepét nem vette át – ez nem is volt célja. A darab két részből áll: hat d-moll ütemből (két ütem előjáték, négy ütem ének) és nyolc D-dúr ütemből (hat ütem ének, két ütem utójáték). Az első szakasz egyházi népénekekre, a második katonai indulóra emlékeztet. Az első szakasz harmas fokozása a *Himnusz* harmóniai építkezésére utal, noha utóbbiban „merészebb” modális lépések vannak. A „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban” szövegrész harmas fokozását Szabados a dallam egyre magasabbra emelésével oldja meg, de a „hiszek egy hazában” ívét nem zárja le, hanem az utolsó szótagot az addig kis lépésekben mozgó dallamtól távoli magas D-re emeli fel. A lépés az énekszólam korábbi folyamatához képest élesnek hallatszik, ráadásul súlytalan szöveghelet emel ki vele. A második szakasz a *Szózat* utolsó sorára hasonlít. A „Hiszek, hiszek” erőteljes fokozása után meglepő, hogy a „hiszek Magyarország” szövegrészt

menyire „elkapkodja” a zene: az utolsó szótagot leszámítva nyolcadmozgásban szólal meg. A „feltámadásában” megzenésítésében madrigalizmus figyelhető meg, mert a szóhoz tartozó dallam felfelé tör, azaz leképezi a feltámadást zeneileg.

Szabados Béla:
Hiszekegy
szoprán szölam

A korabeli zenekritikus kedvezően ítéli meg: „Meleg, magyar lélekből, igaz ihlet szerencsés pillanatában fakadt, szárnyaló muzsikájú ez az új nemzeti imánk, melynek emelkedett, himnikus ereje bizakodást, hitet, jobb jövő reményét lopja a csüggedő magyar szívekbe. A Hiszekegy zeneileg is méltóan áll két nemzeti himnuszunk mellé. Szabados Béla sok gyönyörű magyar művel gazdagította zenekultúránkat, de számos érdeme fölött is mindig tündökölni fog neve Hiszekegy-ének zenéjével.”¹³ A beküldött háromszáz pályamű ismerete nélkül nincs összehasonlítási alapunk. Annyi tudható, hogy az előzetes szűrést végző zsűri tagjai közül Mihailovich Ödön versenyen kívül írt egy *Hitvallást*, amelyet elő is adtak később.¹⁴ Az adatbázisok tanulsága szerint Hubay Jenő is komponált egyet.¹⁵ Ábrányi és Dohnányi más művekben megjelenített *Hitvallásaival* alább foglalkozunk.

A *Hiszekegy* természetesség, szépség és kidolgozottság terén nem tudta megközelíteni a *Himnusz*t vagy a *Szózatot*, ám a magyar közéleti kultúrában megszokott állami reprezentációs zenék világában érvényeset mondott egy-szerűségével.

A vak katona

Legifjabb Ábrányi Emil *A vak katona* (1923) című operája és a *Trianon* című szimfonikus költeménye (1929) a példa arra, hogy még egy elismert szerző sem tudott szakmai elismerést kívívni nyíltan propagandisztikus tárgyú, kevésbé sikerült darabjával.

A komponista a romantikus magyar zenekultúrát meghatározó családból származik: nagyapja a zenekritikus és zeneszerző idősebb Ábrányi Kornél, édesapja ifjabb Ábrányi Emil költő, édesanyja Wein Margit opera-énekesnő. Az Ábrányi család zenetörténeti jelentősége az Erkelekével egyenrangú, bár van olyan romantikakutató, aki erős fenntartásokkal ír róluk.¹⁶ Ábrányi Emil budapesti tanulóéveit követően német operaházakban gazda-

gította tudását, majd 1911-től a Magyar Királyi Operaház karmestere lett, amelynek az 1919–1920-as évadban az igazgatója is volt. 1921 és 1924 között a Városi Színház (a mai Erkel Színház) vezette. Jelentős karriert épített Debrecenben, az ottani színház (1914), majd az általa alapított Debreceni Filharmonikusok (1924) vezetője lett. Életműve törzsét tizenkét operája jelenti, amelyek a saját korában tisztes sikert arattak; közülük kiemelkedik a Maeterlinck szövegére írt *Monna Vanna* (1907), a Dante nyomán született *Paolo és Francesca* (1912) és a német színpadokon is sikerrel játszott – májusi intermezzónak nevezett – *Ave Maria* (1922).

A *Hiszekegy*-pályázaton feltehetően indult, mert később két alkotásában is megszólaltatta a vers egy-egy megzenésítését. Első, Trianonnal foglalkozó alkotása *A vak katona* című daljátéka, amely alkalmi darabnak készült. 1923. május 27-én hangzott el először a Városi Színházban, a vak katonák tiszteletére rendezett díszelőadáson.¹⁷ Ugyanazon év június 11-től több ízben is játszották a Városi Színház esti előadásain. A daljátékban – Sas Ede újságíró librettója alapján – a főhős elveszíti szeme világát az isonzói ütközetben, onnantól családjával rokonainál húzza meg magát. Egy este látását, családját és hazáját siratja, amikor hirtelen csoda történik: ismét látni kezd. Látja családját, az angyalokat és Nagy-Magyarországot, ekkor éneklik el együtt Papp-Váryné szövegére a *Hiszekegyet*. Az alkalmi előadást nagy siker követte, ahogy a korabeli recenzió írta: „A drámai erejű dalmű, melyben a szerző kivált a csatajelenetet festi bravúros hangszereléssel, teljes sikert aratott.”¹⁸ Hasonló lelkesedésről számol be a többi napilap is.

Az állandó műsorra való felvételt követően azonban többféle visszajelzés is született. A *Pesti Hírlap* tudósítójának még ekkor is tetszett: „Sas Edének hazafias, poétikus szövegét kongeniális megzenésítéssel látta el Ábrányi Emil; hangulatos és dallamos muzsikájából főleg az éjjeli csatakép és szeráfok megható énekének hangulatos zeneképe domborodott ki.”¹⁹ A *Népszava* munkatársa azonban a kormányzati Trianon-propagandát kritizálta: „Három tényezőből tevődik össze az új darab. Az egyik az integritás eszméje, a másik a rokkantkérdés (ez esetben a vakság), a harmadik: Sas Ede. Az integritás és a vakság nagyon komoly dolgok, de Sas Ede fogalmazásában üres, fölszínes szólamtömeggé sekélyesedik mindkettő. A vak katona álmodik és álmában megjelenik előtte a régi Magyarország térképe. Szóval nem a tartalom a fontos, hanem a térkép. Az egész eset ilyenformán bátran átutalható lenne a Kogutovitz-féle térképrajzoló műintézethez és lezárhatnók az ügy aktáit... A zenéről, amely alig volt, ne essék szó.”²⁰

Németh Amadé operatörténész véleménye az utóbbi állásponthoz áll közel.²¹ Jelenleg az opera partitúrája nem elérhető egyetlen zenetörténeti gyűjteményben sem, így nem lehet róla tudományos véleményt kialakítani.

Trianon

Ábrányi 1929-ben veti papírra a *Trianon* című szimfonikus költeményt. A háromtételű, nagyzenekarra írt és a szerzői feljegyzés szerint harminchárom perces mű egyértelműen a kormányzati propagandát követi. A *Buda-pesti Hírlap* recenzense így foglalja össze a programját: „A Trianon három tételből áll, az elsőben a trianoni átokkal sújtott nemzet önmagával való meghasonlását ecsegteli az illusztris szerző; a másodikban a temetővé vált országban sínylődő nemzet előtt felcsillan a reménysugár, míg az utolsó tételben a nemzeti hadsereg bevonulása után elnyomja a trianoni átkot az újraébredő élet lüktetése. Utolsó taktusa, a bizakodó jövőbe-látása, meghozza a diadalmas örömnapot és a Himnusz hangjaival zárja be nagyszabású kompozícióját.”²²

A zenekar összetétele (például a nagy fúvós- és ütőapparat) kirí a magyar szimfonikus darabok közül, és összetételével utal előképére: Hubay Jenő II. (c-moll, „1914”) *szimfóniájára*.²³ Az első tétel (*Grave*) az *Átkozott Trianon* mottót viseli. Az elégikus, a-moll hangnemű tétel mindössze hatvanhárom ütemből áll, ám tragikus programját kihangsúlyozandó, tíz percig tart.²⁴ A diszszonáns és feloldatlan mottótéma hatását a kromatika fokozza, amelyre egész hangú skálamenetre épített kis ambitusú dallamtöredékek válaszolnak. A melléktema trombitaszignált (úgynevezett katonai felhívó jelet) idéz, karaktere dinamikus a kvart- és oktávugrások következtében, amíg a rá adott válaszok jellegzetes siratómotívumok. Megkapó a zenekart megmozgató magyaros fugato, amely a hárfák és vonósok kimért záróakkordjaiba fut bele. A tétel Liszt *Hungaria* című szimfonikus költeményének gyászepizódjára emlékeztet.

A második tétel (*Allegro moderato*) fényes D-dúrban szólal meg, és az előzőnél mozgalmassabb lüktetés következtében a 312 ütemnyi zene tizenkét percet vesz igénybe. A lendületes mottótéma („Áll Buda még!”) – szerkezetileg a főtémának felel meg – dúr akkordfelbontásra épül, amelynek derűs egyszerűségét a tízfokú melléktema ellenpontoszza. A tonális feszegetése fokozza a fájdalmas és feszült hangzást. A kidolgozási rész az első tétel mottó témáját is visszaidézve jut el a csúcsponthoz, ahol jól hallható Anton Bruckner dramaturgiai hatása. A visszatérésben végül kromatikus futamok fölött szólalnak meg a témák, amelyek mozgását súlyos üstdobütések

zárják le. Amíg az első tétel egyveretű zenekari elégiának tekinthető, a második bővelkedik szép szóló és árnyalt kamara jellegű epizódokban is.

A C-dúrból A-dúrba érkező záró tétel (*Allegro di marcia*) mottója: „Hiszek, hiszek, hiszek Magyarország feltámasztásában!” A 273 ütem tizenegy percig tart, mert a nyitó indulótempót később lassabb váltja fel a patetikus hatás kedvéért. A tétel indulás mottótémája mellett felidéződnek a korábbi témák is. Előbb dobpergést hallunk, majd katonai felhívó jelet, utána szólal meg a szintén induló

1. tétel, mottótéma
Át - ko-zott Tri-a-non!

1. tétel, melléktema

2. tétel, mottótéma
Él ma-gyar, áll Bu-da még!

2. tétel, melléktema

3. tétel, mottótéma
Hi-szek, hi-szek, hi-szek Ma-gyar-or-szág föl-tá-ma-dá-sá-ban!

3. tétel, melléktema

karakterű melléktema fúvósokon és ütőkön. A teljes zenekaron végiglüktet a könnyű dallam, ám a basszusmenet komorabbá teszi a zenét. Az átvezetés szomorú trombitakadenciája után egy korál következik, amely himnikus hangulatot teremt, majd a szimfonikus költemény témái rétegződnek egymásra. Egy újabb trombitaszignált követően immáron a *Hiszekegy* előkészítése zajlik, végül a nagyzenekarhoz csatlakozik az orgona, a harang- és a férfikórus, és elzengik a *Hitvallás* Ábrányi-féle változatát.

A *Trianon* a szecesszió világát mutatja az egész hangú skálával, a tízfokú témával és a nagyzenekarral. Azt a nyelvet használja, amelyet a korban elismert Hubay Jenő és Dohnányi Ernő is alkalmazott szimfóniáiban. A mű erőssége az első tétel fugatója, a második tétel kamara jellegű epizódjai és a finálé polifon szerkesztése. Ábrányi zenekari írásmódja hatásos, abszolút értékét azonban hangzó élmény nélkül nem lehet megállapítani. A teljes mű, de főként az utolsó tétel Hubay már említett háborús szimfóniáját írja újra a zsánereképekkel, a témakulminációval és nemzeti imát megdicsőítő fináléval.²⁵

Az 1929. december 7-én befejezett alkotás két év múlva, 1932. március 6-án szólalt meg Debrecenben, a Debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar előadásában, a szerző vezényletével.²⁶ A művet a közönség lelkes ünnepléssel

Ábrányi Emil:
Trianon
jellegzetes témák

fogadta. A fővárosban 1935. január 25-én mutathatta be a darabot a félhivatásos budapesti Vasutas Ének- és Zenetársaság élén.²⁷ Ugyanezzel az együttesel Szegeden, 1935. február 28-án és Székesfehérvárott, március 2-án ismételték meg az előadást, nagy közönségsikerrel.²⁸ A *Trianon*nak egyetlen további előadása ismert (Székesfehérvár, 1936. április 21.).²⁹

A napi sajtó az előadások kapcsán beszámolt a mű szépségéről és hatásáról. Az *Esti Kurír* kritikája így hangzik: „A gyászt a crescendóba emelkedő feleledés váltja föl, amely után az Allegro di marcia záró rész fejezi be diadalmasan a költői szépségekben bővelkedő, briliánsan hangszerelt szimfonikus költeményt.”³⁰ A *Zene*, a kor jelentős szakfolyóirata a következő mondattal méltatja a debreceni első előadást: „A nagy készültséggel, meleg invencióval megalkotott, a Nemzet összeroskadását, éledő reményét és mindent átvilágító törhetetlen hitét megszólaltató mű a MÁV Filharmonikusok nagy szeretettel szolgált előadásában elementárisan hatott.”³¹ A budapesti előadást szinte ugyanígy jellemzi az előbbi kritika szerzője: „A nagy tudással sok invencióval megírt, háromtételű mű.”³² Egyetlen „hosszabb” kritika született róla: „Ábrányi Emil gazdag dallamos invenciója nyilatkozik meg a kurucnóta jellegű témákban, amelyek hangulatfestés tekintetében igen jellemzőek. A kompozíción végigvonuló főtéma pregnáns ritmusa, a második tétel zokogásszerű, lefelé menő kromatikus témája, amely különösen a fűgákban érvényesül, s a harmadikban a hadsereg bevonulását jelző, sarkantyúpengéssel kísért csárdásdallam széles crescendója. A haranggal és férfikórussal megerősített zenekar fortissimója hatásosan fejezi be a tetszetős művet.”³³

A szerző későbbi alkotása, a meggyilkolt Tisza István emléket állító *Epikus szvit* (1932) a Székesfehérvári Népművelési Bizottság által kiírt pályázaton az első díjat kapta.³⁴ A bírálóbizottságot Dohnányi Ernő mellett Fleischer Antal és Bor Dezső karmesterek, Geszler Ödön és Siklós Albert zeneszerzők, valamint Liber Endre Budapest alpolgármestere alkotta, vagyis jelentős szakmai felhatalmazással bírt.³⁵ Az *Epikus szvit*ről így írtak: „Ábrányi kitűnő ismerője a zenekari technikának, rutinosan és ösztönös jó ízléssel válogatja a hangszíneket és harmóniákat. Van érzéke a pátosz és az emelkedő felépítés iránt. A kissé elnyújtott »Pusztai hangulat« után üdítően friss a Scherzo humora. A hirtelen, átmenet nélküli trió hangulata előfutára az egész betétfelvező és mindinkább kiszélesedő »Gyászhangok«-nak.”³⁶

Ábrányi a későbbiekben allegorikus példázatokban nyilatkozik meg, így a vallások békés együttélését hir-

dető *Az éneklő dervis* (1937) és a magyar politikai elit bűneiből fakadó nemzethalált vizionáló *Bizánc* (1943) című operái a magas rendű zeneirodalom kategóriájába tartoznak. Ábrányi tragédiája, hogy utóbbi két műve éppen üzenetük miatt nem futhatott be karriert sem a világháborús, sem a pártállami időszakban.

Helikoni szvit és Magyar Rhapsodia

A *Trianon*hoz hasonlóan több szerző is utalt hangzó jelképpel saját kora kulcskérdésére. Két díjnyertes műalkotás, Szendy Árpád *Helikoni szvitje* (1921) és Buttykay Ákos *Magyar Rhapsodiája* (1930) emelkedik ki a kor átlagos terméséből.

A bevezetőben jelzett okból Szendy megítélése napjainkban ellentmondásos.³⁷ A szvit azért kapta a *Helikoni* előnevet, mert Berzsenyi Dániel *Keszthely* című költeményének sorait idézi az egyes tételek mottóiban. A mű *előjátékból* és négy tételből áll, kisebb szimfonikus zenekart igényel, amelynek eleme a szokásos hangszerek mellett a cimbalom, a sarkantyú és a cseleszta is.³⁸ A patetikus *Előjátékot* egy komoly első tétel (*Allegro vivace*), egy játékos *Scherzo* (*Andante poco moto*), egy *Pasztorál* (*Andante*) és végül egy *Toborzó* (*Andantino ma non poco*) című finálé követi. Minden tételben az egyéni invenció mellett verbunkostémákat is idéz a szerző. A *Toborzó*ban ismert XVIII. századi dallam alkotja a főtemát, de a kidolgozás során annak ellenszólamaként felharsan a *Szózat* is, amelyre egy újabb verbunkos stílusú induló felel. A *Helikoni szvit*ben a magas színvonalú szimfonikus írásmód úgy ötvözi a történeti dallamokat, hogy azok hitelesen teremtik meg a címben jelölt atmoszférát. A *Szózat* idézése nyilvánvalóan utal a darab születésének politikai valóságára, de azáltal, hogy a mű szerves részévé válik, távol tartja a propagandisztikus értelmezéstől. 1923-ban megkapta a kor legjelentősebb zeneművészeti elismerését, a Greguss-jutalmat.³⁹

A korban népszerű operett- és szimfonikus szerzőnek számító Buttykay Ákos *Magyar Rhapsodiáját* „Ő Főméltóságú Vitéz nagybányai Horthy Miklós úrnak, Magyarország kormányzójának legmélyebb hódolattal” ajánlotta.⁴⁰ A szomorú hangulatú első szakaszból tárogatószóló vezet át az élénkebb második szakaszba, majd a fináléban felhangzik a „Boldogasszony anyánk...” kezdetű (korábban néphimnusként is tisztelt) népének előbb orgonán, majd himnuszaként a teljes együttesen. A korabeli recenzius így értelmezte a darabot: „Megcsonkított hazánk sorsa feletti mélységes szomorúság ecsetelésével kezdődik. Küszködés, vívódás, kétely lesújtó hangulata szól az első témából. [...] A ritmusok lassan élénkülnek, jelezve a

magunkra eszmélést, talpraállást, tenniakarást. [...] A zenekar együttese zárja le a Rapszodiát, fohásként zengi feltámadásunk reménységét.⁴¹ Buttykay műve első díjat ért el a „Kormányzó Úr tízéves jubileuma alkalmából kitűzött” pályázaton. 1931. október 26-án, élő rádióadásban mutatta be a Budapesti Filharmóniai Társulat, Dohnányi Ernő vezényletével.⁴² Isoz Kálmán így számolt be róla: „E Rapszódia programja folytán, mely a »magyar nép levertségének« és »legsötétebb érzései«-nek festéséből indul ki, nem nyújthatta azt a hangtobzódást, tűzijátékszerű színpompát, amit Buttykay zenekari műveiben megszoktunk, mert benne a komoly, hogy ne mondjuk: a komor hangulat az uralkodó.”⁴³ Valószínű, hogy a hasonló programú *Trianon* is erre a pályázatra készült.

Ruralia hungarica

Dohnányi Ernő néhány korai alkotását (például *Zrínyi-nyitány*) leszámítva 1917-ig nem írt magyar tárgyú darabot. A *Változatok egy magyar népdalra* után viszont számos született, például *A vajda tornya* (opera), *Hitvallás - Nemzeti ima* (kantáta), *Magyar jövő* (kórusmű), *Magyar népdalok* (dalciklus), *Ünnepi nyitány* és a *Ruralia hungarica* szvit.⁴⁴ A zeneszerző 1916 és 1919 között a budapesti hangversenyélet meghatározó szereplőjévé vált, amely pozíciójából a többször említett 1920. évi I. törvénycikk következtében elrendelt vizsgálat és retorzió csak részben tudta kibillenteni. Neki köszönhető, hogy a magyar szimfonikus kultúra korszerűsödött, színvonala tovább emelkedett és hogy propagandadarabok nem juthattak érdemi szerephez.

Dohnányi magyar tárgyú darabjai szinte hazaszerezetere utalnak, amelyet egyetemes zenei nyelven fejezett ki.⁴⁵ A tanulmány szűkebb témájához három alkotása tartozik: a *Hitvallás* (1920), az *Ünnepi nyitány* (1923) és a *Ruralia hungarica* (1923–1924). A három mű a trianoni traumára adott válasz három fokozatát mutatja, ahogy a nyílt felkiáltástól eljut a határon túli magyarság megmaradásának felmutatásáig. A *Hitvallás* nyolc, teljes értékű változatban maradt fent, amelyek között található vegyes kari és férfikari verzió, valamint egy melodráma is.⁴⁶ A rövidebb változatok a *Nemzeti ima* címet viselik, a *Hitvallás* pedig a tenor szólóra, vegyes karra és zenekarra (*ad libitum*: zongorakíséretre) írt kantáta. Dohnányi a *Hiszekegy*-pályázaton annak propaganda jellege miatt nem indult, de amikor régi ismerőse, Demény Dezső felkérte, hogy a Zeneakadémián rendezendő, 1920. évi karácsonyi ünnepségen lépjen fel és hozzon saját darabot, akkor igent mondott.⁴⁷ A *Pastorale* (zongoraváltozat a *Mennyből az angyal* kezdetű népekre) és a *Hitvallás* sikert aratott az 1920.

december 27-ei, zeneakadémiai bemutaton, így mindkettő már a következő évben megjelent nyomtatásban.

A *Hitvallás* 160 ütemnyi, B-dúr alaphangnemű kantáta, amely Papp-Váry Elemérné költeményéből hét versszakot tartalmaz.⁴⁸ A rövid oratorikus alkotás hangvétele a kötelező pátosz ellenére is lendületes és derűs. A tenor szóló jól énekelhető, nincsenek a szólistát próbára tevő

kihívásai, a kóruszólamok szintén könnyen előadhatók. Meglepő, hogy a polifonikus szerkesztéssel és a variációs technikával briliánsan bánó szerző homofon énekkari szólamokat írt s hogy a mű gerincét képző tenor szakasz is áttetsző. Dohnányi zeneszerzői nagyságát mutatja, hogy ez a pár nap alatt felvázolt mű is olyan prozodiát tartalmaz, amely messze jobb – mai füllel is –, mint Szabadosé. Talán az egyetlen kifogás az lehet vele szemben, hogy erősen érződik benne a német korálhangzás és Brahms hatása. A már többször idézett Papp Viktor így méltatta: „Hatalmas munka. A magyar karirodalom egyik dísze.”⁴⁹ Kiszelly-Papp Deborah mutat rá a korszakban fogalmazott többi művel való stílári rokonságára, így *A vajda tornyának* előjátékában és az *Ünnepi nyitány* csúcspontján idézi fel a szerző a témákat.⁵⁰ A zeneszerző vállalta darabját, sőt amerikai előadásra is előkészítette, de végül mégsem futott be karriert.⁵¹

Dohnányi Ernő:
Hitvallás
záró rész,
szoprán szólam

Az *Ünnepi nyitányt* a Pest, Buda és Óbuda egyesítésének ötvenedik évfordulója alkalmából rendezett nagy hangversenyen, 1923. november 19-én mutatták be, Kodály *Psalmus hungaricus* és Bartók *Táncszvit* című darabjaival együtt. Ha hihetünk az *Ünnepi nyitány* szerzői kéziratának, akkor Dohnányi a bemutató előtt hat nappal fejezte be.⁵² A két szimfonikus és egy fúvószenekart alkalmazó kompozíció B-dúr alaphangnemű szonátaformára épül. A főtéma *Scherzo* karakterű, örökmozgó dallam, a melléktéma viszont a *Szózat* első négy üteme, variált alakban. A melléktéma-területek lezárásánál a *Himnusz* harmadik sora szólal meg. A bevezetésben és a kidolgozásban a két szimfonikus zenekar egymásnak adja a té-

mákat, majd a kódában bekapcsolódik a fúvósegyüttes is, és a két nemzeti imához a szerző *Hiszekegye* társul. Így a fináléban egyszerre zeng a főtéma és a három himnikus dallam.

A zenei idézetek összeolvasható „szöveggé” válnak, így a „Hazádnak rendületlenül, légy híve, ó, magyar” sorokra a „Balsors, akit régen tép” felel. A hazaszeretet imperatívusza így kap mélyebb értelmet. Ezt egészíti ki a jövőbe mutató *Hiszekegy* refrénje: „Hiszek Magyarország feltá-

Dohnányi Ernő:
Ünnepi nyitány
jellegzetes témái
az első megjelenés
alakjában

madásában”. A finálé tanulsága azonban még ezen is túlmutat, mert a hazaszeretet, a kitartás és a remény mellett folytonosan ott lüktet a passacaglia-témává váló dallam: csak a sorsot elfogadó, a valóságból származó derű adhat erőt a túléléshez. Liszt *Szózat és Himnusz* (*Szózat und Hymnus*, 1872) című zenekari költeménye és Erkel *Ünnepi nyitánya* (1887) óta bevett zeneszerzői gyakorlat fantáziát írni a nemzeti imákra. Dohnányi jól ismerte ezeket a műveket, ám másik előképre hivatkozik a műben, *A nürnbergi mesterdalnokok* német művészetet éltető záró himnuszára. A wagneri utalással Dohnányi a fentebb említett hazafias közéleti gondolatok értelmezési keretét is megadja, jelzi, hogy számára azok a művészi hitvalláshoz tartoznak, és nem politikaihoz. Dohnányi nem adotta ki a nyolc korabeli előadást megélt nyitányt – ami jelzi, hogy nem sorolta a főművek közé –, de opusszámmal ellátta, s művészi jubileuma alkalmával is elvezényelte.⁵³ A nyitány kései megítélése kettős. Breuer János még felejtésre méltó darabként ír róla: „A zene szerkezeti elemei ugyanis sehogyan sem illeszkednek, a virtuóz formaművész és ragyogó hangszerelő bizony papírizú zenekari foglalatba zárja választott dallamait. Úgy látszik, illetve hallatszik, aulikus zenét csak napi árfolyamon lehet forgalmazni, a történelem azután kegyetlenül selejtez. Mára elsápadt mindaz, ami e nyitányban fénylőn ünnepi volt egykor.”⁵⁴ Kovács Sándor azonban méltatja: „Tökéletes mestermű: addig tart, ameddig kell. Hangszerelését pedig tanítani lehetne. Bartók a *Ruraliáról* mondta: vég-

re egy jól hangszerelt magyar kompozíció. Mondhatta volna erről a partitúráról is. Káprázatos, ahogy a három részre osztott zenekar színeit egymással szembe állítja, illetve keveri a játékos kedvű Mester.”⁵⁵ Ugyanakkor el is helyezi a művet a magyar zenetörténetben: „Továbbra sem gondolom, hogy az Ünnepi nyitány ugyanolyan rangú, jelentőségű kompozíció volna, mint a Psalmus vagy a Táncsvit. E két kivételes alkotás mellett mindenképpen megmarad »harmadiknak« (hogy melyik az »első«, azt ki-k döntse el magának). Ám, aki meghallgatja a felvételt, meggyőződhet róla: bámulatosan jó darab. Kétségkívül nincs benne merészség, látványos újítás. Viszont elképesztő az a könnyed elegancia, mesterségbeli virtuozitás, amellyel Dohnányi a jól ismert melódiákat összefűzi.”⁵⁶

Dohnányi nemzeti tárgyú művei közül a legnagyobb sikert, az erdélyi népdalokat feldolgozó *Ruralia hungarica* című szvitjének zenekari változatával aratta.⁵⁷ Az 1923-ban zongorára írt héttételes szvitből 1924-re meghangszerelt ötöt, amelyet ugyanazon év november 27-én mutatott be a Filharmónia Társaság Zenekarával.⁵⁸ A szerző a Bartók és Kodály által közreadott *Népdalok*⁵⁹ című kötetből válogatott, amelyeket néhány, a korban népszerű dallammal egészített ki. Az első tétel (*Andante poco moto, rubato*) lírai pasztorál, amely a reformkorban népszerűvé váló „Cserebogár, sárga cserebogár...” kezdetű dalt dolgozza fel.⁶⁰ A főtémát kvartpárhuzamban vezető, szilaj, táncos jellegű második tétel (*Presto, ma non tanto*) négy népdal („Én Istenem, add megérnem...”; „Verd meg, Isten, azt az anyát...”; „A kaposi kanális...”; „Kolozsváros olyan város...”) szimfonikus fantáziája, amely Liszt rapszódiait idézi.⁶¹ A „Kis kacska fürdik...” gyermekdalt feldolgozó harmadik tétel (*Allegro grazioso*) a gyermeki idillt a fájdalmas, felnőtt nosztalgiával ötvözi. Ez készíti elő a sirató jellegű negyedik tételt (*Adagio non troppo*), amely az „Árva vagyok, apa nélkül, mint gerlice párja nélkül...” kezdetű népdalt emeli fel himnikus magaslathoz. A közönség által gyakran megismételtetett finálé (*Molto vivace*) pedig szintén egy kurucnótát, „A bolond német így jár táncot” dallamát használja fel nyolc variációban.

Az a Dohnányi, aki a Filharmonikusok prágai koncertjét követő pozsonyi fellépésén nem vezényelt, és aki még 1944-ben is így kiált fel szülővárosa kapcsán: „Vajha, még a miénk lesz ez a város?”, érthető módon a zenével tesz gesztust az elszakított részek magyarsága felé.⁶² A mű korabeli fogadtatása meleg volt, és el is nyerte vele az 1929. évi Greguss-jutalmat.⁶³ Papp Viktor így méltatta: „... zeneművészetünk maradandó gyöngye. Olyan mestermű, mely mindig méltóképpen fogja képviselni a magyar zeneművészetet. Azt a zeneművészetet, mely

Erkelben és Lisztben gyökerezik s a régi értelemben vett zenei formaművészet megbízható, egyenes ösvényén haladva, a legmodernebb zenekari technika újításainak szárnyán repül be az általános zeneművészetbe.⁶⁴ Külföldön is nagy elismerést kapott, így például a bécsi közönségtől: „Már az első rész, az Andante meglepőleg hatott a zeneileg igen képzett bécsi közönségre, a Presto ma non tanto, amely szerint a pusztai viharja zúgott végig a termen, csak fokozta a hatást, hogy a költői Allegro graziosa után tomboló lelkesedést váltson ki. Az Adagio és a Molto vivace briliáns előadása orkánszerű tapsviharban hangzott el.”⁶⁵ Siklós Albert még tíz évvel később is lelkesen írt róla: „Dohnányi fő érdeme, hogy az európai zene eddigi fejlődése folyamán elért vívmányokat ülteti át ezen művével kapcsolatosan a magyar műzenébe. Művében [...] igen fejlett és művészileg nagyra becsülhető eszközökkel mondja el őszinte és sokszor intim mondanivalóját. Partitúrája remek iskolapéldája.”⁶⁶

A nemesen egyszerű *Hitvallás*, a rafinált polifóniájú *Ünnepi nyitány* és a népzenei ihletésű *Ruralia hungarica* Dohnányi hazafiúi megnyilvánulásának három oldala. Ahogy a legfájdalmasabb pillanatban is megőrizte lelki erejét, úgy tudott erős érzelmeket kiváltani hallgatóiból, és ezért válhatott népszerűvé a *Ruralia*.

Magyar képek

Bartók Béla a „népek testvérré válásának eszméjét” vallotta, életművében éppen ezért nem találunk nyíltan Trianonra utaló zenét. Dohnányi *Hitvallásáról* szóló beszámolójából nyilvánvalóvá válik a traumával és azt kihasználó politikával kapcsolatos álláspontja. „[A] körülbelül egy éve született nemzeti Hitvallás a mai nemzeti-keresztény politikai irány jelszavává vált; éle a hitetlenek és Magyarország ellenségei ellen irányul. Elképzelhetjük a közönség keresztény-nemzeti megindultságát és eksztázisát, amikor jelszavát megzenésítve hallja, mégpedig egy Dohnányi feldolgozásában.”⁶⁷ A külföldi olvasók számára Bartók közli Papp-Váry Elemérné versét, majd két megjegyzést is fűz ahhoz, amiket azonban a publikálás előtt kihúzott: „»Feltámadás« alatt az elvesztett területek visszaszerzése értendő.”⁶⁸ A másik így szólt: „Ez a körülbelül egy éve született nemzeti Hitvallás a mai politikai irány jelszavává vált; éle a nemzetközi szociáldemokraták és a szomszédos csehek, románok, jugoszlávok, mint Magyarország ellenségei ellen irányul. Elképzelhetjük a közönség nacional-sovinszta ujjongását.”⁶⁹

Bartókot a trianoni döntés megrázta, mert az évszázadok óta együtt élő népek és kultúrák rendezett életvilágát rombolta le, de a traumát politikai célokra felhasználó

propagandát elutasította.⁷⁰ Az egykori államról a zeneszerző több helyen is írt, például: „[A] népesség nagyja: a különböző nemzetiségű parasztok a magyar hegemonia idején a legnagyobb egyetértésben éltek. A sovén gyűlölet egyetlen szikráját sem lehetett náluk felfedezni: ha bármikor bármely elnyomásra vagy prepotens viselkedésre került sor, az kizárólag a mindenkori kormánytól eredt.”⁷¹ A közép-európai népek (nálá ez a kifejezés a parasztságot jelenti) zenéjét megidézve számos művében (például *Táncszvit*, *Magyar képek* és *Cantata profana*) állított emléket a békés együttélésnek.⁷²

Trianon tragédiája is közrejátszott, hogy műveiben a közösség került előtérbe az egyénnel szemben. Ez a folyamat leglátványosabban nagyszabású kompozícióinak tárgyválasztásában mutatkozik meg: *A kékszakállú herceg vára*, *A fából faragott királyfi* és a *Csodálatos mandarin* folytatásaként a szarvassá vált fiúk balladáját bontotta ki. Zenekari és kórusműveinek „alanya” is hasonlóképpen változik közösségre. Számára – ahogy többek között Dohnányi, Kodály vagy Lajtha számára is – éppen a fent említett együttélés harmóniáját pusztította el az új hatalmi szerkezet. A *Táncszvit* (1923) dallamaihoz „mindenféle nemzetiség parasztszenéje szolgált: magyar, oláh, szlovák, még arab is; sőt itt-ott ezeknek a fajtáknak kereszteződése is.”⁷³ A hattételes darabban egy lassú, magyaros, az *Este a székeleyknél* című karakterdarabra emlékeztető ritornell köt össze több tételt. Hangulata és dramaturgiai szerepe szerint nosztalgikus utalás az aranykorra, amelyet a többi tétel háborús feszültségei leromboltak. Bónis Ferenc még szimbolikusabb jelentést tulajdonít neki: „Valamennyi között a magyar ritornell az összekötő elem, a csodahíd.”⁷⁴ Az első tétel botladozása, majd durvasága, a második és ötödik tétel kardtánc, a negyedik tétel gyász és harmadik tétel kétségbeeséssé torzuló népünnepélye a ritornellel együtt újjászületik az ábrándképnek tűnő, derűs fináléban. A *Táncszvit* eszmei hatása – az azzal egy időben születő *Ruraliát* leszámítva – a korszak népzene-szvitjeiben, így például Kodály *Galántái* és *Marosszéki táncaiban*, Weiner Leó *Divertimentóiban* és *I. (magyar) szvitjében* is felismerhető.

A *Táncszvit*hez hasonló, keserű jajkiáltás a térség egymással szembe fordított nemzeteiért a *Cantata profana* (1930). A román alapmotívumból szőtt átváltozás-mesében a szerző számos hagyományréteget megidéz (például Bach, magyar és román népzene), de alapvetően saját zenei anyagot használ fel. Bár a magyar művelődésben viszonyítási ponttá, sőt eszmei magatartássá vált, a kantáta sorsa jelzi Bartók, a hazai és a szomszédos államok kultúrpolitikájának ellentmondásos viszonyát.⁷⁵

Ahogy sem a *Táncszvit*, sem a *Cantata profana* nem értelmezhető a Trianont elutasító politikai propaganda számára, úgy a legkönnyebben befogadható Bartók-mű, a *Magyar képek* (1931) sem, pedig a *Ruralia hungarica* által (is) megihletett szvit tételcímei és megidézett dallamai a szétszakított egykori államra utalnak. A *Magyar képek*ben öt korábbi – még az I. világháború előtt közreadott – zongoradarabját híd formában rendezte el, és kisebb szimfonikus zenekarra hangszerelte. Az első tétel, az *Este a székeleyknél* (*Lento e rubato*) egy himnikus, ötfokú dallamot és egy furulyás táncos motívumot mutat be. A második tétel, a *Medvetánc* (*Allegro vivace*) az előző hangulatot fordítja át a torz világába. A harmadik tétel, a szvit központi magja, a *Melódia* (*Andante*) a gyászé, amiben ismét ötfokú dallamot alakít ki a szerző. A negyedik tétel, a *Kicsit ázottan* (*Allegretto rubato*) jól hallhatóan csúfolódó-gúnyos scherzo. Végül a finálé, az *Ürögi kanásztánc* (*Allegro molto*), amely az egyetlen valódi népzenei dallamot tartalmazza, minden feszültséget felold. A himnikus-torz-szomorú-ironikus-felszabadult tételdramaturgia önmagában is értelmezhető, ám a címmel együtt jól olvasható program is. Az első két tétel címe egyértelműen utal Erdélyre (annak magyar és román lakosságára egyaránt), majd a gyásztétel és a néptánc-finálé az előzőek következtében továbbviszi a *Táncszvit*nél megismert értelmezés felé.

Bartók, aki szívből elutasította a kormányzat revizionista propagandáját, két olyan helyen is találkozhatott vele, ahol nem számított rá. A Kodály-tanítványok által szerkesztett *Énekszó* 1940. novemberi száma közölte ugyanis az *Este a székeleyknél* című zongoradarab himnikus dallamát egy nevét elhallgató szolnoki középiskolai tanár verséhez egyszerűsítve, amelyet „Íme, az igazi Székely Himnusz!” felkiáltással méltattak a szerkesztők.⁷⁶ A szöveget és a dallamot 1942-ben már az elemi iskolákban használt,

Az *Este a székeleyknél* egyszerűsített dallama az 1940-es *Énekszó*ban hozzátársított és mai napig ismert szöveg első strófájával, illetve a *Táncszvit* aranykort idéző ritornell témája

Betűország című olvasókönyvben is közreadták, és onnantól kezdve terjedt el.⁷⁷ A szöveg (például az első strófa: „Hej, én édes jó Istenem, Oltalmazóm, segedelmem, Vándorlásban reménységem, ínségemben lágy kenyerem.”) meglehetősen távol áll attól, amit Bartók vállalt volna, de 1940. októberi távozása után nem tudott tiltakozni.

Szintén a hazafias érzelmeket felhasználó propagandával találkozott az Egyesült Államokban, ahol Lehár Ferenc *A víg özvegyének* (1905) egyik dalát Dmitrij Sosztakovics *VII. szimfóniája* (1941) első tételében ellenszenves katonaindulóként hallhatta. Olyannyira bosszantotta a szimfónia rendszeres rádiósugárzása, hogy durva lármaként utalt rá az életmű utolsó lezárt alkotásában, a *Concertóban* (1943). A darab harmadik tételében csendes gyásszal emlékezik hazájára, ám a negyedikben élesen felsikoltva. A korban népszerű és közéleti szereppel felruházott magyar operettmelódiát („Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország”) idézi himnizálva, amelyet a Sosztakovics által indulóvá gyúrt témával ütköztet. Bartók a jelkép kedvéért életében egyetlen ízben szólaltat meg propaganda-dallamot – egyéni világának teljes pompájában. Az utolsó tételben pedig (a már említett két fináléhoz hasonlóan) a közép-európai népek tánczenéinek derűs forgatagát írja meg. Bartók tehát jelképesen elsíratja az egykori magyar államot annak parasztnépeivel, de gesztusai mindig a társadalomnak szóltak, sosem a politikai szférának.

Psalmus hungaricus

Trianon Kodályt teljes munkássága újragondolására kényszerítette, amiről így írt: „1920 körül kezdtem ráeszmélni, hogy nem vagyok magamé, mindenki annyit ér, amennyit a köznek használni tud.”⁷⁸ Bartókhhoz hasonlóan a gyötrő egyéni kérdések helyett a nemzet létkérdéseivel kezdett el foglalkozni művészeti tevékenységében is. Különösen érzékenyvé vált a határon túla került magyarság iránt. Így a franciákat legyőző Hány János Milánóból és Bécsből tér haza, miközben az opera az énekelt népdalok révén a Kárpát-medence minden szegletét bejárja. A *Székelyfonó* (1932) kizárólag erdélyi népdalokat megszólaltatva tesz hitet a helyben maradás, a hazaszeretet, az emberi kiállás mellett. A *Galántai táncok* (1933) felvidéki, a *Marosszéki táncok* (1927–1929) székely népzenei és történeti dallamokból építkeznek. Ezeket túl kórusművek (például *Kádár Kata*, *Molnár Anna* vagy éppen a történeti jellegű *Ének Szent István királyhoz*) sorával utal az elcsatolt területekre. Ám minden említett művénél erőteljesebbet kiáltott a sokszoros jelbeszédbe öltöztetett *Psalmus hungaricusszal* (1923). A *Psalmus* a korszak tria-

noni traumát történeti jelképekkel megidéző kantátáinak sorába illik, amelyek közül a szakma számára ismert Radnai Miklós szerény kritikai visszhangot keltő *Magyarok szimfóniája* (1921?)⁷⁹ és Hubay Jenő jelentős méltatást kapó, monumentális *Petőfi-szimfóniája* (1922).⁸⁰

Kodály magyar zsolotárának jelentőségét szükségtelen ecsetelni, elég csak Dsida Jenő 1938-as, *Angyalok citeráján* című kötetében megjelent, de az 1936-os marosvécsi írótalálkozón első ízben felolvasott, *Psalmus hungaricus* című versére utalni. Kodály művében Dávid király hosszú monológját halljuk arról, hogyan perel az Istennel, miután a barátai elárulták, s mindezt egy XVI. századi zsolotárfordítás nyelvezetében. Számos módon értelmezték már, így a zeneszerző legszemélyesebb önvalomásaként és a (mindenkori) kormányzattal szembeni politikai alkotásaként is.⁸¹ Közvetlen trianoni utalásnak nyoma sincs benne, 1923-as bemutatása után azonban hosszú ideig a magyar sorstragédia legjelentősebb megnyilvánulásának tartották.⁸² Kerülve a zenetörténet-írásban sokszor idézett szövegeket, álljon itt az 1934. április 20-ai rádióközvetítés ajánlója: „Ismét hallani fogjuk [...] Kodály remekét, a »Psalmus Hungaricus«-t, amely több mint tíz esztendeje panasolja a világnak a magyar sors keservét és hirdeti a Gondviselésbe vetett gyermeki reménységünket.”⁸³

A *Magyar zsolotár*hoz, sajnálatos módon, egy tragédia is kapcsolódik, ami éppen a mű nemzeti értelmezését emeli ki. Radu Urlăţeanu román karmester 1934. január 3-án Temesvárott és január 4-én Aradon mutatta be a *Psalmust* nagy sikerrel.⁸⁴ A zajos ünneplést a városok román vezetősége is támogatta. A karmester egy hónapra rá Bartók-estet tervezett, de azt a román kultuszminisztérium indoklás nélkül betiltotta. Urlăţeanu ellen aljas sajtótámadás indult, amelyre ő nemes gesztussal felelt az egyik lapban: „Köszönetemet fejezem ki Temesvár városának, mert olyan kulturális tényezővel ajándékozta meg a polgárságot a városi szimfonikus zenekar révén, amely alkalmat adott arra, hogy a román zenei kultúra létjogosultságát bebizonyítsa s elismerését vívja ki Európa egyik legnagyobb zenészének. Köszönöm Emil Grádinariu kultúrtaácsos úrnak azt a tényt, hogy azáltal, hogy vendéglátó asztala körül egybegyűjtötte a románokat, magyarokat és németeket egyaránt, vendégemnek, Kodály Zoltánnak a Bánság igazi képét mutatta meg, annak a Bánságnak, ahol a testvériesség szelleme uralkodik az átkos gyűlölködés helyett.”⁸⁵ A karmestert a kormányzat eltiltotta a vezénylestől, majd katonatiszt édesapját is elene fordították, így végül 1935. március 7-én főbe lőtte magát a temesvári *Curentul* napilap szerkesztőségének udvarán.⁸⁶ A bukaresti kormányzat ezek után is tartott a

*Psalmus hungaricus*tól, ezért rendeletet adott ki, hogy a művet Romániában tilos előadni.⁸⁷ A helyi rendőrőrsök a tiltásról szóló nyilatkozatot minden zenésszel aláírtatták, leginkább a cigányprímásokkal. Kodály keserűen felelt a támadásra: „Józsua óta nem fordult elő, hogy a falak egy kürt szavára leomlottak volna. A románok sokat és előszeretettel hangoztatott erejére mindenestre jellemző, hogy már a *Psalmus* hangjait sem bírják tűrni, annyira félnek a Jerikói eset megismétlődésétől.”⁸⁸

A zsolotárt azóta sem sokat játszották a szomszédos államban. Nagy István 1957-ben, Kolozsvárott kezdte próbálni, de a hatóságok leállították.⁸⁹ Végül Demény Attila mutatta be ott 1992-ben, majd több székely településen. 2005-ben Nagyváradon is elhangzott, Berkesi Sándor vezényletével. A *Psalmus hungaricus* szinte keserűsége, tárgya és szerzője hitelessége következtében a sorsverte nemzet zenei jelképévé vált.

Utószó: Pozsonyi majális

1949 után a trianoni traumát a magyar politikai vezetés tabuvá tette. Akadtak azonban, akik ennek ellenére is megemlékeztek arról: a legismertebb mű Lajtha László Erdélynek szentelt *V. szimfóniája* (1952).⁹⁰ A rendszerváltás után Balassa Sándor komponált *Trianon* (2010) címmel zenekari és Terényi Ede *Az ég kapui* (2012) címmel oratorikus művet.⁹¹ Mégsem velük zárul e körkép, hanem a korábbi elemzések után meglepő cseh-szlovákiai koncerttel.

1966. május 10-én Pozsonyban, a Szlovák Filharmónia koncerttermében a többségében az elcsatolt országrészekre utaló művekkel aratott kirobbanó sikert a MÁV Debreceni Filharmonikus Zenekar, Rubányi Vilmos vezetésével.⁹² Bedřich Smetana *Moldváján* (1874) kívül csak magyar szerzők művei hangoztak el, így Rajter Lajos *Pozsonyi majális* (1938) című balettjéből a *Palotás*, Bartók Béla *Magyar képek* és Dohnányi Ernő *Ruralia hungarica* című szvitje, továbbá Kodály Zoltán *Galántai táncok* című darabja, végül Liszt Ferenc *Les preludes*-je (1854).⁹³ A negyvenperces taps hatására felcsendült még a *Rákóczi-induló* (Hector Berlioz feldolgozása, 1844) és Kodály *Háryjából* a *Toborzó* (1926), valamint a házigazdák iránti gesztusként Dvořák egyik *Szláv tánca* is. Az együttes a műsort csekély módosítással korábban Iglón, Kassán és Nyitrán adta elő – akkor Rajter *Palotása* helyett Weiner Leó *Régi magyar táncok* alcímű *I. Divertimentó*ját játszották.⁹⁴ A műsorra az adott lehetőséget, hogy Dohnányi, Bartók és Rajter gyermekkoruk erősen kötődött Pozsonyhoz, de Liszt és Kodály életében is szerepet játszott az egykori koronázó város. A koncert kirobbanó sikeré-

hez így nemcsak az egyetemes zenetörténeti jelentőségű művek művészi hatása vezetett, hanem a közönség által ismert, de ki nem mondott tény is, hogy mindegyik a Trianon-traumát dolgozta fel. Rubányi így utólag is igazolta Radu Urlăţeanu egykori hőstettét, mert mindketten zenével hoztak írt a politika vágta sebre.

JEGYZETEK

- 1 Részleteiben VÁZSONYI Bálint: *Dohnányi Ernő*. Bp., Zeneműkiadó, 1971, 93–102.
- 2 Részleteiben CSONKA Laura: *Kodály Zoltán fegyelmi ügye* = *Magyar Nemzeti Levéltár*, 2017. augusztus 7. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/kodaly_zoltan_fegyelmiugye
- 3 GOMBOS László: *Menni vagy maradni? Egy világhírű magyar művész dilemmái* = *Országút*, 2020, 14. sz., 16–17.
- 4 PAPP Viktor: *Klebensberg Kunó gróf és a magyar zenekultúra* = *Muzsika*, 1929, 6–7. sz., 3–6., 3.
- 5 Uo., 4.
- 6 Köszönettel tartozom a Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívumának, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Könyvtárának és az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának, hogy a tanulmányban említett zeneművek áttekintését biztosították számomra.
- 7 Vö. ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Szerk. BÁRDI Nándor, FILEP Tamás Gusztáv, KOVÁCS Éva, Bp., Teleki László Alapítvány, 2002, 19.
- 8 GAÁL Endre: *Emlékezés Szabados Bélára* = *A Zene*, 1941, 3. sz., 38–40., 39.
- 9 [NÉVTELEN]: *A Hiszekegy-pályázat nyertese: Szabados Béla* = *A Nép*, 1921. május 24., 7.
- 10 [NÉVTELEN]: *Jegyzőkönyv* = SZABADOS Béla: *Hiszekegy*. Bp., Rózsavölgyi, 1921, 2.
- 11 GAÁL: *i. m.* (1941), 40.
- 12 BREUER János: *Dohnányi: Ünnepi nyitány* = *Népszabadság*, 1994. június 23., 11. Breuer így fogalmazott: „A díj Szabados Bélának, a kurzus zenei vérbírájának, a Kodály elleni vizsgálat irányítójának jutott.”
- 13 PAPP Viktor: *Jelentés az 1923. évi Greguss-jutalom tárgyában. Második Zenei Évkor (1917–1922)* = *Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1923–24, Új Folyam LVI. kötet*, 1924, 145–162., 155.
- 14 MAJOR Ervin: *Mihalovich Ödön*. Bp., Stádium, 1929, 18–19. közötti számozatlan oldalak; [NÉVTELEN = MAJOR Ervin]: *Figyelő* = *A Zene*, 1929, 6–7. sz., 73.
- 15 GOMBOS, László: *Verzeichnis der Werke von Jenő Hubay anhand von gedruckten und handschriftlichen Quellen in Ungarn* = *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1998, 1–2. sz., 65–134., 120.
- 16 NÉMETH Amadé: *A magyar opera története*. Bp., Anno, 2000, 166.
- 17 [NÉVTELEN]: (*Hangverseny a vak katonák javára.*) = *Budapesti Hírlap*, 1923. május 29., 6.
- 18 Uo., 6.
- 19 (-ldi.) [BÉLDI Izor]: *A vak katona* = *Pesti Hírlap*, 1923. június 12., 6.
- 20 (B-t.): *Városi Színház* = *Népszava*, 1923. június 12., 6.
- 21 NÉMETH: *i. m.* (2000), 213.
- 22 [NÉVTELEN]: (*Ábrányi Emil „Trianon” szimfóniájának bemutatója*) = *Budapesti Hírlap*, 1935. január 23., 11.
- 23 ÁBRÁNYI Emil: *Trianon* szimfonikus költemény, partitúra, szerzői kézirat, az LFZE Könyvtár Ábrányi-hagyatékban, felvétele nincs. Előadásait lásd később.
- 24 Szerzői bejegyzés. ÁBRÁNYI: *i. m.* (1929), címlap verso.
- 25 GOMBOS László: *Háború vagy béke? Egy magyar szimfónia a „Nagy Háború” idején* = *Zenetudományi Dolgozatok 2013–2014. Jubileumi kötet a Zenetudományi Intézet 40 éves fennállása alkalmából*. Szerk. KISS Gábor, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016, 163–180., 171.
- 26 [NÉVTELEN]: (*Ábrányi Emil Trianon szimfóniájának bemutatója Debrecenben*) = *Budapesti Hírlap*, 1932. március 8., 9.
- 27 [NÉVTELEN]: *Hangverseny* = *Pesti Hírlap*, 1935. január 26., 14.
- 28 [NÉVTELEN]: (*Ábrányi Emil Trianonja Szegeden és Székesfehérvárott.*) = *Budapesti Hírlap*, 1935. március 3., 11.
- 29 [NÉVTELEN]: *Ábrányi Emil Trianon-szimfóniája Székesfehérvárott* = *Budapesti Hírlap*, 1936. április 22., 13.
- 30 (-o.): *A vasutas-zenekar hangversenye* = *Esti Kurír*, 1935. január 27., 10.
- 31 [NÉVTELEN = LÁNG Henrik]: *Vidéki zeneélet – Debrecen* = *A Zene*, 1932, 13. sz., 8.
- 32 Dr. L. H. [LÁNG Henrik]: *Hangversenykrónika, Budapest, 1935. február 15.* = *A Zene*, 1935, 11. sz., 73.
- 33 (-k -a.): *Ábrányi-bemutató a Vasutasok hangversenyén* = *Budapesti Hírlap*, 1935. január 26., 11.
- 34 ÁBRÁNYI EMIL: *Epikus szvitjének partitúrája* jelenleg egyetlen zenei gyűjteményben sem található, négykezes zongorakivonata KAZACSAY Tibor átiratában elérhető az Országos Széchényi Könyvtárban, jelzete: Ms. Mus. 8.768. Felvétele nincs.
- 35 [NÉVTELEN]: *Zenemű-pályázatok* = *Erdélyi Szemle*, 1933, 3–4. sz., 15.
- 36 (Cz.): *Ünnepi hangverseny* = *Budapesti Hírlap*, 1933. március 21., 11.

- 37 Vö. TÓTH Aladár: *Szendy Árpád = Nyugat*, 1922, 19. sz., 1173–1174.
A Wikipédia ismeretlen szócikkszerzője ellenséges hangnemben ír Szendy Árpádról:
https://hu.wikipedia.org/wiki/Szendy_%C3%81rp%C3%A1d
Tárgyilagosan értékeli SZIRÁNYI Gábor: *Szendy Árpád, Liszt Ferenc tanítványa (1863–1922) = Parlando*, 2011, 2. sz. http://www.parlando.hu/2011/2011-2/2011-2_Sziranyi_Szendy-teljes.htm
- 38 SZENDY ÁRPÁD: *Magyar suite, partitúra*. Szerzői kézirat, LFZE Könyvtár, jelzete: 10406/AR. Felvétele nincs. Bemutatója: 1923, március 31., Zeneművészeti Főiskola Zenekara, vezényel: Hubay. Ők ismétlik meg 1927. január 9-én. Utolsó előadása: 1943. február 8.; Unger Ernő vezényelte előadásban a Rádió zenekarát.
- 39 PAPP Viktor: *Zenekönyv rádióhallgatók részére: Zenekari esték. I–II*. Bp., Stádium, 1940, II., 140.
- 40 BUTTYKAY ÁKOS: *Magyar Rhapsodia*, partitúra, szerzői kézirat, OSZK-jelzete: Ms. Mus. 11.365., felvétele nincs.
- 41 PAPP: *i. m.* (1940), I., 105.
- 42 PAPP Viktor: *A zenei év. (1931. szeptember – 1932. szeptember)* = *Budapesti Szemle*, 1933, 228. k., 663. sz., 241–249., 244.
- 43 ISOZ KÁLMÁN: *Kritikai szemle = Protestáns Szemle*, 1931, 12. sz., 807–808., 807.
- 44 KOVÁCS ILONA: „A nyomorult zongorázást felcserélném tisztességesebb pályával.” Az I. világháború hatása Dohnányi Ernő művészi pályájára = Uő: *Dohnányi Ernő új perspektívában*. Szerk. GYENGE ENIKŐ, Bp., Gramofon Könyvek, 2019, 327–340., 338.
- 45 Dohnányi személyes sorsát *A tenor* (1929) című opera allegorikus történetében írta meg: egy kiváló énekest az előélete miatt hosszú ideig nem vesznek be a férfi dalegyletbe.
- 46 KISZELY-PAPP DEBORAH: *A Queens College Dohnányi-kéziratai = Dohnányi Évkönyv 2006/7*. Szerk. SZ. FARKAS MÁRTA, GOMBOS LÁSZLÓ, Bp., MTA Zenetudományi Intézet Dohnányi Archívum, Bp., 2007, 47–58.
- 47 GALAFRÉS, ELA: *Lives, Loves, Losses*. Vancouver, Versatile, 1973, 266–268.
- 48 DOHNÁNYI ERNŐ: *Hitvallás. Zongorakivonat*. Szerzői kézirat, a Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum tulajdona. Felvétele: *Hitvallás – Nemzeti ima*, Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekara, vezényel: Dohnányi Ernő, Viktor V-V 11009, V 60001 (78rpm), 1936. Lásd KISZELY-PAPP DEBORAH: *Dohnányi Ernő művei és előadó-művészeti munkássága hangfelvételen = Dohnányi Évkönyv 2002*. Szerk. SZ. FARKAS MÁRTA, GOMBOS LÁSZLÓ, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2002, 161–190., 183.
- 49 PAPP: *i. m.* (1923), 155.
- 50 KISZELY-PAPP: *i. m.* (2007), 56.
- 51 Uo., 55. Magyarországi zongorakíséretes előadásai: 1920. december 27., Zeneakadémia; 1921. február 13., Royal-terem; 1921. április 4., Uránia; 1921. december 30., Zeneakadémia és 1928. február 28., Pesti Vigadó; zenekar-kíséretes előadása a szerző harmincéves művészi jubileuma alkalmából, 1927. október 24., Zeneakadémia. A hazai koncertéletet jellemzi, hogy 1989 után egyszer sem hangzott el.
- 52 DOHNÁNYI ERNŐ: *Ünnepi nyitány nagy zenekarra*, op. 31. – *Ungarische Festouverture für grosses Orchester*, op. 31., vezérkönyv, szerzői kézirat, a Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum tulajdona. Felvétele: *Dohnányi, Debussy-Kocsis, Rahmanyinov*, Nemzeti Filharmonikus Zenekar, Kocsis Zoltán (vezényel), BMC CD 101, Bp., 2004.
- 53 A *Hitvallás* esetében említett koncerten: 1927. október 24., Zeneakadémia.
http://db.zti.hu/koncert/koncert_Adatlap.asp?kID=3440
A művet elhanyagolta a kottakiadás: egyszer nyomtatták ki a kézirat fotómásolatát Bartók *Táncszvitjével* és Kodály *Psalmus hungaricusával* egybekötött minikönyvben. *Budapest 1873–1923–1973* (DOHNÁNYI – KODÁLY – BARTÓK). Szerk. HOMOLYA ISTVÁN, Bp., Zeneműkiadó, 1973. A könyv használati értékkel nem bír, de jellemző, hogy a könyvtárak – online katalógusaik alapján – nem rendelkeznek belőle példánnyal.
- 54 BREUER: *i. m.* (1994), 11.
- 55 PORRECTUS [= KOVÁCS SÁNDOR]: *Rehabilitációk egy évszázad múltán. Kocsis Zoltán és a Nemzeti Filharmonikusok lemezei = Muzsika*, 2004, 11. sz., 39–40.
- 56 Uo.
- 57 DOHNÁNYI ERNŐ: *Ruralia hungarica. Öt zenekari darab. Op. 32/b*. Bp., Rózsavölgyi, 1925. Számos felvétele elérhető: Dohnányi Ernő: *Ruralia Hungarica – Variationson a Nursery Song – Serenade in C Major*. Magyar Rádió és Televízió Zenekara, Lehel György (karmester), Hungaroton White Label 121, Bp., 1989. A legújabb: Budapesti Filharmóniai Társaság, Kovás János (karmester), a MNM Dísztermében, 2020. január 11.
<https://www.youtube.com/watch?v=yqsDEIECjNg>
- 58 PAPP: *i. m.* (1929), 292.
- 59 *Népdalok*. Közzéteszi BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, kiadja a Népies Irodalmi Társaság, Bp., Rózsavölgyi, 1923
- 60 Uo., 293.
- 61 KOVÁCS ILONA: *Dohnányi Ernő: Ruralia hungarica, Op.*

- 32/a = *Parlando*, 2009, 4. sz.
<https://www.parlando.hu/2009-4-011-Dohn.htm>
- 62 Uo.
- 63 PAPP: *i. m.* (1929), 294. Számos elismerés mellett a legjelentősebb bírálatot Jemnitz Sándortól kapta a zongoraváltozat előadásakor: „Ez a sorozat Dohnányi újabb keletű műveinek hanyatló irányzatát folytatja: elhamarkodó, ki nem alakult kompozíció. A sebtében odavetett, félig kész részleteket csak annak az alkotó művésznél: bocsátjuk meg, aki ezeket elfelejteti velünk, akinek totalitásában hatalmas mondanivalója mellett, eltörpül, elenyészik a gondatlan nüánsz. A »Ruralia hungarica« lassú tételei – még a zongoralejt tekintetében is teljesen Schumann hatását mutatják; csupán fűszerként jelenik meg bennük itt-ott Debussy-Kodály ötvözte, jól hangzó harmonizálási finesz. A gyorsabb iramú tételeken a híg, elcsépelt szalon ornamentikát kifogásoljuk.” (J. S.) [= JEMNITZ Sándor]: *Hangversenyek = Népszava*, 1924. november 30., 11.
- 64 PAPP: *i. m.* (1929), 294.
- 65 [NÉVTELEN]: *Dohnányi Ruralia Hungaricájának nagy sikere Bécsben = Szózat*, 1925. január 15., 13.
- 66 [NÉVTELEN = SIKLÓS Albert]: *Budapest Székesfőváros Népművelési Bizottsága hangversenyei a Székesfővárosi Zenekar közreműködésével – Évadnyitó magyar hangverseny = A Zene*, 1934, 1–2. sz., 2.
- 67 BARTÓK Béla: „Schönberg and Stravinsky Enter »Christian-National« Budapest Without Bloodshed”. Fordította és közreadja VIKÁRIUS László: *Bartók az integritás válságának idején. Két Bartók-írás Budapest zeneéletéről (1920/21). = Muzsika*, 2007, 7. sz., 8–13., 12.
- 68 Uo., 13.
- 69 Uo.
- 70 KÁRPÁTI János: *Bartók Béla és egy Duna-völgyi zenei integráció lehetősége = Muzsika*, 2002, 3. sz., 8–14.
- 71 BARTÓK Béla kiadatlan, német nyelvű tanulmányát közli Denijs DILLE: „Bartók und die Volksmusik” = *Documenta Bartókiana*. Hrsg. von DILLE, Denijs, Heft 4. Bp., Akadémiai, 1970, 112, magyar fordítását közreadja KÁRPÁTI: *i. m.* (2002), 8.
- 72 KÁRPÁTI: *i. m.* (2002), 11.
- 73 TALLIÁN Tibor: „Bartók-marginália” = *Zenatudományi Dolgozatok* 1979. Szerk. BERLÁSZ Melinda, DOMONKOS Mária, Bp., MTA Zenatudományi Intézete, 1979, 35–46., 43.
- 74 BÓNIS Ferenc: *A Tánc-szvit üzenete = Hitel*, 1991, 6. sz., 25–26., 26.
- 75 Bartók kantátasorozatban gondolkodott, amelynek első tagja lett volna a „román” *Cantata*, a második szlovák, a harmadik magyar anyagot dolgozott volna fel, és ezt fogta volna össze a negyedik mű. Az ősbemutatót a román kolindatéma felhasználása miatt felajánlotta bukaresti zenei köröknek, akik azonban élesen elutasították. 1932-ben Bartók még megtiltotta, hogy Magyarországon valaha is előadják, így az első előadásra Londonban került sor, 1934-ben. Végül 1936-ban hozzájárult a magyarországi bemutatóhoz, de ő a hangverseny idején – korábbi egyeztetések következtében – éppen Törökországban tartózkodott.
- 76 [NÉVTELEN]: *Lapszemle = Énekszó*, 1940, 11. sz., 780.
- 77 KÓNYA Ádám: *Az „igazi” székyi himnusz forrásvidéke = Romániai Magyar Szó*, 1994. szeptember 10., 5. Az általa hivatkozott hely: *Betűország*. Bp., Szent István Társulat, 1942, 257.
- 78 KODÁLY Zoltán: *Közélet, vallomások, zeneélet*. Szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Szépirodalmi 1989, 166.
- 79 RADNAI Miklós: *Magyarok szimfóniája*. Szövege Kozma Andor azonos című költeménye. Partitúrája nem ismert. Zene- és énekkari szólamai az OSZK-ban, jelzete: ZB 150. Felvétele nincs. Bemutatója: 1923. április 30., Zeneakadémia, Budapesti Ének- és Zenekaregyesület, vezényelt: Lichtenberg Emil.
- A kritikusok egyértelműen bíralták az előadást, de megoszlottak a mű megítélésében, a trianoni felhangot nem említették, de a magyarok ezeréves történetiségét igen. Az *Uj Nemzedék* tudósítója tetszéssel írt róla: „A zenei kifejezés az epikus mű nyelvezetéhez illeszkedik. Hangja őszinte és magyar. A kórus harsogja az örökéletű magyar dalt, amely finomabb dinamikai árnyalatokat kívánt volna. [...] Az előadásról kevés jót mondhatunk. Lichtenberg kidolgozatlanul lépett ki ezzel a magyar újdonsággal, amely sokkal több figyelmet érdemelt volna. Radnainak különben így is nagy sikere volt.” (s. g.): *A hét hangversenyei = Uj Nemzedék*, 1923. május 6., 8. Kern Aurél szigorú ítélete így szól: „Radnai feldolgozása zenetudományi alapon való, keresett, mesterkélt. Kigondolása nem szerencsés. Csak maga az alapötlet: jó és érdemes arra, hogy vagy a talentumos Radnai írja meg újra, vagy pedig más komponista.” (k. a.) [= KERN Aurél]: *(A magyarok szimfóniája) = Magyarság*, 1923. május 3., 7.
- 80 HUBAY Jenő: *Petőfi-szimfónia*. Partitúra, szerzői kézirat, OSZK-jelzete: Ms. mus. 7.399/1-3. Felvétele nincs. Bemutatója: 1923. február 26., Városi Színház, a Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekara, vezényelt a szerző. Később két ízben adták elő: 1928-ban Budapesten és Finnországban. A *Hiszkegy* szerzőjének a kor eszmei történéseit jól összegző műbírálatából álljon itt egy részlet: „Legnagyobb érdemét azonban Hubav Jenőnek én abban látom, hogy Petőfi szimfóniájával csattanó, megdönthetetlen bizonyí-

- tékát adta annak, hogy a fajilag magyar zene minden elképzelhető indulat kifejezésére képes s a legnagyobb zenei műfajok nyelvét szolgálhat.” SZABADOS Béla: *Dr. Hubay Jenő Petőfi-szimfóniája* = *Budapesti Szemle*, 1923, 193. köt., 554. sz., 62–69., 69. Toldy László kritikája az erények mellett a mű gyengeségeire is felhívja a figyelmet: „Általában a Petőfi-szimfónia több architektonikai objektivitást, kevesebb terjengősséget, és sokkal, de sokkal mélyebb, és nem a hangszerek tömegében megnyilvánuló dinamikai drámaiságot kívánt volna meg. De az ennek dacára is jelentékeny alkotás megtette hatását és legalább a közönség igazi művész őszinte alkotását élvezhette.” TOLDY László: *Zenei szemle* = *Napkelet*, 1923, 6. sz., 584–585., 585.
- 81 A *Psalmus* személyes vallomásként való értelmezését lásd FODOR Ilona: *Psalmus hungaricus* = *Új Írás*, 1967, 1. sz., 95–102., 96.; aktuálpolitikai értelmezése: BREUER János: *Kodály-kalauz*. Szerk. CZIGÁNY Gyula, Bp., Zene-műkiadó, 1982, 123.
- 82 A *Psalmus*-kritikák tudományos igényű elemzését lásd BÓNIS Ferenc: *A Psalmus hungaricus születése*. MTA kandidátusi értekezés. Gépirat, Bp., 1987, 132–160. <http://real-d.mtak.hu/17/1/Bon.pdf>
- 83 [NÉVTELEN]: *Rendkívüli filharmóniai hangverseny* = *Pesti Hírlap Rádiómelléklete*, 1934. április 20., 12.
- 84 BARABÁS István: „Elsiették a dolgukat, akik csak zenekritikusnak könyvelték el” Pintér Lajos újságíróval beszélget Barabás István = *A Hét*, 2003, 1–2. sz., 3–4.
- 85 A szöveget magyar fordításban közli PINTÉR Lajos: *Emberek viharban* (2.) *A hangverseny* = *A Hét*, 1979, 23. sz., 8.
- 86 [NÉVTELEN]: *Öngyilkos lett Urlăţeanu Radu karmester, a Curentul munkatársa, akit eltiltottak a dirigálástól* = *Erdélyi Lapok*, 1935. március 9., 8.
- 87 [NÉVTELEN]: *Kiirtották a Psalmus hungaricus-t Romániából*. Kodály Zoltán nyilatkozata műve betiltásáról = *Az Est*, 1935. március 20., 6.
- 88 Uo.
- 89 TÓTH Gábor: *Egy megkésett Kodály-zsoltár nyomán* = *Várad*, 2007, 7. sz., 97–101., 100.
- 90 ERDÉLYI Zsuzsanna: *A kockás füzet. Úttalan utakon Lajtha Lászlóval*. Szerk. SOLYMOSI TARI Emőke, Bp., Hagyományok Háza, 2010, 63.; WINDHAGER Ákos: *Lajtha László: V. Szimfónia (Erdély)* = *Országút Online*, 2020. június 1. <https://orszagut.com/cikk/lajtha-laszlo-v-szimfonia-erdely>
- 91 BALASSA Sándor: *Trianon – szimfonikus zenekarra*, op. 112. Partitúra, szerzői kézirat, OSZK-jelzete: Ms. mus. 15.648.; TERÉNYI Ede: *The Gates of Sky. Porțile cerului. Az ég kapui*. Cluj, Grafycolor, 2013
- 92 [NÉVTELEN]: *Kiküldött munkatársunk telefonjelentése: A kassai sikert is felülmúlja a pozsonyi. Csütörtökön érkezik haza a MÁV-zenekar* = *Hajdú-Bihari Napló*, 1966. május 12., 1.
- 93 Rajter Lajos pantomimje a reformkori Pozsonyban játszódik és egy szép magyar polgárlány kezéért folytatott versengést meséli el. L részletesebben: WINDHAGER Ákos: *Rajter Lajos: Pozsonyi majális – zenekari szvit (1938/1954)* = *Országút Online*, 2020. július 6. <https://orszagut.com/cikk/rajter-lajos-pozsonyi-majalis-zenekari-szvit-1938-1954>
- 94 [NÉVTELEN]: *Vasárnap este indul csehszlovákiai vendégszereplésre a debreceni MÁV Filharmonikus Zenekar* = *Hajdú-Bihari Napló*, 1966. május 1., 12.

Fráter Zoltán

A csehszlovák nagymama

Kosztolányi válasza a trianoni traumára

■ Alábbi esszéisztikus fejtegetéseimben azt a kérdést bogyozgatom, hogy a trianoni békediktátum milyen nyomokat hagyott a magyar irodalomban, különös tekintettel Kosztolányi Dezsőre, kiemelve egyik kevésbé ismert alkotását. Már a nagyhatalmi konferencia évében és az utána következő néhány esztendőben számos vers és próza tematizálta az ország egyharmadára csökkenését és annak elutasítását. Babits Mihály *Csonka Magyarország*, Juhász Gyula *A békekötésre*, Tóth Árpád *A tejút alatt*, Szép Ernő *Felhő*, Végvári, azaz Reményik Sándor *A gondolat szabad* című költeménye, Babits *A repülő falu*, Móricz Zsigmond *Egy akol, egy pásztor*, Krúdy Gyula *Az utolsó garabonciás*, Szabó Dezső *Kálvinista legenda* és Karinthy Frigyes *Levél* című prózája, valamint Herczeg Ferenc szatirikus áltörténelmi egyfelvonásos parabolája, a *Baba-hu* csak néhány kiragadott példa a költői-írói tanúságtételre. A *Baba-hu* – Kosztolányi beszámolója szerint – Attila király halála után játszódik, amikor „a burgundi, bizánci és római határkiigazító bizottság megérkezik az alánok országába, s a szövetségesek fölosztanak egy nemesi portát, és árva gyermekeken, hadiözvegyeken mutatják meg félelmes erejüket”.¹

Volt azonban Trianonnak olyan következménye, amely évtizedekkel a döntés után is érvényesült. Sokak számára úgy tűnhetett, a Monarchiával együtt széttöredezett az egységes magyar irodalom eszméje is. Hosszú esztendőig az irodalomtörténet-írás az úgynevezett határon túli magyar irodalom ketrecében tartotta számon Felvidék, Erdély, Vajdaság, Kárpátalja irodalmát. (A magyar irodalom egységének gondolatát Illyés Gyula az „ötágú síp” metaforájával próbálta fenntartani.) Az elvesztett területeken természetesen korábban is létezett magyar irodalom, elég, ha csak a XX. század eleji Nagyvárad jelentőségére gondolunk, de Kolozsvár, Marosvásárhely szellemi iránytűje sem csupán Budapest volt, az ott élő magyarok tekintettek Párizsra, Bécsre, Berlinre is. A közvetlenebb, elérhetőbb példa azonban mégiscsak Budapest volt. Az új helyzetben,

amikor a szellemi-irodalmi központként ható magyar főváros megszűnt főváros lenni, helyette Bukarest, Pozsony, Belgrád irányítása érvényesült, és a régi országból anyaország lett, az elcsatolt részekben szinte mindent újra kellett kezdeni. Budapest továbbra is megmaradt szellemi-irodalmi központként; ezt a szerepet az új államalakulatok fővárosai nemigen tudták betölteni, holott a határokon kívül rekedt magyar értelmiségnek rendszeresen figyelembe kellett vennie az új körülmények korlátozott lehetőségeit és az új hatalom sajátos igényeit is.

Nem állítom, hogy minden bajért a nagyhatalmak rossz döntése a felelős. Az ország kétharmadának elvesztése, a soknemzetiségű Monarchia felbomlása az I. világháború végén felerősödött nemzetiségi mozgalmak következménye is volt, és a folyamatot a Monarchia vezetői nem tudták megállítani. Elkerülhetetlennek látszott, hogy új államok keletkezzenek a Monarchia romjain, de Trianon legfőbb bűne, hogy a győztesek színmagyar részeket szakítottak el – ez lehetett a legfájdalmasabb a kortársaknak is. Ez a „fáj, ami nincs”, ahogy Karinthy írta, az új határokkal lemetszett magyarlakta területek elvesztése sajog a Monarchiában felnőtt nemzedékekben Trianon után, mint „akinek levágták a kezét és a lábát, sokáig érzi még sajogni az ujjakat, amik nincsenek. Ha ezt hallod majd: Kolozsvár, és ezt: Erdély, és ezt: Kárpátok – meg fogod tudni, mire gondoltam.”² Az orvostudományban fantomfájdalomként ismert jelenség kórtana szerint az amputálás után akár évekkel is görcsös hasogatás emlékeztet a hiányra, arra, hogy a begyógyult seb helyén, annak folytatásaként valami volt, valaminek lennie kellene. Az amputáció sokkja által kiváltott trauma pszichoszomatikus hatása tizenöt-húsz évvel később is jelentkezhet súlyos betegség formájában. Feltételezésem szerint Trianon utóhatása 1920 után másfél-két évtizeddel jelentkezett a magyarországi írók személyes életében, pontosabban halálában. A trauma pszichoszomatikus következményére gondolok, amely jóval később is meg-

mutatkozhat súlyos betegség formájában. Elképzelhetőnek tartom, hogy a Monarchiában szocializálódott, és Trianon idején harminc-negyven éves, beérkezett írók betegségének kialakulásában és korai halálában szerepet játszhatott Trianon traumája. Krúdy Gyula tizenhárom évvel élte túl a végzetes döntést, meghalt ötvenöt éves korában. Egy évvel később Móra Ferencet ugyancsak ötvenöt éves korában éri a halál. Kosztolányi tizenhat évvel a döntés után, szájrákban meghal, ötvenegy évesen. A két esztendővel fiatalabb Karinthy, bár agydagánát sikeresen megműtötték, két év múlva követi őt, ugyancsak ötvenegy évesen. Babits ötvennyolc éves, amikor hosszú betegeskedés után, 1941-ben elviszi a gégerák. Hunyady Sándor ötvenkét évet él. Csak Móricz jut túl a hatvanon, nem sokkal: ő hatvanhárom éves, amikor meghal. Ezek az alkotók nem öngyilkosok lettek (mint Juhász Gyula, József Attila), nem régóta fennálló betegségben haltak meg (mint Tóth Árpád tüdőbajban). Az évek során, a társadalmi trauma lelki feldolgozhatatlanságának mérgező hatására alattomosan elterjedt bennük a kór, és végzetüket okozta. Kosztolányi *Dezső Negyvenévesek* című, az *Aurora* 1923. márciusi számában közölt cikkében jellemzi a negyvenes éveiket taposó írók állapotát. Ennek a nemzedéknek az „életét derékon törte ketté a háború, s a békebeli emlékei és az új, megszokhatatlanul barbár idők közé esett. Sokkal többet vesztett, mint az igazán öreg, ki az összeomlás után múltjába menekült, vagy az egészen fiatal, ki a változott korban nőtt fel, az ifjúság alkalmazkodó rugékonyságával.”³ Pszichoszomatikus eredetű betegségekről eddig is tudott az orvostudomány. Mindezt nem is túl merészen továbbgondolva talán létezik pszichoszomatikus eredetű halál is, bár azt hiszem, bizonyítani az ilyesmit nemigen lehet. És természetesen vannak ellenpéldák, hosszú életű szerzők, mint Herczeg Ferenc, Tersánszky, Füst Milán, Kassák, Áprily Lajos.

Kosztolányinak – a nagyhatalmak méltánytalan térképátrajzolásán megbotránkozó, általános elutasításon túl – a legszemélyesebb indítékai voltak, hogy elfogadhatatlannak tartsa a győztesek ítéletét. Szülővárosa, Szabadka a trianoni döntés értelmében a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került (tíz kilométerre Magyarország déli határától). Okkal érezhette úgy, hogy a városban élő szüleit és hugát elszakították tőle.

Az irodalom eszköztárával mindent meg is tesz, hogy tiltakozásának hangot adjon már 1920-ban. Nevéhez fűződik az írókat, politikusokat, tudósokat felvonultató *Vérző Magyarország* (*Magyar írók Magyarország területéért*) antológia szerkesztése és abban az *Égi jogász* című novella. Az ugyanakkor megjelent *Kenyer és bor* kötet

utolsó ciklusában a háborút követő év zavaros és fájdalmas történéseit énekli meg, a *Rapszódia* című vers pedig kifejezetten a trianoni döntésre adott azonnali válasz, magyar népdalokra rájátszó sorokkal:

„Nincs, ahová hazatérjek,
ténfergek, mint a kísértet
éjszaka.

Süt a napfény, mégse látnak,
a magyar a nagyvilágnak
árvája.

.....
Így végezték bús hatalmak,
olcsó víz a magyar harmat,
sárba hull.

Mit bánják ők? Nevetnek ők,
várnak ákácós temetők
mireánk.

Édesanyám, minek szültél?
Elhervadtál, megőszültél
hiába.”

Az 1924-ben kiadott *A bús férfi panaszaiban* egyértelműen utal Trianonra a *Nem tudtam én dalolni nektek...* kezdetű, 1921-ben született vers: „Süket, kopár földnek kiáltok, poros hazám szegény fia, / mert nem veri már vissza versem a Kárpát és az Adria.”

A Trianonnal foglalkozó, említett művek sorát – és alapvetően ez írásom voltaképpen célja – szeretném kiegészíteni egy újabb és idáig nem sokat emlegetett Kosztolányi-szöveggel, amely már kissé megváltozott szemlélettel szól Trianon következményeiről, mindössze öt évvel a tragédia után. Az alkotás már csak azért is rendszerint kimarad a felsorolásból, mivel az irodalomtörténet még Kosztolányi életművén belül sem látja mérföldkönek. Maga a műnem sem jellemző az íróra, hiszen drámáról van szó, a *Patália* című, egyfelvonásos játékról. Egyetlen komolyabb szakmunka foglalkozik vele, Szilágyi Zsófia tanulmánya,⁴ de értekezése nem tér ki az általam most részletezendő olvasat lehetőségére.

A groteszk jelenet⁵ a *Piroska és a farkas* meséjének átigazított, újraírt, modernizált változata. Ámde igencsak megváltozik itt minden. A darab a színházi világban játszódik, színház a színházban, és a kulisszák mögé, az öltözők világába vezeti a nézőt. Piroska megmarad ugyan kislánynak, bár bizonytalan életkorú gyerekszínésszé

válik, a farkasból női vetélytárs, primadonna lesz, a vadászból szerző, s a gyanús gyülekezethez csatlakozik Vezér néven a színigazgató és a vadász szerepkörét betöltő újságíró, no meg néhány kisebb jelentőségű színész, színésznő. Egyedül a nagymama marad nagymama, noha belőle viszont egészen XX. századi nagymama lett. A kis darabban a színház üdvöskéje, a gyermekszínésznő Piroska és a féltékenykedő primadonna vetélkedése zajlik. Az általános rivalizáláson és a színpad felosztásán túl – ki hova álljon a végjelenetben – csakhamar kézzelfogható tárgyról vitáznak: valamelyikük rajongója szép matyó babát küldött a „nagy művésznőnek”. Mindketten jogot formálnak az ajándékra, mindketten meggyőződéssel állítják: a címzés nekik szól. Piroska szerint a baba azért az övé, mert ő gyerek, és a baba a gyereké, Farkas viszont azzal érvel, hogy ő a nagy művésznő (szemben Piroskával, aki a kis művésznő), és róla, Farkasról mindenki tudja, hogy babákat gyűjt, a színházi lapok mind megírták, hogy híres gyűjteménye van. Amikor a tulajdonjogi vita már veszekedéssé fajul, a belépő Vezér, vagyis a színigazgató bibliai bölcsességgel próbál igazságot tenni: ketté akarja vágni a babát, hogy a perlekedők egyaránt és egyenlően kapjanak belőle. Az igazságtétel próbához kötését bibliai előzményként említi a *Királyok első könyve* Salamon bölcsessége kapcsán (1Kir 3, 16–28), a témát mások mellett feldolgozta például Klabund *A krétakör* című művében (a *Patáliával* szinte egy időben), húsz évvel később pedig Brecht *A kaukázusi krétakörben*, Grúziába helyezve a cselekményt. A Vezér emeli már a színpadi kellékként használatos kardot, hogy lesújtson a babára, Piroska azonban vad sikollyal kikapja Vezér kezéből a kardot, ezzel a figyelmeztetéssel: „Nem, nem, a babát nem szabad összetörni.” A Vezér meg is jegyzi, hogy Piroska úgy sikoltott, mint a bibliai nő. „Egy kislány anyaszíve sikoltott” – állapítja meg, és Piroskának ítéli a babát. Farkas művésznő persze bejelenti, hogy nem játszik tovább, folytassák nélküle az előadást. Amíg a Vezér és Vadász, a szerző győzködik a primadonnát, addig a nagymama felöltözteti Piroskát. Csak hogy nem a következő felvonás jelmezébe, hanem utcai ruhába, már kabátot is ad rá. Ő ugyanis a „csehszlovák nagymama”, aki Késmárkról jött, hogy hazavigye a fenyesek közé Piroskát. Eddig némán üldögélt a sarokban, és riadtan felállt, ha ránéztek vagy nevét említették. Pedig a darab kezdetén az öltözőbe betérő Operettkirály nevű színész még azt sem vette észre, hogy zavarában felállt ülőhelyéről. Attól félve, hogy illetéktelensége miatt kérdőre vonják, sőt ki fogják küldeni, ugyanígy felkel és jó ideig állva marad a Komikus, a Vadász, a Civil színész, a Balerina, a Papot

játszó színész felbukkanásakor. Ha valamelyest felfogják jelenlétét, anyaszínésznőnek nézik, és egyáltalán nem foglalkoznak vele. Maga az igazgató is színésznőnek nézi, és megkérdezi tőle, hogy már beöltözött-e, de a nagymama ekkor is csak föláll, majd leül. Piroska még a vita előtt megismerteti Farkassal a nagyit, aki anyukája helyett jött el érte. „Az anyuka otthon maradt, vacsorát főz. Megjött a nagymama Késmárkról. A csehszlovák nagymama. Itt van ni, ma ő kísért el.” Nagyanyó a bemutatáskor is csak feláll és leül, egyetlen hangot sem ad. Mivel nem sokkal ezután kiderül, hogy Farkas is igényt tart a babára, Piroska rémülten és értetlenül segítségért könyörög: „Csak nem akarja elvenni tőlem? *Nagymama felé*. Nagymama, és ezt te engeded? Miért nem beszélsz? Lámpalázad van? Megnémultál?” Nagymama ekkor ismét föláll, már beszélni akar, de „csak légüres térben hápog” a szerzői utasítás szerint. Farkas pökhendi kérdésére – „csak nem tetszik képzelni, hogy egy gyereknek babát küldenek?” – megsemmisülten leül. A vita átmeneti kimerülését követően a művésznők a tükörük előtt duzzognak. Nagymama most be akar avatkozni, de Vezér belépésére megint leül. Vezér salamoni próbája és ítélete után Piroska a nagymamához fut a babával. Vadász mézesmázos ígéretekkel ráveszi Farkast, hogy idegrohama ellenére lépjen színpadra a második felvonásban is. Ekkor vezeti ki a spanyolfal mögül a nagymama Piroskát otthoni ruhájában, kezében a babával. „No, gyere, gyerek, báránykám” – szól hozzá enyhe felvidéki tájszólással. Piroska aggódik az előadás és saját fellépése miatt, még régi szerepéből is idéz, amit a nagymama annak tulajdonít, hogy „megbolondították” az unokáját. Piroska csodálkozására azt válaszolja, már tud beszélni, mert megtanult „ezektől”, és Piroskát is meg a babát is elviszi a „maskarák” közül Késmárkra. A hírre, hogy a kis művésznő visszavonul a színpadtól, azonnal megjelenik Vadász, az *Éjfél* című színházi lap munkatársa, aki Késmárk hallatán meglehetősen közheles fordulattal a „Fütyül a szél Késmárk felett” sort idézi a bujdosó kurucok nótájából. (A „Gyöngé violának letört a szára...” kezdetű kuruc nóta Bercecsényi Miklósról és a bujdosó kurucokról szól, a nótában eredetileg „süvít” a szél Késmárk felett.) Arra kérdésre, hogy mi lesz Piroskából, a nagymama a maga természetességével azt feleli, hogy végre igazi gyerek lesz, aztán pedig ember, anya, nagyanya. A premiért Vadász azzal menti meg, hogy átírja, pontosabban kihúzza Piroska szerepét, ezután Farkas játssza a magáét és Piroskáét is. A szerző biztos abban, hogy a szerepösszevonást a közönség nem fogja felfedezni. Rutinos színházi emberként határozottan kijelenti: „A közönség semmit sem vesz észre.”

Kétségtelen, hogy Kosztolányi az eredeti mesét radikálisan átalakítja. Más történetet játszat el az ismert szereplőkkel, de a mese szereplőinek karakterét voltaképpen nem változtatja meg. Így lesz a járt útról letérő, önállószkodó Piroskából felnőttéssé játszó gyerekszínész, az éhes ragadozó farkasból szerepéhes és a szerepért ölni képes primadonna, a Piroskát és a nagymamát megmentő vadászból az előadást hirtelen ötlettel megmentő szerző. Travesztia ez a javából, kicsinyes szereplők kicsinyes körülmények között. A régi mese helyébe új mese lép, de azt nem lehet komolyan venni. Nem csupán a színpad mesterséges környezete miatt, hanem azért sem, mert az új történet a színházi világon belül is kevésbé felemelő drámai térben, az operett komolytalan világában játszódik. Kosztolányi ebben a korszakban a politikát rendre a színjátékhoz, színjátszáshoz, sőt egyenesen az operetthez hasonlítja. Az operett, a színi világ felidézése így a politikai események megvilágításához is kapcsolódik. A politika természetét érzékeltető hasonlataiban Kosztolányi a politikai mozzanatokot a színjátszás elemeivel hozza összefüggésbe, máskor a színjátszás és a politika történéseit állítja párhuzamba. A németek, hogy a franciáktól átvegyék az I. világháborút lezáró békefeltételeket, „adott jelre – mint a színpadi ügyelő csöngetésére” álltak fel. „Nekünk nem rendeztek ilyen jelenetet. Békeköveteinket még nem hívták meg” – írja például a *Pesti Napló*-ban, 1919 májusában.⁶ Az operett műfaját jellemezve, a „tömegművészet” említése után sokkal nagyobb és véresebb „rendezvényre” emlékeztet 1923-ban, a *Színházi Életben*.⁷ „Hogy is mondták a világháború hadvezérei? Odaveték százezer embert a harctérre, s nem gondolok arra, hogy köztük apák és fiúk is vannak, szívek és agyvelők. A rendező e másik csata hadvezére, odavetett a színpadra vagy kétszáz színészt, nőt, férfit, kisgyereket vagy ezer ruhát, fátolszövetet, bársonyt, csipkét, selyemharisnyákat, lakkcipőket, vadonatúj frakkokat, szalmakalapokat, s a táncoló ruhák és testek e fürgetegével győzött.”

A *Patália* középpontjában eleinte a baba tulajdonjogi kérdése áll, de nem a látványosan kiélezett situációk és a komikumba hajló összeütközések zenés színpadán, hanem az akaratos színésznők öltözőjében. A „kié a baba” gyerekes szócsatáját a teatralitás felfújtt érzelmi közege, pontosabban az illúzióra épített operett komolytalanság keretezi. Az igazságos osztozkodás problémája két hisztérika veszekedésévé fajul. A nagymama felelősségre vonása – miért hallgatott sokáig – ebben az összefüggésben értelmezhető. A csehszlovák nagymama nem gyávaságból vagy hanyagságból hallgat, hanem a számára

jó ideig felfoghatatlan és elfogadhatatlan helyzet okozta döbbenet miatt. Hallgat, de figyel, hogy megtanuljon úgy beszélni, ahogy „ezek”, vagyis a maskarások beszélnek. Magához térve az ő nyelvükön közli szilárd elhatározását Piroska kiszabadítására. (A mese ezzel válik travesztált szabadítási történeté is.) A megoldást a színházasdi ab-bahagyásában látja, szinte szócsőként érvényre juttatva a Kosztolányi-életmű egyik alap gondolatát, amelynek értelmében nem különböző szerepek sorozatát kell játszani, hanem elsődleges mivoltunknak kell megfelelni, annak, ami minden esetlegességen, nemzetiségen, valláson, borszínen túl, akár nőként, akár férfiként az emberlét közösségébe kapcsol minket. Származásunk, nyelvünk elengedhetetlen megőrzése mellett is nem azt keresve, miben, mennyiben más a másik, hanem azt, hogy miben vagyunk közösek. Az egészséges emberi öntudathoz biztos alapokon álló kifejezőkészség és az ott-hon élménye kell. Anyanyelv és haza. Ennek torzulását jól mutatja a Piroska által használt „csehszlovák nagymama” megnevezés, különösen annak ironikus közegében, hogy – mint mellékesen megtudjuk – Piroskát polgári nevén Tóth Piroskának hívják. Akinek tilos használni az anyanyelvét, megnyomorított, más ember lesz. De épp ilyen fontos, hogy a gyerek szabadon megélhesse gyerek-ségét, ahogy a nő a nőiségét, anyaságát, nagyanyságát.

A trianoni döntés hatása Kosztolányi életművében változó tendenciát mutat. A kezdeti elkeseredett, jajkiáltásos költői gyászbeszédtől a nemzet anyanyelvben egyesítésének hosszú távú elképzelését megfogalmazó, de legalábbis sejtető művek soráig vezet az út. Három-négy év alatt, a 20-as évek közepe felé változik Kosztolányi álláspontja. Már nem csupán hangot ad az elviselhetetlennek, hanem a megoldást, az élhető módot, a modus vivendit is keresi. Ebből a szempontból is olvasható 1923-ban írt regénye, a *Pacsirta*, amelynek közösségi olvasatára is szeretném felhívni a figyelmet. A csúnya lány ironikus-megható története, az egyéni és családi tragédia fő hangsúlya elfedte eddig ezt az értelmezést. Holott a század-végi vidéki Magyarországon élő Pacsirta sorsára árnyat vet a regény megírásának ideje: a két idősík párhuzamba állítható egymással, s a történet ideje mintegy előrevetíti a két évtizeddel későbbi trianoni idő tapasztalatát: úgy nem kell ez az érdektelen, ronda ország Európának, mint ahogy a csúnya lány sem kell senkinek. A párhuzam még erősebb, ha emlékezetünkbe idézzük Pacsirta apjának kora esti álmát, amelyben lányát a földön heverve, „rettenetesen megcsonkítva, kopaszra nyírva, késszúrásokkal mezítelen mellén, holtan”⁸ látja. Természetesen nemcsak előretalásról, hanem visszavetítésről is beszélhetünk, a

megírás idejének traumatikus élménye ölt testet a csúnya lány alakjában és kiközösítésében. Megoldást pedig, ahogy majd az *Édes Annában* is, egyénileg az elviselés és a részvét gyakorlása, társadalmi szinten pedig a keresztény vallás normáinak követése, a szeretet érvényesítése jelenthet a 20-as évek elején írt művek szerint, ahogy például a nyaralás kudarcával hazatérő Pacsirta elalvás előtt Szűz Mária szenvedéseire gondolva csillapítja feltörő kétségbeesését. Kosztolányi kisebb prózai munkáiban is ekkoriban sokasodnak a részvét és az embertestvériség motívumai. 1924 karácsonyán – kísérve a sürgős esetekhez kivonuló orvost, ápolót – terjedelmes riportban számol be a mentők este hattól reggel hatig tartó ügyeletéről *Téli éj, együtt a szenvedőkkel* címmel, a *Pesti Hírlap* hasábjain. Tudósítását a közös kiszolgáltatottság és egymásra utaltság felismerésével zárja. „Csak azt érzem, sápadtan és borzadozva: bábszínház, rengeteg báb, mely velem együtt táncol. Ezt: emberek. És ezt: szenvedők, testvérek, velem együtt szenvedők.”⁹ A bábszerűség (amelyben gépies mozgás, automatizmus ugyanúgy van, mint kényszeres cselekvés) érvényesül a *Patáliában* is. Piroska és Farkas a tükörnél festi magát, a szerzői utasítás szerint a játék „mindig párhuzamos, mint egy bábszínházban”.

A jajgatás, a fájdalom kikiáltása, az igazságtalan döntést követő felháborodás és tiltakozás a megcsonkított ország sokkjának állapotideológiája volt. Ennek eredménytelensége után Kosztolányi a 20-as évek közepére megalkotja a hasznos cselekvés programideológiáját. Mit tehetünk az adott helyzetben, hogyan lehet élni a szétszakítottságban?

Válaszul a nyelvi haza programját dolgozza ki. Ezt szolgálja majd nyelvtisztító mozgalma és az összetartozás hangsúlyozása az elszakított részek magyarjaival már a kezdetektől. 1925 márciusában a *Pesti Hírlap Tavaszi látogatás* című tárcája szerint¹⁰ az éjszaka kellős közepén becsönget otthonába egy fiatal testvérpár, erdélyiek. Párizsba utaznak, de előbb szeretnének elbúcsúzni a költőtől, akit azelőtt sohasem láttak. Az egyik rajzolónak készül, a másik írónak. Kosztolányi szinte meg sem lepődik a két fiú váratlan felbukkanásán, anynyira elbűvöli a testvérek üdesége, természetessége. Álomszerű megjelenésük után gyorsan távoznak, és friss, tavaszi kedvet hagynak maguk után.

A nyelvi haza programjának szemléleti alapját többek között a művészi alkotás keletkezéséről gondolkodva találja meg Kosztolányi. Mindenekelőtt megkülönbözteti azt, ami látszik, attól, amit látunk. *Katé* című írásában ugyanazt az asztali lámpát kétféleképpen jellemzi. Egyrészt magas, zöld ernyős porcelántárgynak látszik,

másrészt olyan fényforrásnak látja, érzékeli, amely sikkolt, hosszú tüket szúr a szemébe, s ráadásul azt állítja, hogy mind a két leírás igaz. „Mert két lámpa van. Az egyik kívülem. A másik bennem. Két világ is van. Az egyik kívülem. A másik bennem.”¹¹ A külső és a belső szemlélet elkülönítése segíthet az elcsatolt területeken élő magyarok megmaradásában is. Mi az, ami látszik? Új állam, új emberek, új feliratok, új rendelkezések, új nyilvánosság, ahol nem a magyar a hivatalos nyelv. És mit látok? Ugyanazt a hegyet, erdőt, folyót, utcákat, házakat, rokonokat, barátokat, kedves íróim könyveit a régi, ismerős nyelven. A haza a belső szemlélet világába kerül. Olyannak tapasztalom, ahogy látom. Van belső haza is, azt semmilyen hatalom nem veheti el. Haza a nyelvben, haza a kultúrában. A „könyvek a legjobb diplomatáink”, mondja Kosztolányi, s ugyanitt, gróf Bethlen Istvánnéval készített riportjában említi, hogy Franciaországban egy nemzetközi társaságnak elmesélte *Az ember tragédiája* tartalmát, s az emberek felujjongtak: „Ezt magyar írta?” Attól kezdve több becsülete volt neki, „a magyarnak”, mintha ezer ajánlólevelet mutatott volna. Mellette állt Madách, a diplomata.¹²

A belső haza programjából ered, hogy a 20-as évek közepétől Kosztolányi gyakori témája lesz az anyanyelv. A *Pesti Hírlap* hasábjain borzongva számol be az utcán hallott, az újságban olvasott, a reklámtáblákon látott nyelvpusztító kifejezésekről,¹³ játékos ötletet és pontos megfigyelést vegyítve értekezik a pajzán szóképekről,¹⁴ az idegen szavak magyarításáról és a szinonimák szerepéről,¹⁵ anyanyelv és idegen nyelv sajátos viszonyáról,¹⁶ a majdnem-mondásoknak nevezett közhelyszerű szókapcsolatokról¹⁷ egészen addig, hogy mit jelent számára anyanyelvi megszólalóként magyarul beszélni. Ezt, a magyar nyelvről írt rövidke szerelmi vallomást érdemes idézni: „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőséges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Fontosabb annál is, hogy magas vagyok-e vagy alacsony, erős-e vagy gyöngé. Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim dúcában, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán. Naponta sokszor gondolok erre. Épp annyiszor, mint arra, hogy születtem, élek és meghalok.”¹⁸

Az anyanyelvhez fűződő bűvös kapcsolat bizonyára nem csupán magyar sajátosság. Román, szlovák, szerb, ukrán és más anyanyelvűek hasonlóan vélekedhetnek. Éppen ezért a nyelv kötelezővé tételében – ki, milyen nyelven beszéljen – nem a mindenkori állam, hanem az édesanya

szava a meghatározó. Eltörölni, lemosni a színről országokat, népeket is lehet – sajnos –, de emberi lelkeket nem. És akkor még egy érv a *Patália* fontossága mellett.

Láttuk, hogy az egyfelvonásos nemcsak a színházi élet paródiája, hanem travesztia is, de érdemes talán még egy műfaji vonatkozásra rávilágítani, tovább indokolva, hogy miért is illik a Trianon-hatást feldolgozó írások közé az életmű számos darabjában megtalálható, politikához társított színjáték- és operett-hasonlaton túl. Kosztolányi a Grimm fivérek meséjéből a szereplők nevét örzi meg, de az eredeti történetet lényegében eltörli, mintegy lekaparva annak hordozó anyagáról, és a megtisztított, ledörzsölt alapot újrahasznosítva kijelöli az új mese irányvonalait, vagyis a régi írás helyét osztja fel újra, mint az új határok a régi országot. Az eljárás maga a palimpszesztus, amely eredetileg annak a papirusztekercsnek, pergamennek vagy viasztáblának volt a neve, amelyről az írást letörölték, leáztatták vagy lemosták, hogy új szöveget rójanak rá. Ily módon azonban nemcsak ügyesen lehetett többször használni ugyanazt az íráshordozót, hanem el is lehetett tüntetni régi korok írásos emlékeit. Az állati bőrből készült pergamen különösen alkalmas volt az írás leáztatására. Annak, hogy Kosztolányi mintegy leradírozza a Piroska és a farkas meséjét és újratervezi a történetet, „áthallásos” jelentése is van. A *Patália* azt is érzékelteti, hogy Közép-Európában a palimpszesztus módszere nem csak a régi szövegeket törli le és írja felül az újjal, hanem létezik politikai palimpszesztus is, amikor a nagyhatalmak kénye-kedve a történelmi térképet rajzolja át.

JEGYZETEK

- 1 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Baba-hu – Két ember – Auernheimer: Szerepkör* (Pesti Hírlap, 1921. november 26.) = Uő: *Színházi esték I–II*. Szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1978, I., 424.
- 2 KARINTHY Frigyes: *Levél = Vérző Magyarország: Magyar írók Magyarország területéért*. Szerk. KOSZTOLÁNYI Dezső, Bp., Pallas, 1920, 198.
- 3 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Negyvenévesek = Nyelv és lélek*. Szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1971, 361.
- 4 SZILÁGYI Zsófia: „A közönség semmit sem vesz észre” (*Patália*) = *Kosztolányi színpadi művei*. Szerk. BUCSICS Katalin, Bp., MTA – ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport, 2017, 74–97.
- 5 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Patália = Új Idők*, 1925, 10. sz., 227–232. Kötetben először Réz Pál közölte. KOSZTOLÁNYI Dezső: *Hét kövér esztendő*. Szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1981, 513–536. A jelenet idézetei ebből a kiadásból származnak.
- 6 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Beer úr = Uő: Füst*. Szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1970, 524.
- 7 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Operett = Uő: Az élet primadonnái*. Szerk. URBÁN László, Bp., Palatinus, Intera, 1997, 155–156.
- 8 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pacsirta*. Szerk. FRÁTER Zoltán, Bp., Európa, 2007, 32.
- 9 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Téli éj, együtt a szenvedőkkel = Uő: Hattyú*. Szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1972, 286.
- 10 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Tavaszi látogatás = Uő: Hattyú*. Szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1972, 316–317.
- 11 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Katé* (Pesti Hírlap, 1925. február 22.) = Uő: *Nyelv és lélek. i. m.* (1971), 427.
- 12 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Gróf Bethlen Istvánné nyilatkozik a Színházi Életnek* (Színházi Élet, 1925. november 1–7.) = Uő: *Az élet primadonnái. i. m.* (1997), 170.
- 13 KOSZTOLÁNYI Dezső: „Te jó isten... a Svájc... meg a fősr...” = Uő: *Nyelv és lélek. i. m.* (1971), 58–59.
- 14 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pajzán szóképek = Uo.*, 60–61.
- 15 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Fellegjáró és elképesztő = Uo.*, 62–64.
- 16 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Ha más nyelven... = Uo.*, 66.; Uő: *Anyanyelv = Uo.*, 67–68.; Uő: *Kis nyelvtan = Uo.*, 69–71.; Uő: *Szótárat lapozgatok... = Uo.*, 87.; Uő: *Aki tudja a francia nyelvtant... = Uo.*, 88.
- 17 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Majdnem-mondások = Uo.*, 72–73.
- 18 KOSZTOLÁNYI Dezső: *Ábécé a nyelvről és lélekről* (Új Idők, 1927, 51. sz., 685.) = Uő: *Nyelv és lélek. i. m.* (1971), 74.

Szekeres Attila István

Címerváltoztatások Romániában Trianon után

Magyarországból Romániába

■ Az I. világháború előtt Erdély a Magyar Királyság része volt, azzal szerves egységet alkotva az Osztrák–Magyar Monarchia államszövetség egyik feléhez tartozott. A világháború után gyakorlatilag, a trianoni (béke)szerződést követően jogilag is a Román Királyság részévé vált. Ezt a jogállást címerének útja is mutatja.

A trianoni összeomlás előtti Magyarország utolsó középcímerét 1915-ben szabályozták. Már dúlt az I. világháború, és a Monarchia nem vette fel még címerébe a berlini szerződés alapján 1878-ban megszállt és 1908-ban annektált Bosznia és Hercegovina címerét. A területi gyarapodást szimbólumok szintjén is meg akarták jeleníteni, így az idő szorításában salamoni döntés született: mind az Osztrák Császárság, mind a Magyar Királyság középcímerébe berajzolták azokat. Az új címerek I. Ferenc József császár és apostoli király 1915. évi október 11-ei rendeletével másnap megjelentek a *Budapesti Közlönyben*.¹

A közös címereket a kor kiemelkedő címerművésze, Hugo Gerard Ströhl osztrák heraldikus rajzolta, a Magyar Királyság önálló jelképeit – az önállóság jegyében – magyar heraldikus, Keöpeczi Sebestyén József.² Az erdélyi címerművész (aki épp „az országos levéltár megbízott címerfestője”³ címmel rendelkezett) keze alól került ki a magyar középcímer és kiscímer két-két változatban, azaz angyal pajzstartókkal és – hivatalosan első ízben – cserefa- és olajággal övezve (1), valamint a királyság középcímeres pecsétjének rajza. A korábban használt, Altenburger Gusztáv által tervezett, 1874-ben megállapított, 1896-ban igazított címet bővítették. A nagypajzs felosztása megmaradt, az első negyedben Dalmácia, a másodikban Horvátország, a harmadikban Szlavónia, a negyedikben Erdély jelképe, a beékelést kettéosztották, Fiume címere szűkebb helyre szorult, balra tolódott, s a beékelés jobb felébe került Bosznia és Hercegovina címere.

Trianon után az Erdéllyel is gyarapodott Román Királyság címerét bővítették. A korábbi, Szathmári Pap Károly által rajzolt, 1872-ben elfogadott államcímer (2) alappajzsa kékkel és vörössel, szívpajzsa ezüsttel és feketével négyelt. Ez utóbbi az uralkodó Hohenzollern dinasztia címere. Az alappajzs első mezejében Havasalföld, a másodikban Moldva, a harmadikban Olténia, a negyedikben a tengeremléki terület címere látható.⁴ Az államcímer kiegészítésére több változat merült fel: Dimitrie Onciul és Nicolae Iorga történész, valamint Nicolae Docan, a külügyminisztérium főtitkára készített címertervet.⁵ 1921. január 11-én Alexandru Averescu miniszterelnök címerbizottságot nevezett ki az új államcímer megalkotására. Ennek tagjai Dimitrie Onciul és Mihai Seulescu egyetemi tanár, Paul Gore besszarábiai heraldikus, elnöke pedig Constantin Argetoianu belügyminiszter.⁶ Hosszas egyeztetés után Paul Gore egyik tervét megfelelőnek találták, és áprilisban a bizottság azt kedvezően láttamozta.⁷ Ám az nem tetszett a királynak.⁸ A kialakult helyzetben újabb tervet kívántak készíttetni, és ehhez olyan heraldikust kerestek, aki a címerművészetben is jártas.⁹ Alexandru Tzigara-Samurcaș művészettörténész javaslatára

1.
A Magyar Királyság
középcímere
1915

2.
A Román Királyság
címere
1872

3.
A Román Királyság
nagycímere
1921

4.
A Román Királyság
kiscímere
1921

az új címer megalkotására meghívták Keöpeczi Sebestyén Józsefet.¹⁰ Azt a szakembert, aki, ugyebár, néhány éve megrajzolta a Magyar Királyság címerét, a negyedik mezőben Erdély jelképével. Az erdélyi címerművész újabb tervvázlatokat készített, s Ferdinánd király kiválasztotta azt, amelyik végül Nagy Románia címerévé vált.¹¹ A Gore-terv gyökeresen megváltozott.¹² Sebestyén az államcímert három változatban – nagy- (3), közép- és kiscímer –, több példányban készítette el, Köpecen. Ez esetben a kis- és középcímer fogalma nem ugyanaz, mint Magyarországon. Romániában az országot alkotó tartományok jelképei mindhárom változatban szerepelnek, csak a címer külső díszei alapján van más besorolása: pajzstartó oroszlánokkal középcímer, címerpaláttal nagycímer.

Az új tervet 1921. július 1-jei ülésén elfogadta a címerbizottság.¹³ 1921. július 18-ai ülésén a szenátus, 1921. július 20-ai ülésén a képviselőház. Ferdinánd király 1921. július 23-án hirdette ki „Az egyesült testvérországokkal kiegészült Románia Királyságának címerét megállapító törvényt”.¹⁴ A jogszabályt a három címerrajzzal együtt az 1921. július 29-én kiadott *Hivatalos Közlöny*ben tették közzé.¹⁵ (Ugyanaznap a nagycímer rajza alkotója aláírásával – J. Sebestyén de Keöpecz – szerepelt az *Universul* című napilap címlapján.¹⁶ A címer az aláírással együtt az *Ilustrația* című folyóirat decemberi számában is megjelent.¹⁷)

Az országcímert elfogadó törvénynek a jelkép leírását megjelenítő első cikkelyét saját fordításban közlöm: Az egyesült testvérországokkal kiegészült Románia Királyságának címerére három, egymásra helyezett pajzsból áll: nagypajzs, középpajzs és szívpajzs. A nagypajzs: kék mezőben vörössel fegyverzett, fején királyi koronát hordó arany sas, csőrében arany, alul hegyes végű talpas keresztet, jobb lábának karmaival kardot, bal lábának karmaival liliomban végződő arany jogart tart – Románia címersasa, a román királyság jelképe.

A sas mellén négyelt középpajzs beékeléssel, az egyesült testvérországok jelképeivel: Fönt, balra a régi Moldva fejedelemség (Besszarábiával és Bukovinával) címere: vörös mezőben fekete őstulokfej, szarvai között ötsugarú arany csillag, jobbán ötszirmú arany rózsza, balján arany félhold látható. Lent, jobbra a régi román Szörényi Bánságot is magában foglaló Bánság (most megállapított) címere: vörös mezőben természetes hullámok fölött kétívű, kváderkövekből rakott arany híd (Traianus hídj), amelyből arany oroszlán növekszik.

Lent, balra a régi Erdélyi Nagyfejedelemség (a Körös-vidék és Máramaros részeivel) címere: vörös fonál által vágott telek, felső, kék mezejében a választóvonalból növekvő, arany csőrű fekete sas, jobbról arany nap, balról ezüst félhold által övezve, lent, arany mezőben hét (négy és három), kettős oromsorral ellátott, zárt kapujú, kétablakos, vörös bástya lebeg.

A beékelésben Dobrudzsa címere: kék mezőben két, farkával fölfelé álló, szembenéző arany delfin. Ezüsttel és feketével négyelt szívpajzs, az uralkodó Hohenzollern-ház címere. A nagypajzson Románia acélkoronája nyugszik.¹⁸

A fentebb leírt jelkép Románia kiscímere. (4) Tartalmaz néhány „érdekességet”. Az alappajzs sasát első ízben nevezik Románia sasának. Korábban római sasként jelölték, tulajdonképpen – a kezdetekkor holló alakjában – Havasalföld címerállata minőségéből emelkedett ki. Továbbá „rég román Szörényi Bánságról” tesz említést a leírás. Ez így téves, hisz a Szörényi Bánság a középkori Magyar Királyság tartománya volt. A Bánság címerét, mint ahogyan a szöveg jelzi, „most” állapították meg, azaz a harmadik mezőnek nincs hagyománya. Az oroszlán a kunok jelképeként öröklődött át, Traianus hídj új elem. A két delfin a korábbi címerben külön mezőben szerepelt, a tengermelléket jelképezte, ám akkor ezt a Budzsákra – Besszarábia déli, Fekete-tengerrel szomszédos részére – értették, azóta a tartomány Románia számára elveszett, új szerzeményként megjelent viszont Dobrudzsa, amelyre átruházták ezt a szimbólumot. Moldva történelmi címerének leírásában szerepel, hogy Besszarábiával és Bukovinával

együtt értendő, ami rendben van, Erdély történelmi címerénél a Körös-vidéket, azaz a Partiumot és Máramarost is beleértették, ami szintén rendben van, hisz a történelmi Erdélyen kívül e területek részét képezték (a Partium az 1660-as, törökök általi elfoglalásáig) az Erdélyi Fejedelemségnek.

Tehát a Román Királyság címerének negyedik mezejébe, mint „testvérország” jelképe, az Erdélyi Nagyfejedelemség címere került.

Erdélyt Mária Terézia, Magyarország királynője emelte nagyfejedelemségi rangra, és bővítette címerét új címének megfelelően.¹⁹ Az 1765. november 2-án kiállított dokumentumban nem írták le magát a címet, csak a pajzsra helyezett süveget. A címet megfestették: vörös fonállal vágott pajzs felső, égszínkék mezejében a fonálból növekvő, kiterjesztett szárnyú, jobbra néző fekete sast jobbról arany naparc, balról ezüst, megszemélyesített, fogó holdsarló övezi, az alsó, arany mezőben hét vörös bástya jelenik meg, négy-hármas elosztásban. A hold fordított, a hagyománytól eltérően fogyóként ábrázolt. Románia címerébe az akkor adományozott címer elemei így kerültek, a megfordított holdsarlóval, mint ahogyan Magyarország 1915-ös címerében is szerepelt.

Magyar jelképek helyett román szimbólumok

Mint említettem, a román államcímet megállapító törvény első cikkelye leírja a jelképet, második cikkelye meghatározza a formáit és azok alkalmazási módját. A harmadik cikkely a belügyminisztérium égisze alatt működő Heraldikai Konzultatív Bizottság létrehozásáról rendelkezik. Ez a testület feladatul kapta a közigazgatási egységeknek az új történelmi helyzethez való igazítását.

A Román Királyság összes, szám szerint hetvenegy megyéjének címerét 1928-ban,²⁰ a megyeszékhelyek címerét nagyrészt 1930 és 1932 között, más városokét 1936-ig fogadták el királyi rendelettel.

A megyecímereket elfogadó jogszabály végén megjelenik a Heraldikai Konzultatív Bizottság tájékoztatása a címerek megalkotásakor alkalmazott elvekről:²¹ a néhai Ferdinand király akaratának igyekeztek megfelelni, és a címertani hagyományok megőrzése volt a cél. A – Bukarestből nézve – Kárpátokon túli részekben a magyar uralom alatti címereket vették alapul, ám kiiktatták a magyar történelmi hagyományokra vonatkozó elemeket, helyettük másokat, a román nép múltjából ihletetteket illesztettek be. Mindenhonnan eltüntették a vörös-ezüst sávozást, amely Magyarország címerében szerepel.

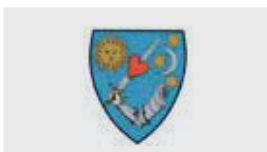
Az elvek leírása után a magyarázó szöveg tartományok szerinti lebontásban részletezi a címereken eszközölt módosításokat. Például Csík megye esetében megmaradt a régi címer, két módosítással: a második mezőben a magyar kettős keresztet egyszerű keresztre, a harmadik mezőben a román határ felőli határőrházakat római sasra cserélték. Maros megye esetében a régi címer második mezejéből kiiktatták a magyar katonát – valójában Maros-Torda vármegye címerének második mezejéről van szó, amelyben az úgynevezett magyar katona Szent László király. Torda megye esetében elvetették a régi címet, amely Magyarország Szent László királyát ábrázolta, és a Horea nemzeti mozgalmát idéző jelképpel cserélték ki.

A megyecímereket egységesen háromszögű pajzsban jelenítették meg.

A Román Királyság 1921-es címerének elfogadása után felkérték Keöpeczi Sebestyén Józsefet az új közigazgatási címerek elkészítésére. A szakember színjelzéses fekete-fehér heraldikai rajzban el is készítette az erdélyi vármegyék címerét úgy, ahogyan az Osztrák–Magyar Monarchia idejében szerepeltek, ám azok, a korábban említett elvek okán nem tetszettek az ítéseknek.²² A heraldikus azonban nem volt kapható a sablonos címermódosításra, így a kapcsolat megszakadt. A magyar címerművész után a román címergrafikus, Dionisie Pecurariu készítette el az összes elfogadott címer színes rajzát.²³

5.
Háromszék
vármegye
címere

6.
Háromszék
megye
címere

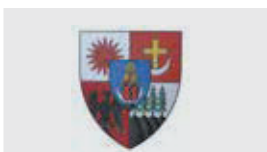
7.
Udvarhely
megye
címere

8.
Udvarhely
vármegye
címere

9.
Csík megye
címere

10.
Csík vármegye
címere

11.
Maros megye
címere

12.
Maros-Torda
vármegye
címere

Lássuk, hogyan néztek ki az erdélyi vármegyék címerei az Osztrák–Magyar Monarchia idején, s mivé váltak romániai megyecímerként. A tanulmányban kizárólag a történelmi Erdély területével foglalkozom, mellőzve a Partiumot és Bánságot.

Székelyföldön

A román hatalomátvétel után kis ideig megmaradt a magyar területi beosztás, nagyrészt a megyék nevét is megőrizték. Az 1925-ös közigazgatási átalakítás nyomán kisebb-nagyobb területi átszabásokra került sor, ekkor már több esetben névváltoztatásra is.

A Székelyföldön az egyetlen közigazgatási egység, amelynek jelképét nem módosították, Háromszék egykori székely szék, majd vármegye.²⁴ (5) Kék pajzsban vörös szíven átdöfött ezüst kardot tartó ezüst páncélos kar. Jobbra, fent arany naparc, balra három, hatágú aranycsillag által övezett növekvő ezüst holdsarló.²⁵ Az új megyecímer magyarázata: a megye régi címere. (6)

Udvarhely megye címere (7) ezüsttel és késsel négyelt pajzs első és negyedik mezejében öt, andráskereszt alakban elhelyezkedő kék kereszt, a második és harmadik mezőben ezüst vár, három bástyája közül a középső magasabb, csúcsában ezüstkereszt áll, a vár fölött jobbról fogyó arany holdsarló, balról arany nap. A magyarázat szerint a címerképek a megye lakóinak hitért folytatott harcait, illetve a térség ősi, védekezésre használt várait jelképezik. A „heraldizált” régi címer – áll a magyarázatban. A kifejezés a címertani hibák kijavítását jelenti.

A korábbi címer (8) első és negyedik ezüst mezejében az öt bizánci kereszt vörös színű, nem kék. A második és harmadik negyed kék mezejében a három vörös tornyos fehér épület középső magasabbik tornyán arany kettős kereszt áll, az épületek közül a jobbról elhelyezkedő nap arany, a balra levő növekvő holdsarló ezüst mázú.

Csík megye (9) címere ezüsttel és vörössel négyelt pajzs első mezejében vörös nap, a másodikban arany kereszt alatt fekvő ezüst holdsarló, a harmadikban karmaival ezüst villámot tartó fekete sas, a negyedik mezőben négy fekete hegyen egy-egy zöld fenyő látható. A szív-pajzsban kék mezőben fekete gömbön fekvő ezüst holdon a gyermek Jézust ölében tartó Boldogasszony trónol. A címerleírás alatt a következő magyarázat olvasható: a román uralom meggyökeresedését jelképezi ebben az erdőkben gazdag, Boldogasszony által patronált megyében. A kiigazított régi címer, áll az indoklásban.

Összehasonlítva a korábbi Csík vármegye (10), az 1876 előtti Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék címerével megállapítható, hogy megmaradt a négyelt pajzs szív-pajzs, ám az első telekben a kék mezőben arany nap helyett ezüst mezőben vörös nap látható, a második negyed vörös mezeje megmaradt, de a kettős kereszt egyszerű latin keresztté változott, a harmadik negyedből eltűntek a Gyimesi- és Piricskei-szoros vámházai és sorompói, valamint a hegyről lefutó három folyó (Maros, Olt és Nagy-Küküllő), helyette villámot markoló fekete római sas jelenik meg, a negyedik mezőt pedig valóban „heraldizálták”, színre szín nem került. A szív-pajzsban a karjában a gyermek Jézust tartó Boldogasszonyt a keleti ikonográfiai megjelenítéshez igazították.

Maros megye címere (11) két, keskeny aranypólyával vágott vörös pajzs, amelyre aranyalmákkal megszórt lombozatú, zöld halomból kinövő zöld fát helyeztek. Fölötte nyolcágú arany csillag látható. A hivatalos magyarázat szerint a két Küküllő által öntözött megye gyümölcsökben való gazdagságát jelképezi.

Ez Maros-Torda vármegye (12) 1878-ban adományozott címerének első feléből ihletett címer. A vármegye címerének hátsó felét – vörös mezőben, aranypénzzel szórt zöld talajon álló Szent László király, jobbával arany-kék zászlót tart, baljával földre eresztett buzogányt – teljesen mellőzték. Az új címer mezeje nem kék, mint ahogy a Királyi Könyvekben szerepel, hanem vörös, a három ezüstcsik helyett két aranypólya, a hatágú csillag

helyett nyolcsugarú jelent meg. A megye a Maros folyóról kapta a nevét, ám a címerben – a magyarázat szerint – csupán a két Küküllőt ábrázolták.

Torda megye, (13) bár Erdély közepére esik, magába foglalja az egykori Aranyosszéket. A romániai Torda megye címere arany pajzsban lebegő, kitépett zöld tölgyfára akasztott, kékkel, arannyal és vörössel vágott szív-pajzs. A magyarázat szerint: a Torda mezején meggyilkolt nagy uralkodó, Vitéz Mihály vajda által a románok szívébe ültetett nemzeti egységszímét jelképezi.

A megyecímer nem Torda-Aranyos (14), sem Maros-Torda vármegye címeréből ihletett, hanem – valószínűleg félreértésből – Torda város (15) 1911-ben megújított, királyi adománnyal megerősített címeréből. A zöld halmon álló olajfa helyett kitépett tölgyfa jelent meg, az Árpád-ház vörös-ezüst sávjai helyett kétszer vágott, a román nemzeti színekkel, vörös-arany-kékkel kitöltött szív-pajzs jelent meg. A magyaros címerből román jelképet faragtak.

Szászföldön

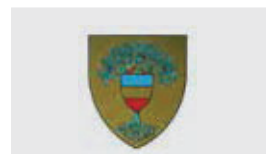
A szászok nem egységes területet népesítettek be. Többségük Erdély déli részén, a Királyföldön élt, ott alakultak ki közigazgatási egységeik, a székek, a Kárpát-kanyarban terült el a Brassó-vidék, a Barcaság, északra Beszterce vidéke. Az 1876-os közigazgatási átszervezéskor Szeben, Brassó, Beszterce-Naszód és Nagy-Küküllő vármegye között oszlott meg területük.

Szeben vármegye címerében igyekeztek ötvözni az azt alkotó szász székek címereit. Első ízben egy teljesen új címet szerkesztettek (16). Ennek pajzsában ezüst bástya, abból növekvő jobbra, illetve balra dőlő három-három arany búzakalász, mindez kék mezőben. A jelkép nem valamely korábbi szék címére, a szász jellegre való utalásként külső díszeket igyekeztek megjeleníteni. A gondot később orvosolták, a vármegye közgyűlése 1892. december 27-én új címet fogadott el, azt 1893. március 17-én az uralkodó, I. Ferenc József megerősítette.²⁶

Az új címer (17) pajzsa négyelt, szív-pajzzsal. Az alappajzs első vörös mezejében két, lefelé fordított, andráskereszt alakban álló kard, fölöttük nyílt korona, Szeben szék címere, amelyet hat hatágú arany csillaggal hintettek meg. A második, ezüst mezőben koronás vörös oroszlán kapott helyet, Szászsebes szék címere, a harmadik arany mezőben – a címertani udvariasság kedvéért – hátrafelé, azaz befelé fordított, természetes színű barnamedve, Újegyházsék címere, a negyedik, kék mezőben arany szarvasagancspár között három, természetesen ábrázolt arany liliom, Szerdahelyszék címere. A szív-pajzs vörös mezejében lefelé fordított, szív alakú levélben végződő arany háromszög, fölötté nyílt arany korona, az erdélyi szász rendi nemzet címere. (A XVI. század közepéig a háromszöget egymagában is ábrázolták a szászok jelképeként.) Szeben vármegye címerpajzsát a szászokat jelképező háromszögre, valamint Nagyszeben város címerképeire, andráskereszt alakban lefelé fordított kardokra helyezték, a fegyverek keresztvasán nyílt arany korona nyugszik, a pajzsot elől Szászsebes vörös oroszlánja, hátul Újegyház barna medvéje tartja.

A romániai Szeben megye (18) címereként nem a vármegye jellegzetes jelképét, hanem a korábban használt, semmitmondó címerét mentették át, természetesen háromszögű pajzsba, külső díszek nélkül, tehát kék mezőben ezüst bástyából növekvő hat búzakalászként.

Beszterce-Naszód vármegye, (19) amely a szász Beszterce és a román Naszód vidéke egyesítéséből jött létre, címerében is tükrözi e tényt, ugyanis két, egymással összekötött pajzs, fölöttük a magyar Szent Koronával. Az első pajzs ezüst mezejében Beszterce címere: hasított pajzs első mezeje ezüsttel és vörössel hétszer vágott, második, kék mezeje arany liliomokkal hintett, pajzson sisak, takaróval, koronájából patkót csőrében tartó strucc növekszik, amely Nagy Lajos királyi címere. A második pajzs Naszód vidékének bonyolult

13.
Torda megye
címere

14.
Torda-Aranyos
vármegye címere

15.
Torda város
címere

16.
Szeben vármegye
első címere

17.
Szeben vármegye
második címere

18.
Szeben megye
címere

19.
Beszterce-Naszód
vármegye
címere

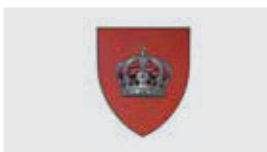
20.
Naszód megye
címere

21.
Brassó
vármegye
címere

22.
Brassó megye
címere

23.
Nagy-Küküllő
vármegye
címere

24.
Nagy-Küküllő
megye címere

25.
Kis-Küküllő
vármegye
címere

26.
Kis-Küküllő
megye címere

27.
Kolozs
vármegye
címere

28.
Kolozs megye
címere

címere, amelyben Romulust és Remust látjuk az anyafarkassal, Mars isten római katonai öltözetben, lándzsával, pajzsán a V R R betűkkel, a hegyek fölött Havasalföld címerállata, a csőrében keresztet tartó sas - többszörösen román elemek.

A romániai utódmegye csupán a Naszód nevet kapta 1925-ben. Címerében (20) a román nemzeti színeket – piros-sárga-kék – jelenítette meg heraldikai mázakkal. Felső kék mezejében hét halom fölött csőrében keresztet tartó fekete sas, lent elől vörös mezőben Romulust és Remust szoptató anyafarkas, feketén, hátul arany mezőben feketével ábrázolt római katona, pajzsán V R R betűkkel (Virtus Romana Rediviva, azaz: újjászülető római erény).

Ez sokszorosan román címer, semmi utalás nem történik Besztercére, annak szász vidékére, sem az Anjou-címerre. A román nemzeti színek mellett Havasalföld címersasa, amely a Rómára utaló hét halom fölött áll, a római anyafarkas és a római erény újjáéledését hirdető római légiós hatványozza a szimboliztikát.

Brassó vármegye (21) címerében kék mezőben nyitott aranykorona látható. A romániai Brassó megye (22) címerének mezeje vörösre változott, a korona meg zárt ezüstkoronává, ugyanis az 1881-ben királysággá vált Ó-Románia acélkoronáját jelenítették meg.

Nagy-Küküllő vármegye (23) címere a területét alkotó korábbi közigazgatási egységek címereinek összesítése, amely négyelt pajzsból és szív-pajzs-ból áll. Az alappajzs első mezejében Medgyes szék címere, gazdag szőlőágot tartó kar, a másodikban Segesvár címere, hárombástyás ezüst vár kapujában szablyát tartó arany oroszlán, a harmadik mezeje Kőhalomszék címere, zöld talajon három ezüst bástya, fölöttük egy-egy nyílt arany korona, a negyedik mező Nagysinkszék címere, hasított, első fele ezüsttel és vörössel hétszer vágott, hátsó kék fele arany liliomokkal hintett, azaz Anjou-címer, a szív-pajzs a volt Felső-Fehér vármegye címere, amely megegyezik Alsó-Fehérével, kék mezőben zöld talajon kiterjesztett szárnyú fekete sas.

Ezt a kompozíciót leredukálták, a „magyarokra” utaló sast kiiktatták, a magyar királyságra utaló Anjou-címet mellőzték, így a romániai Nagy-Küküllő megye (24) címerpajzsa három részre oszlik: fent az első Medgyes, a második Segesvár címerét jeleníti meg, az alsó vörös mező hullámos ezüst pólyával vágott, a megyét átszelő Nagy-Küküllő folyóra utal.

A vármegyei területeken

Kis-Küküllő vármegye (25) címerében vörös mezőben két ezüst pólya között zöld hármashalmon álló, szőlőgerezdet tartó, jobbra fordult arany griff látható.

A romániai Kis-Küküllő megye (26) címere hasított, első felében megmaradt a griff, második felében kék mezőben kétbástyás ezüst várfal kapujában fekete bölényfej – Moldva címere. Utóbbi a magyarázat szerint a moldvai vajdák ősi birtoklására utal. Mátyás király adományaként Küküllővár átmenetileg, néhány évtizedig valóban a moldvai vajdák birtokában volt, de nem állt moldvai uralom alatt.

Kolozs vármegye (27) késsel és vörössel négyelt címerében a legfontosabb elem az első mezőben látható címerkép: felhőből előnyúló csupasz női kar aranypecsét ezüst iratot tart, a negyedik mezőben meg egy templom látható; együtt utalnak a kolozsmonostori konventre. A második és harmadik mezőben ezüst hullámos pólyából növekvő szőlőtőke, illetve búzakéve látható.

A romániai Kolozs megye (28) címere a román nemzeti színeket mutatja fel, első negyedében arany mezőben fekete anyafarkas, második, vörös mezejű negyedében fekete holló, alsó felében kék mezőben arany búzakéve. Az anyafarkas a római múlra, a holló a Kolozsváron született Hunyadi Mátyás királyra utal, a kéve a mezőgazdaságot szimbolizálja.

Alsó-Fehér vármegye (29) címerében a pajzs kék mezejében zöld halmon kiterjesztett szárnyú, fekete sas látható.

A romániai Fehér megye (30) címerében viszont kék mezőben ezüst római katona jobb kezével lándzsát tart, balján V R R betűkkel hintett fekete pajzsot.

A magyar címerben a sast a korábbi heraldikai irodalom – mindenféle bizonyíték nélkül – a „magyar nemzet” sasaként, illetőleg a magyar turulmadárként írta le. Ezt a román szakirodalom jelentős része is átvette. A címerképnek mindenképpen köze lehet ahhoz, hogy Erdély címerében a vármegyét (és nem a magyar nemzetet!²⁷) a sas jelképezi. A román címerben a római katona a magyarnál ősbib, római múltat hivatott szimbolizálni, a pajzs felirata – az újjászületett római erény – egyértelműen a magyarból románná válást jelképezi, főleg annak tudatában, hogy a korábbi címer magyar sast vagy turulmadarat jelenített meg.

Hunyad vármegye (31) címerében kék mezőben tölgyfaágon álló, csőrében aranygyűrűt tartó fekete holló, a Hunyadi család jelképe. A romániai Hunyad megye (32) esetében – a román eredetű – Hunyadi Jánosra való tekintettel megtartották a régi jelképet, ami tulajdonképpen a Hunyadi család ősi címere.

Fogaras vármegye (33) címerében kék mezőben ezüst vízen úszó csónakban álló magyar vitéz kardjával tiszteleg, a vele szemben ülő török babérkoszorút tart fel.

A romániai Fogaras megye (34) címerében vörös mezőben ezüst diadalív alatt ezüst páncélos lovag, az építmény fölött a havasalföldi vajdák jellegzetes uralkodói jelvénye, a vajdai nyílt aranykorona. A pajzs talpában kék pólya, amely az Olt folyóra utal. A magyar vitéz helyett megjelent lovag Negru vajdát ábrázolja, ugyanis a legenda szerint ő csapatával Fogarasról indulva átkelt a Kárpátokon, és délen megalapította Havasalföldet.

Szolnok-Doboka vármegye (35) esetében a Romániához való csatolást követően a Szamos-Doboka nevet használták, majd 1925. után csupán a Szamos megye név maradt. Előbbi címerében a Szamost jelképező ezüst pólyával vágott pajzs felső kék mezejében zöld talajon balra vágatató, jobb kezében lándzsát tartó koronás lovas (király), fölötté hét arany csillag, alsó vörös mezejében ezüst hasábbal terhelt zöld talajon ezüst templom. A király Szent Lászlót ábrázolja, aki, még herceg korában, a legenda szerint a vármegye területén, Kerlésnél legyőzte a kunokat, a hét csillag a hét magyar vezért jelképezi, alant a dési óvár kápolnája és a sókitermelésre utaló kötömb látható.

A romániai Szamos megye (36) címere kék pajzsban kétbástyás ezüst vár, azon szív-pajzs, amelynek vörös mezejében fekete bölény – Moldva címere. A magyarázat szerint Nagy István moldvai vajda egyes területrészek fölötti uralmára utal. Mátyás király valóban a vajdának adományozta Csicsó várát, de ez nem jelentett moldvai uralmat.

Eltüntették a magyar múltat

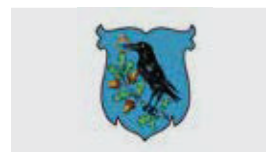
Összegzésként megállapíthatjuk, Háromszék és Hunyad megye címerén kívül a többi jelképhez hozzányúltak. Némelyek esetében kisebb módosításokat eszközöltek, de többségüknél durván megsértették a címertani hagyományokat, és eltüntették a történelmi múlt nyomait. És nemcsak magyar vonatkozású címerek esetében, hanem százszokében is. Az egykori Beszterce-vidék területén kialakult Naszód megye címeréből teljesen mellőzték Magyarország Anjou-királyainak címerét, amely évszázadokon át Beszterce városát és vidékét jelképezte. Még a megye nevében sem hagyták meg az ősi megnevezést. A jelkép kizárólag, sőt többszörösen románná vált. Még Havasalföld címerállata is belekerült. Nagy-Küküllő megye címeréből is kihagyták a magyar királyi Anjou-jelképet. Brassó több évszázados címerét a román királyság jelképére cserélték. Alsó-Fehér megye esetében, az egykori magyar királyságbeli Fehér vármegye sasa római harcossá változott, Torda megye jelképénél a túlbuzgóság oda vezetett, hogy Torda város magyaros címerét módosították román megyecímmé. Csík megye címeréből a magyar kettős

29.
Alsó-Fehér
vármegye
címere

30.
Fehér megye
címere

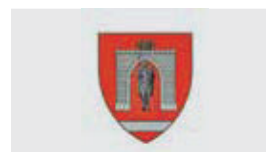
31.
Hunyad
vármegye
címere

32.
Hunyad
megye
címere

33.
Fogaras
vármegye
címere

34.
Fogaras megye
címere

35.
Szolnok-Doboka
vármegye
címere

36.
Szamos megye
címere

37.
Sepsiszentgyörgy
címere
1897

38.
Sepsiszentgyörgy
új címere
1931

keresztet egyszerű latin keresztre cserélték, az országhatárt jelképező határőrbódékat és sorompókat kiiktatták, helyettük római sást ábrázolva, a székely megyében a románok meggyökeresedését hirdetve. Két megyecímerben megjelenik Moldova jelképe, mintha a román fejedelemséghez tartoztak volna.

Terjedelmi okokból a városcímereken eszközölt módosítások sorjázása elmarad, ám epilógusként egyet bemutatok, hisz az tömören ábrázolja a románosítási folyamatot. Sepsiszentgyörgy város címeréről (37) van szó. Az 1897-ben, királyi adományként kapott teljes címernek csupán a pajzsát írom le: kék mezőben zöld hármashalmon kétfőbástyás ezüst várfal, amelyet középen ezüst sisakos fehér templomtorony szakít meg. Az első bástya fölött arany nap, a hátsó fölött sugárzó ezüst hold. A középső halmon medál szakállas férfi portréjával, „Christus spes mea” (Krisztus az én reménységem) körirattal. Minden valószínűség szerint Szent György lovag fejét kívánták ábrázolni, hiszen a város régi pecsétjében az jelenik meg a körirattal, ám hibásan szakállásra sikeredett a portré.²⁸

Az 1931-ben megállapított városcímer a leírás szerint, saját fordításban a következő: Kék pajzsban oromsoros ezüst várfal három toronnyal, amelyek közül a két szélső szintén oromsoros, a magasabb, középső vörös, hegyes teteje ezüst kereszttben végződik. A várkapu és a tornyok ablakai zártak. A jobb sarokban arany nap, a balban ezüst újhold. A címerkép fekete teraszon helyezkedik el. A pajzs alsó sarkában arany medál a Megváltó képével és a „Christus spes mea” körirattal. A pajzsot ötbástyás ezüst falkorona fedi. A magyarázat: a heraldizált régi címer. (38)

A kifejezésnek a címertani hibák kijavítását kellene fednie, ám durva beavatkozást tapasztalunk. A zöld hármashalmot fekete terasz váltotta fel, gyászossá téve a címet. Semmiképpen nem a vártemplom tornyát látjuk, mint a korábbi címerben, hanem az óritusú ortodox templomokra jellemző hagymakupolás tornyot. Ezen kereszt van, s nem gömb, mint a református templomon. Hiányzik a toronyóra is, helyette zárt, kerek ablak látható. Ez azért kiemelendő, mert a nyugati kereszténység és műveltség keleti határán vagyunk, keletre és délre – a Kárpátokon túl – már nincsen toronyóra. A medálba a Megváltó képét illesztették, ami magyarázható a körirattal, ám azt az ortodox ikonográfiában ismert Jézus-ábrázolásmódban tették. Összegezve: románosították, elgörögkeletiesítették a város címerét.

Jelképekben fogalmazva: ez történt a Romániához csatolt területeken Trianon után.

JEGYZETEK

- 1 1915. október 12., 236. szám.
- 2 Bővebben lásd SZEKERES Attila István: *Keöpeczi Sebestyén József, a címerművész*. Barót, Tortoma, 2015.
- 3 MNL OL, 235/1915 OL (levéltári jelzet Y 1397/1942) és a belügyminisztériumi levéltár 6078/1915BM-es aktája (levéltári jelzet: K 148 1921-3-6472).
- 4 498. sz., 1872. március 8-án kiadott királyi rendelet, megjelent az 1872. március 11/23-ai *Hivatalos Közlönyben*.
- 5 ANDRIEȘ-TABAC, Silviu: *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*. Chișinău, Museum, 1998, 98.
- 6 Uo.; TIRON, Tudor-Radu: *De la cucerirea Independenței la înfăptuirea Marii Uniri. Note pe marginea reprezentării decorațiilor românești în stemele de stat din 1872 și 1921 = Revista Bibliotecii Academiei Române*, I./2., 2016, 128–129.
- 7 ANDRIEȘ-TABAC: *i. m.* (1998), 99.
- 8 TIRON: *i. m.* (2016), 129.
- 9 Uo.

- 10 TZIGARA SAMURCAȘ, Alexandru: *Memorii III (1919–1930). Lupta vieții unui octogenar*. București, Meridiane, 2003, 92–93.
- 11 Uo.
- 12 MĂNESCU, Jean Nicolas: *L'héraldique d'État de la Roumanie contemporaine de 1918 à nos jours* = *RRH*, 1993, 1–2., 115–145.
- 13 CERNOVODEANU, Dan: *Evoluția armelor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII–XX.)*. Brăila, Istros, 2005, 414.
- 14 3573. törvény.
- 15 92. Hivatalos Közlöny (HK).
- 16 *Universul*, 1921. július 29., 169. sz.
- 17 *Ilustrația*, 1921. december 9., 9. sz.
- 18 SZEKERES Attila István: *Románia címere és Keöpeczi Sebestyén József*. Sepsiszentgyörgy, Háromszék Vármegye, 2018
- 19 MNL OL, Erdélyi Levéltárak, Gubernium, Cista diplomatica, Királyi hitlevelek, B 27.
- 20 Az erről szóló, 1928. augusztus 1-jén kiadott 2079-es királyi rendelet megjelent az 1928. augusztus 6-án kiadott 222-es HK-ban, 8278–8283.
- 21 HK, 8282–8283.
- 22 DIACONU, Ana-Felicia: *Date noi referitoare la heraldica lui József Sebestyén Keöpeczi și stemele județelor din Transilvania* = *Revista Arhivelor. Archives Review*, 2016, 74.
- 23 DIACONU, Ana-Felicia: *Dionisie Pecurariu (1 martie 1876 – 4 aprilie 1960). Biobibliografie* = *Heraldica Moldaviae II.*, Chișinău, 2019, 59.
- 24 Maros-Torda és Szeben vármegye második címerének ábrája a Királyi Könyvekből származik. A többi vármegyecímer Hugo Gerard STRÖHL: *Österreichisch-Ungarische Wappenrolle* (Wien, 1899) könyvében megjelent rajzainak kiszínezett változatai, amelyek HOPPÁL Dezső: *A történelmi Magyarország vármegyéinek címerei* című, 2001-ben, Budapesten, a Cartographia Kiadónál megjelent könyvéből valók.
- 25 A romániai megyék címereinek forrása a Román Nemzeti Levéltár bukaresti Központi Levéltára, Heraldikai Konzultatív Bizottság gyűjteménye (I 1066 lt. sz.), 3. csomó. A székelyföldi megyecímerek a szerző felvételei, a továbbiak a levéltár fotói.
- 26 MNL OL K 19, Király Személye Körüli Minisztérium Levéltára, *Királyi Könyvek*, 69. kötet, 408.
- 27 SZEKERES Attila István: *Székely jelképek*. Sepsiszentgyörgy, Háromszék Vármegye, 2013, 19.
- 28 Bővebben lásd SZEKESES Attila István: *Sepsiszentgyörgy jelképei*. Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentgyörgy Kiadó, 2012

Kovács István

A nagy háború nyomán szerveződő lengyel állam és a felbomló Magyar Királyság, avagy a Versailles-ba vezető diadalút és keresztút

A cseh–lengyel konfliktus kirobbanása: harcok a Cieszyni Hercegség, Árva megye és a Szepesség hovatartozásáért

■ 1918. november 11-én a magdeburgi börtönből egyenesen Varsóba szállított Józef Pilsudski, a központi hatalmak oldalán harcoló, majd velük szembefordult lengyel légiók legendás parancsnoka kikiáltotta a lengyel állam létrejöttét, függetlenségét. Ez azt jelentette, hogy százhuszonhárom esztendeig tartó felosztottság után Lengyelország visszakерült Európa térképére. Ahhoz, hogy ott is maradjon, a lengyeleknek két esztendőn át kellett háborút folytatniuk a felbomlott Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország egykori lengyel területeire igényt tartó, szerveződő utódállamokkal és a lengyel területeit elvesztő Németországgal. A legveszedelmesebb ellenségnek a bolsevik Oroszország bizonyult, amely a proletár világforradalmat a szétzúzandónak tartott „fehér Lengyelországon” át akarta Nyugat-Európába „exportálni”. A Franciaországban szervezett lengyel haderőnek és a lengyel emigráció befolyásos antantbarát politikusainak, propagandájának köszönhetően a lengyel állam képviselői 1919 januárjától a győztesek oldalán foglaltak helyet Versailles-ban.

A padovai fegyverszüneti egyezmény megkötésének (1918. november 3.) szinte már másnapján kezdetét vette a Magyar Királyság felbomlása, felbomlasztása. A lengyelek nem akarták, hogy az általuk többségében lengyel lakosságúnak tartott Árva megye és a Szepesség a majdani csehszlovák állam határai közé kerüljön. (Szepes vármegye lakosságának az 1910-es népszámlálás szerint 60 százaléka vallotta magát szlovák anyanyelvűnek, a németek és magyarok együttesen 26 százalékat alkottak. A fennmaradó 13,5 százalék egy részét tették ki a lengyel anyanyelvűek, a rutének és a cigányok mellett.) 1918. november 12-én a magyar kormány jegyzéket nyújtott át a lengyel kormány budapesti képviselőjének arra vonatkozóan, hogy „a kapott jelentések szerint Szepesófaluat egy lengyel tiszt tizenkét katonájával együtt megszállta. Állítólag más lengyel erők is betörni készülnek Magyarországra. Kérem, hasson oda a lengyel kormánynál, hogy állítsa le a Magyarországi területi integritását

veszélyeztető cselekedeteket.” Még ugyanezen a napon az alig huszonnégy órája hivatalban lévő Józef Pilsudski arra utasította a Krakkói Lengyel Katonai Parancsnokságot, hogy egységeit Magyarország területéről vonja vissza a háború előtti galíciai–magyar határra. Parancsa megfogalmazásakor nemcsak a magyarok iránti baráti érzés vezette, hanem a józan helyzetfelmérés is. Tudatában volt annak, hogy a lengyel katonaságra elsősorban Kelet-Galíciában van szükség, s a Szepességért és Árváért nem a magyarokkal kell megküzdeni, hanem majd az Észak-Magyarországot birtokba vevő csehekkel, akikkel a Cieszyni Hercegség hovatartozása miatt kiobbant konfliktust alig egy héttel azelőtt sikerült – átmenetileg – elsimítani.

Az ásványi anyagokban gazdag, iparosított és nagyobb-részt lengyelek által lakott Cieszyni Hercegség (Księstwo Cieszyńskie, amit Osztrák Sziléziának vagy Cieszyni Sziléziának is neveztek) lakói közül az 1910-es népszámlálás során 233 850-en vallották magukat lengyelnek, 115 604-en csehnek, 76 916-an németnek. Október 19-én megalakult lengyel érdekképviseleti szervezete, a Cieszyni Hercegség Nemzeti Tanácsa a hónap végén bejelentette, hogy a (még nem létező) Lengyel Köztársasághoz akar tartozni. Október 31-éről november 1-jére virradó éjszaka a cieszyni helyőrség lengyel katonáinak segítségével a Nemzeti Tanács átvette a hatalmat. A történelmi országrészre a csehek is igényt tartottak. November 5-én a két nemzet helyi képviselői megállapodtak a terület etnikai alapon történő felosztásában. Eszerint a terület háromnegyed része Lengyelországhoz került volna. A megalakuló csehszlovák kormány azonban az egész Cieszyni Hercegségre igényt tartott, s várta az alkalmat, hogy ennek fegyverrel szerezzen érvényt.

Miután a magyarok 1918. december 7-én kiűrtették Árvát és a Szepességet, a két terület a csehszlovák és a lengyel fegyveres erők ütközőzónájává vált. A kiűrtett területek egy részét Andrzej Galica ezredes csapatai szállták meg, s több helyen összetűzésre került sor a bevonuló cseh csapatokkal. A Budapesti Szövetséges Katonai Misszió vezetője, Fernand Vix alezredes nemcsak Károlyit készítette meghátrálásra jegyzékeivel, hanem az Árvát és Szepességet megszálló lengyeleket is. Vix alezredes

ugyanis a lengyel fegyvervásárlási bizottságon keresztül, Ferdinand Foch marsall állítólagos parancsára hivatkozva, Árva és a Szepesség elhagyását kérte a lengyelektől. Ez január 13-án megtörtént anélkül, hogy a kérdéses parancs hitelességét a lengyel kormány ellenőrizte volna. Az Árvában és a Szepességben berendezkedő cseh polgári és katonai hatóságok megtorló akcióinak számos lengyel esett áldozatul. Részben az elüldözöttekből jött létre 1919 tavaszán a Szepességi-árvai Légió, amelynek soraiban a magyar hadsereg kétszáz volt katonája is szolgált.

1919. január 12-én az orosz Vörös Hadsereg parancsnoksága utasítást adott a Visztula Hadművelet megindítására, amelynek célja Lengyelország elfoglalása volt. A csehek, kihasználva, hogy a lengyel haderőt leköti a Kelet-Galíciában az ukránokkal vívott háború, a bolsevik Vörös Hadsereggel a közeljövőben várható összecsapás, öt nappal a párizsi béketárgyalások megkezdése után, január 23-án páncélvonattal megerősített, 16 ezer fős haderővel benyomultak a Cieszyni Hercegség lengyelek által birtokba vett részébe, ahol nem tartózkodott számottevő lengyel fegyveres erő. Lépésüket később azzal indokolták, hogy a terület lengyel lakói 1919. január 26-án részt vettek a szejmválasztáson. Ezzel kitört a kegyetlen epizódokban is bővelkedő, nyílt háború a lengyelek és a csehek között, amelynek az antant fellépése február 3-án, fegyverszünet megkötésével vetett véget, bár a szórványos összecsapások még hetekig eltartottak. A cseh légionisták az oroszországi polgárháborúban megszokott, kegyetlen módszereket alkalmazták az elfogott lengyelekkel szemben, s a sajtó révén ennek egész Lengyelországban híre ment. A konfliktus magyar és lengyel katonai csoportokat hozott össze a konspiráció szintjén. Terv született arra, hogy magyar diverzánsok is támogatják a lengyelek harcát a Sziléziai Hercegség megtartásáért.

Ugyanebben az időben Andrzej Galica ezredes részben önvédelmi célból (mivel a csehszlovák csapatok január és május között huszonöt ízben lépték át a lengyel határt), részben a csehek által megszállt Árva és a Szepesség újbóli birtokba vétele érdekében továbbfejlesztette haderejét, amely podhalei dandár néven lett ismert. Miután a Stromfeld Aurél terve alapján, május 30-án megindult ellentámadás során a magyar Vörös Hadsereg június 5-én bevonult Kassára, majd Eperjést s június 10-én már a lengyel határ közelében fekvő Bártfát is visszafoglalta, Andrzej Galica ezredes lefegyverezte a Lengyelországba átszorult csehszlovák csapatokat. Ő a magyar Vörös Hadsereg működéséből azt a következtetést vonta le, hogy „a magyar bolsevizmus más, mint az orosz, inkább nacionalista mozgalom”. Nem tudhatta, hogy a „magyar bolsevizmus” mindennapi életet ellenőrizni, uniformizálni akaró belpolitikai intézkedései és terrorkülönítményeinek ezeket szolgáló tevékenységét tekintve nem sokban különbözött az orosz kommunisták hatalomgyakorlásától.

Andrzej Galica a csehek pánikszerű menekülésének láttán Árva és a Szepesség megszállását tervezte. Amikor a csehek kiűrtették a Szepességet, a Késmárki, Lublói és Szepesófalui járások lengyel lakosainak Nowy Targban jelentkezett küldöttsége „könyörögve” kérte, hogy lengyel hadsereg vonuljon be és biztosítsa a védelmüket. Galica a krakkói parancsnokságtól kért intézkedést. Antoni Szymon tábornoktól az az utasítás érkezett, hogy a podhalei lövészek sorakozzanak fel a határon, de azt ne lépjk át. Galica „csak” felderítő őrzőjáratokat küldött csehek által elhagyott szepességi helységek egy részébe, többek között Ólublóba. Ez arra mutat, hogy Galica ezredes mindenre felkészülve kidolgozta a Szepesség megszállásának tervét. Ebben számított a szepességi magyarok támogatására is. Június 18-án azt nyilatkozta a *Dziennik Polski* című napilapnak, hogy a magyarok azt se bánnák, ha hat járásnál nagyobb terület foglalnának el „Szlovákiából”. Nem túlzott: a Szepesség szórvány magyar lakossága az adott helyzetben inkább szerette volna a baráti Lengyelország polgárainak lélekszámát gyarapítani, mint a légionistái kíméletlen fellépésével félelmet keltő Csehszlovákiát.

Hasonló hozzáállás jellemezte Árva megye csekély lélekszámú magyarjait is. Árva megye lengyel etnikumú falvait átmenetileg már 1918. november 5-én megszállták a lengyel járőrök. A megye Lengyelországhoz csatlakozásának élharcosa a Podwilkben született Divéky Adorján volt, aki már a háború kitörése előtt diákként a lengyel–magyar egymásraturalság történetét kutatta, s a magyar–lengyel kapcsolatok szakirodalmát az I. világháború végétől nemcsak a ma is alapmunkáknak számító műveivel gazdagította, hanem formálója is lett a kapcsolatoknak. Elég, ha kiemeljük, hogy ő kísérte 1920 augusztusában a magyar lőszerszállítmányt a Mihail Tuhacsevszkij vezette bolsevik Vörös Hadsereg által a Visztula vonaláig visszaszorított lengyel hadsereg megsegítésére. Így elmondható, hogy Podwilk szülőtte személyesen is hozzájárult a varsói csatában aratott győzelemhez.

Tomáš Garrigue Masaryk köztársasági elnök már 1919. június 12-én kérte Edvard Beneš külügyminisztert, hogy tiltakozzon a francia, angol, olasz miniszterelnökökből és az Egyesült Államok elnökéből álló Négyek Tanácsánál amiatt, hogy „a lengyelek a csehek súlyos helyzetét saját céljaikra használják ki, s hasznat húznak a bolsevizmusból”, és azzal vádolta „a lengyel aktivisták krakkói frakcióját”, hogy „politikájukkal összejátszanak a németekkel és a magyarokkal, amihez már az osztrák időben hozzászórtak”. A demokrácia példaképének tekintett Masaryk volt az, aki a Szilézia hovatartozásért folytatott harc során leszögezte: „Ellenezzük a népszavazást. Nem fogadtunk el népszavazást sem Csehországban, sem Szlovákiában; Szilézia évszázadokon át a mi államunk része volt, és nekünk a teljes jogunk megvan Sziléziára, a jogot pedig nem lehet sem agitációval, sem szavazással megváltoztatni.” Magyarország vonatkozásában Masaryk mintha minderről megfeledkezett volna.

A Cieszyni Hercegség hovatartozásának ügyében 1920. július 28-án döntött a párizsi nagykövetek tanácsa, amely az Olza folyó mentén húzta meg a határt. A karwinai szénmezőt is magába foglaló, 1200 négyzetkilométernyi területen, amelyet Csehszlovákiának ítélték, 140 ezer lengyel lakott. A lengyelek által megkapott résznek nem volt cseh nemzetiségű lakosa. A Cieszyni Szilézia lengyelek által megoldatlannak tartott kérdése hosszú évekre feszültté tette a cseh–lengyel viszonyt. Ugyanezen a napon, június 28-án született döntés Árva és a Szepesség hovatartozásáról is: Lengyelországnak Árva megyéből a 389 négyzetkilométernyi jablonkai háromszöget ítélték, amelynek tizenkét helységében 16 ezer ember lakott. A Szepeségből 195 négyzetkilométernyi terület és tizenhárom helység került a Lengyel Köztársaság határai közé 8700 lakossal.

Ami a politikában több mint bűn...

Amikor 1919 végén a magyar béke delegáció Párizsba készül, vezetőjének, Apponyi Albertnek már nincsenek illúziói. Magyarország sorsa eldőlt. Hiába visz magával a nagyhírű földrajztudós, Teleki Pál a magyar nemzetiség területi elhelyezkedését piros pontokkal jelölő térképeket, amelyek kidolgozásával még Károlyi bízta meg őt és munkatársait, Magyarországra menthetetlenül az a sors vár, mint Lengyelországra 1793-as, második felosztása után. A különbség az, hogy lehetőségeit tekintve az akkori lengyel állam kedvezőbb helyzetben volt, mint a békeszerződéssel voltaképpen életképtelenségre, lassú kimúlásra ítélt Magyarország. Tadeusz Kościuszko még harcba tudta hívni a népet, s az általa kirobbantott felkelést a Porosz Királyság és az Orosz Birodalom csak együttesen tudta leverni. A lengyeliség vereségében is olyan erőt mutatott, amely az országot 1795-ben végleg felosztó hatalmakat a XIX. század folyamán végig bizonytalanságban tartotta, s erejük összezásására kényszerítette akkor is, ha politikai érdekeik mást diktáltak volna. Vagyis Lengyelország a nagypolitika számára akkor is létezett, amikor már nem volt.

A nagypolitika számára Magyarország lényegtelennek vált. Már csak azért is, mert a magyarság Európa köztudatában nem létezett, osztráknak tekintették. Az önálló külképviseletek hiányáért a háború végén kellett súlyos árat fizetni. A nemzetközi közbeszédben csak akkor jelent meg hirtelenjében és harsányan a magyar, ha elő kellett hozakodni bűnösségével. Így például a világháború kitörése miatt egyszeriben Tisza István miniszterelnököt terhelte a legfőbb felelősség, holott éppenséggel ő volt ellene az elhamarkodottnak tartott szerbiai hadüzenetnek. A csehszlovák külügyminiszter, Edvard Beneš nem állt egyedül a magyarokról terjesztett véleményével, miszerint „a Szent István egykori koronájához tartozó területek uralkodó osztályai által képviselt magyar népet minden szövetséges egyöntetűen a világháború legfőbb segítőjének, ha ugyan nem az első számú felelősének tartja.

A magyarok már a háború előtt is azon mesterkedtek, hogy a propaganda minden eszközével elkendőzzék a korábbi magyar kormány és főleg bizonyos arisztokrata kormánykörök tetteit. Ám mindezek ellenére a háború folyamán sikerült lelepleznünk a magyar oligarchia valódi lényegét, valamint Magyarországon a háború előtt és alatt uralkodó valódi állapotokat. Az egész világ elborzadt ezeknek a tősgyökeres mongol politikai viszonyoknak a láttán, és megértette, hogy a háborút nem egyedül az egykori Osztrák–Magyar Monarchia végzetes politikája robbantotta ki, hanem sokkal inkább Budapesten, mint Bécsben készítették elő.” Az Egyesült Államok elnöke, Woodrow Thomas Wilson elhatárolódva, Nagy-Britannia miniszterelnöke, David Lloyd George kétkedve, Vittorio Emanuele Orlando elbizonytalanodva, Franciaország kormányelnöke, Georges B. Clemenceau viszont szívvel-lélekkel osztozott ebben a beneši szellemű ítéletben. Clemenceau volt az, aki részvét nélkül, örömmel tört palcát Magyarország fölött. Mintha elvakultságában akár Lengyelországot is veszni hagyta volna, ha megmentésének ára az, hogy a Csehszlovákiának ítélt Kárpátalja maradjon Magyarország része a Szovjet-Oroszországgal szemben 1920 után stratégiaileg különösen fontos közvetlen kapcsolattartást biztosító lengyel–magyar határ miatt is.

Az éppen aktuális lengyel helyzetről az 1920. július 25-én miniszterelnökké is kinevezett Teleki Pálnak, a lengyelek legfőbb támogatójának mindig pontos képet rajzoló varsói magyar követ, Csekonics Iván augusztus 4-én küldött jelentésében látnoki érzékkel fogalmazza meg, hogy „Franciaország mások iránti barátságát sohasem áldozta fel Magyarország függetlenségéért”, ahogy most, 1920-ban sem teszi ezt, s ezzel „a magyar nemzetet ismét Németország karjaiba tereli”. Az 1930-as évek második felében pontosan ez történt.

A nagy háború alatt Magyarország felszámolását hirdető, célirányosan szervezett és terjesztett propagandával szemben a legkülönbébb eszmei beállítottságú magyar politikusok és híveik tehetetleneknek bizonyultak. Nem vették komolyan a veszélyt. Vagy elhárítására – az adott helyzetben – már alaptalan ábrándokból férceltek programot. És ez hiba volt, ami a politikában több mint bűn.

Nagy Péter

Vegyes házasságok az erdélyi református egyházban a XIX. század második felében

Bevezetés

■ Magyarországon egészen a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvényig a házassági bíráskodás rendkívül bonyolult, sokszor átláthatatlan rendszert alkotott. A XIX. század utolsó harmadára kialakult jogi helyzetről Sztéhló Kornél úgy nyilatkozott, hogy Magyarország a „tíz-féle házassági jog hazája”.¹ Főszabály szerint minden felekezet saját híveinek házassági ügyeiben ítélezhetett, kivételt képeztek azonban a protestáns felekezetek, amelyek ügyeiben a világi ítélező fórumok jártak el. Ezzel szemben Erdélyben a reformátusok, evangélikusok és unitáriusok ítélezhettek saját házassági jogvitáikban.

A felekezeti fórumok, eljárási és anyagi jogok rendszerének átláthatóságát tovább nehezítették a vegyes házasságok feletti eltérő nézetek és a részletszabályok hiánya.

Ebben a tanulmányban arra vállalkozunk, hogy az erdélyi református egyház szemszögéből mutassuk be a vegyes házasságokra vonatkozó állami és egyházi szabályokat, az egyes felekezetek közötti együttműködések főbb vonásait és az ezekre alapuló gyakorlatot.

A vegyes házassági válóperek szabályozása

A vegyes házassági válóperekről szóló 1868. évi XLVIII. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy házassági ügyekben a római és görögkatolikusok, a görögkeleti vallásúak, az erdélyi református, evangélikus és unitárius egyházak híveinek a kötelékei, valamint azoknak az érvényessége a fennálló egyházi törvényszékek hatáskörébe tartozott, míg a református és az evangélikus egyházak magyarországi hívei felett ilyen ügyekben a világi törvényszékek ítéleztek.²

A vegyes házassági válóperekben az alperes vallása szerint illetékes bíróság előtt kellett megindítani a pert, és miután az alperes felett kimondták az ítéletet, a pert harminc napon belül hivatalból át kellett tenni a felperes vallása szerint illetékes bíróságához, amely a felperes felett hozott ítéletet.³ Mindegyik fél tekintetében egyedül

a saját illetékes bíróságának a saját hitelvei alapján hozott ítélete volt kötelező.⁴

Az 1870-ben tartott erdélyi református zsinat 13. határozata rögzítette először azokat az elveket, amelyeket a vegyes házasságok esetében történő erdélyi református eljárás keretében érvényesíteni kellett.⁵ Három pontban rögzítették a különböző módokat. Az első (A pont) értelmében abban az esetben, ha vegyes házasságok között élethosszig tartó elkülönítést ítélnék meg más felekezeti ítélező fórumán, akkor az erdélyi református házassági törvényszékeknek – az egyházi törvények értelmében – a református félre nézve az örökös elválasztást kell kimondani. A második (B pont) értelmében, ha a vegyes házasság feleit olyan okból ítélték ágytól és asztaltól való ideiglenes elválasztásra, amelyre az erdélyi református egyház törvényei divortiumot⁶ mondtak volna ki, a református házassági törvényszékeknek a házasság felbontását kellett megállapítania.

A harmadik (C pont) meghatározása szerint abban az esetben, ha az elkülönítő ítélet okai az erdélyi református egyházi törvények értelmében is hat hónapig tartó separatiót⁷ ítélték meg, akkor a házassági törvényszékek szintén kimondhatják a hat hónapi különválasztást, ugyanakkor szem előtt kell tartani, hogy a különválasztásról szóló ítélet keltétől kezdve hat hónap elteltével – és akkor is külhatósági kényszerítés próbája után – mondhatják ki a református félre nézve a házasság felbontását.

Az 1882-ben, az erdélyi református Házassági Főtörvényszék által megalkotott Utasítás ezzel kapcsolatban a következő irányelveket tartalmazta:⁸ ha a periratok olyan okokat rögzítenének, amelyek az erdélyi református egyházban a házasság felbontásának indokát képeznék, akkor azonnal ki kellett mondani a divortiumot.⁹ Ha itt is csupán separatióra adnak okot, akkor a házasság felbontását csak legkorábban az ítélet keltétől számított hat hónap elteltével lehet kimondani.¹⁰

Ha az idegen vallású egyházi törvényszék elutasító ítéletet hozott, amelyet ezt követően áttettek a református egyházmegyei törvényszékhez, akkor a volt (református vallású) felperest arra kellett utasítani, hogy a házasság felbontására vagy semmisségének kimondására felhozott okait tanúvallatással erősítse meg, illetve bizonyítsa be. Amennyiben ez sikerült, az erdélyi református egyházkerület törvényei szerint, a perrendtartás szabályainak megfelelően ítéletet hoztak.¹¹

Felekezeti együttműködések a házassági bírászkodás területén

Az erdélyi református házassági törvényszékek gyakorlata azonban különbséget tett az egyes felekezetek és az azok által kibocsátott ítéletek között. Az erdélyi református egyházkerület 1870-ben megállapodást kötött az erdélyi unitárius egyházzal, amelynek értelmében a református és az unitárius felek közötti egyes házasság esetén az alperes bíróság által hozott ítéletet a másik felekezethez tartozó felperesre nézve is kötelezőnek és végrehajthatónak ismeri el.¹²

Az unitárius felekezet egyházi képviselő tanácsa 1870. május 22-én átiratot küldött az erdélyi református püspökhöz, amelyben emlékeztette a testvérfelekezetre, hogy az 1868. évi XLVIII. törvénycikk szerint a vegyes házassági válóperekben az alperes bírósága által kimondott ítéletet harminc nap alatt hivatalból át kell tenni a felperes illetékes bíróságára, amely ezt követően a felperes felett hoz ítéletet. Az erdélyi protestáns vallásfelekezeteknél az elvásztási, valamint a házasság semmisségének kimondására szolgáló okok ugyanazok voltak. A vegyes házassági válópereknek az alperesi bíróságtól a felperesi bírósághoz minden esetben történő áttétele a válóperek gyors lefolytatását akadályozta, valamint rendkívül költségessé is tette, ezért a vadházasságok számának emelkedését segítette elő. Ezeknél az okoknál fogva az unitárius egyházi képviselőtanács úgy határozott, hogy az unitárius vallású felperesre nézve azokat a jogerős ítéleteket, amelyeket az erdélyi protestáns felekezetek a fent írt elv szerint hoztak, „végérvényeseknek s kötelező erejűeknek” tekinti. Így az unitárius egyház a vegyes házassági válóperekben nem várja el az ügyek unitárius egyházi bíróságához való áttételét abban az esetben, ha a többi erdélyi protestáns felekezet is az unitárius vallással szemben hajlandó így eljárni. Ez alapján az egyházi képviselő tanács felkérte a református püspököt, hogy a fentebbi nyilatkozatot az egyház zsinati tanácskozásán vitassák meg, az ebben az ügyben hozott döntésről pedig értesítse az egyházi képviselőtanácsot.

A Közzsinat a legközelebbi ülésén úgy határozott, hogy az erdélyi református hitfelekezet részéről beleegyeznek a protestáns felekezethez tartozó személyek vegyes házassági pereit illető kölcsönösségbe, és kijelentette, hogy a református vallású felperesre nézve az unitárius felekezet házassági törvényszéke által hozott jogerős ítéleteket kötelező erejűeknek tekinti, a hivatalból áttételt nem követeli meg, valamint hogy az egyes válási esetekről meghatározott időközönként és kölcsönösen, a püspökök útján értesítik egymást.¹³

Ezt követően csupán elismerték az unitárius fórumok előtt kimondott ítéleteket. A Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyveiben olyan feljegyzés is található, amiben egy kimutatást rögzítettek arról az öt esetről, amelyekben 1870. december 30-án az erdélyi unitárius főpapi törvényszék mondta ki a református felperes és az unitárius alperes házasságának felbontását.¹⁴ További példa az unitárius–református együttműködésre a Házassági Főtörvényszék egyik, 1883-ban meghozott ítélete, amelyben az unitárius püspök értesítését rendeli el az adott ügyben. Ennek oka az volt, hogy mivel a Bukaresti Református Egyházmegye területén nem volt unitárius egyházmegye, ezért a református törvényszék járt el egy olyan perben, amelyben mind a fel-, mind pedig az alperes unitárius vallású volt.¹⁵

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1892-ben az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának egy leiratot küldött, amelyben kifogásolta a két protestáns felekezet gyakorlatát. „[A]z egyes vallásfelekezetekre törvényhozási úton ruházott bírói hatáskör magán megegyezés útján más vallásfelekezetre és ennek egyházi bíróságaira át nem ruházható a törvényhozás engedélye vagy hozzájárulása nélkül.” Erre reakcióképpen az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa a kérdést 1892. november 27-én megvitatta, és Ferencz József unitárius püspököt bízta meg azzal, hogy vegye fel a kapcsolatot a kálvinista felekezettel.

A püspök azt kérte a református felekezettől, hogy tudassák, hogy ők is kaptak-e hasonló kifogást, valamint közöljék az álláspontjukat az unitáriusokkal, hogy ennek fényében tudják megfogalmazni a válaszukat.¹⁶ A levél hátán található feljegyzésből kiderül, hogy Szász Domokos püspökhöz mint a Házassági Főtörvényszék elnökéhez tették át az ügyet, ugyanakkor sem arról, hogy válaszolt volna, sem arról, hogy hivatalosan tárgyalta volna ezt az ügyet, nem tudunk semmit, ugyanis a Házassági Főtörvényszék jegyzőkönyvei szerint fel sem vetették a kérdést.

1893. április 30-án újabb sürgető levél érkezett az unitárius felekezettől arra hivatkozva, hogy nem érkezett válasz.¹⁷ A püspök hallgatása az erdélyi református egy-

házon belül is feszültséget szült. Májusban már az Igazgatótanács is sürgette a püspököt a válaszadásra, ezután nem sokkal pedig mentegetőző levelet írtak a másik felekezetnek, amelyben jelezték a megkeresés tényét.¹⁸ Végül június 3-án küldték el a Házassági Főtörvényszék elnöke és jegyzője által készített véleményt. Ez a vélemény a mai napig lappang.¹⁹

Ezt követően az unitárius püspök 1894. június 10-én felháborodott hangvételű levelet írt a református Igazgatótanácsnak. Ebben azt kérte számon, hogy május 30-ai levelében Szász Domokos közölte, hogy a Házassági Főtörvényszék még egy évvel korábban 10–1893. szám alatt kelt végzésével hatályon kívül helyezte az 1870-ben, 37. szám alatt létrejött egyezséget, amivel korábban a kálvinista felekezet a vegyes házassági válóperekbeni viszonyosságot rögzítette, a maga híveire kötelezőnek ismerte el a másik egyház ítéletét és a saját elsőfokú bíróságokat is ennek megfelelő eljárásra utasította. Fontos megjegyezni, hogy az említett bejegyzést a levélben rögzített számon nem találtam, hasonló témát a jegyzőkönyv tanúsága szerint a Házassági Főtörvényszék nem tárgyalta.

Az unitárius püspök ezt az új állásfoglalást igen meglepőnek tartotta, mivel – saját megfogalmazása szerint – az ezt megelőző évben küldött levélből teljes joggal következtethettek arra, hogy az egyházkerületi autonómia jogán fenn akarja tartani az eddigi eljárást, különösen, mivel az egyházpolitikai kérdések küszöbön álló rendezésével az ügy rövid időn belül magától megoldódott volna és lekerült volna a napirendről.

Az unitáriusok vitatták továbbá, hogy a Házassági Főtörvényszéknek joga lett volna erről döntést hozni, mivel a két felekezet legfőbb döntéshozó szerve állapotott meg, így ők lettek volna jogosultak azt vissza is vonni. Sérlemeztek, hogy erről a döntésről a református felekezet nem értesítette őket, így az a méltatlan helyzet állt elő, hogy egy éve már nem vonatkoztak az unitárius ítéletek a református felekre, viszont a református ítéletek hatályát kiterjesztették az unitárius vallású perlekedő hívőkre. A levél keltétől kezdve az összes, folyamatban lévő ügyre és a jövőbeni perekre vonatkozóan megtiltották az eljáró unitárius fórumoknak, hogy automatikusan elfogadják a református ítéleteket, és visszatérnek az 1868. évi LVIII. törvényben foglaltakhoz.²⁰

Hasonló együttműködés alakult ki az evangélikus felekezettel. A nagyszebeni evangélikus házassági főtörvényszék például 1881. január 10-én tartott ülésén áttette az erdélyi református Házassági Főtörvényszékhez Balika Veronika református felekezetű felperes férje, Rau János, evangélikus vallású alperes ellen indított

válóperében hozott ítéletét, annak részleteivel együtt. Ebben az esetben csupán az alábbi bejegyzés született: „Főtörvényszékünk a nagyszebeni ev. luth. házassági főtörvényszék által illetékes hatáskörében hozott ítélet tudomásul vétén, annak hatályát Balika Veronika felperesre is, mint ref. hitvallásúra, kiterjeszti s őt szerencsésebb házasságra felszabadítja.”²¹

A görögkeleti felekezettel való együttműködésre is szándék mutatkozott a református főtörvényszéki bírák részéről. 1881-ben a nagyszebeni görögkeleti érsekség átküldte Lázár Mária református felperes Veres Mihály görögkeleti vallású alperes ellen indított perében hozott ítéletét és a per iratait, ezt követően pedig a Házassági Főtörvényszék további bizonyítási eljárástól eltekintve, a református felperest jogerősen elválasztotta az alperestől a H. t. r. 216–217. §-a alapján, és a per iratait visszaküldte a nagyszebeni görögkeleti érsekséghez.²² Ezekkel az ügyekkel kapcsolatban a közjegyző eljárására vonatkozó utasítást kért a református Házassági Törvényszéktől, mivel a hasonló esetekben a felperesre is kiterjesztett ítélet kézbesítését nehezíti, hogy a felperes tartózkodási helye ismeretlen. A Főtörvényszék úgy döntött, hogy javaslatot kell készíteni és a grémium elé terjeszteni, amely arról szól, hogy a jövőben előforduló hasonló esetekben a hivatalosan áttett ítéleteket egyszerűen tudomásul kell vennie a Főtörvényszéknek, és a lakóhely szerint illetékes esperesnek kell értesítenie a református felperest. Ezzel együtt tájékoztatnia kell arról a lehetőségről is, hogy amennyiben a hozott ítélet hatályát magára is ki akarja terjeszteni, akkor ezért folyamodjon „rendes úton” a Főtörvényszékhez.²³

A kérdésről végül nem született külön határozat, mivel egy évvel később már elfogadták az Utasítást, rögzítve benne az új elveket.

Az „együttműködések rendszere” az 1880-as évek közepétől kezdett olyan mértékben bomladozni, amely már a Házassági Főtörvényszéket is a korábbi tétel felülvizsgálására kényszerítette. Ennek oka két, a református berkekben 1886-ban port kavart ügy volt. Mindkét esetet a jogszabályoknak, a felekezetközi megállapodásoknak és az addigra megszilárduló vonatkozó gyakorlatnak megfelelően az evangélikus alperes lakóhelye és hite szerinti erdélyi evangélikus házassági főtörvényszék bírálta el jogerősen. Ezt követően a peranyagokat átküldték a felperes lakóhelye és vallása szerinti erdélyi református püspöknek, aki áttette az egyházi közjegyzőhöz, Szász Gerőhöz, hogy vigye a Házassági Főtörvényszék grémiuma elé, amely tudomásul veszi a testvéregyház ítéletét, és annak hatályát a felekezetükhöz tartozó felperesre is kiterjeszti.

Az első ügyben²⁴ Péntek József református felperes pert indított felesége, Bechthold Johanna evangélikus alperes ellen arra hivatkozva, hogy egyrészt neje „csúf szájú”, férjét pedig rendszeresen rablónak, magyar betyárnak hívta, szidalmazta, másrészt meglopta, harmadrészt a férj „kundschaftjaitól” pénzt kért kölcsön, és azt elköltötte, negyedrészt pedig több éve „méhbajban” szenved, és ezért „női tartozását” nem tudta teljesíteni. Miután az alperes feleség felelt a felhozott vádakra, az egyházmegyei törvényszék ítéletében együttélésre kötelezte a feleket. A fellebbezés után az evangélikus házassági főtörvényszék az elsőfokú bíróság ítéletét helybenhagyta. A református felsőbb köteléki ítélkező fórum pedig tudomásul vette a per kimenetelét.

A rögtön ezt követő ügyben Csiki József pert indított evangélikus felesége, Nagelschmid Augustza ellen. A felperes keresetében azt sérelmezte, hogy felesége 1882-ben szüleihez utazott azzal az indokkal, hogy közös gyermeküket ott hozza világra. A szülés sikeresen megtörtént, azonban ezt követően az újdonsült anya többé nem tért vissza férjéhez. A házasság felbontásának további oka az volt, hogy a feleség meglehetősen pazarló életmódot folytatott, a gazdasági ügyekhez pedig egyáltalán nem volt érzéke, ezért „nem voltak egymáshoz valók”.²⁵ Az eljárás mind a két felekezet fóruma előtt az elsőhöz hasonló módon zajlott.

A két ügy tárgyalása után²⁶ a közjegyző, Szász Gerő felhívta a Főtörvényszék tagjainak figyelmét a református felekezetű vegyes házasságban élő személyekre és helyzetükre. Eszerint, ha el kívánnak válni hitvestársuktól, és a más felekezetű alperes szerinti törvényszék elutasítja a keresetet, akkor arra kényszerítik őket, hogy „egy boldogtalan házasság igáját húzzák” vagy, ami még ennél is rosszabb, önhatalmúlag felbontsák a törvényes szövetséget (vagyis elhagyják a házastársukat úgy, hogy a kötelék megmarad), és más személlyel vadházasságban éljenek.

A Házassági Főtörvényszék emlékeztette tagjait arra, hogy a 1868. évi XLVIII. törvénycikk 1. §-a szerint a nem református alperes illetékes bíróságáról „... a per legfőbb harmincz nap alatt hivatalból átteendő a felperes illetékes bíróságához, mely viszont a felperes felett hoz ítéletet. Mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának az illető fél saját hitelvei alapján hozott jogerejű ítélete kötelező.”²⁷ Ezek miatt Szász Gerő érkezettnek látta az időt arra, hogy ezekkel az ügyekkel kapcsolatban érdemleges határozatot hozzanak, és ezzel egy időben indítványozta, hogy a Házassági Főtörvényszék mondja ki, hogy minden ilyen esetben a református felperesnek jogában áll az 1868. évi XLVIII. törvénycikk

értelmében jogorvoslatot keresni a saját illetékes bíróságánál. Azt követően, hogy a más vallású házastársa ellen emelt vádjait – az erdélyi református házassági törvénykezés gyakorlata szerint – tanúvallomással bebizonyította, joga van ahhoz, hogy az egyházmegyei Házassági Törvényszéktől követelje a divortium kimondását és szerencsésebb házasságra történő felszabadítását.

Szász javaslatát végül a Házassági Főtörvényszék határozatban elfogadta, és a jövőben történő hasonló esetekben az egyházmegyei házassági törvényszékek által alkalmazandónak rendelte el.

A Házassági Főtörvényszék egy évvel később, az 1887. augusztus 29-én összehívott rendkívüli ülésen²⁸ a korábbi határozat felülvizsgálata mellett döntött, mivel úgy vélte, hogy az túlmegy a szükséges határokon, másrészt pedig nem is valósítható meg, mivel a tanúvallatást mindenképp közölni kell az alperessel, hogy védekezni tudjon, azt pedig az alperes „természetesen meg fogja tagadni, csak hogy a keresetet megghiúsítsa”. Ez az eljárás azonban a Főtörvényszék szerint egyben felesleges is volt. Az ilyen helyzetben lévő házások a legtöbb esetben így is már hosszabb ideje nem éltek együtt a katolikus szentszékek előtti per ideje alatt. Mivel a különélés a többségi álláspont szerint megfeleltethető a separációnak, és erre vonatkozóan az 1875. évi Egyházkerületi Közgyűlés 81. szám alatt hozott határozatának B pontja szerint a feleket összerendelik, és a visszatérni nem akaró felet a helybeli lelkész és négy presbiter előtt felhívják az egyházi törvényszék ítélete szerint az együttlakásra, amelyről jegyzőkönyvet állítanak ki. Ha komoly felhívásnak nem engedelmeskedett a házastársához visszatérni nem akaró fél, akkor az egész presbitérium elé kellett idézni, és itt az előrebocsátott intést követően fel kellett hívni az esküje megtartására. A felhívás tényéről és az erre adott válaszról bizonyítványt kellett kiállítani, amelyet a presbitérium elnöke és jegyzője jegyzett ellen, magát a tényt pedig be kellett vezetni a presbitérium jegyzőkönyvébe. A Házassági Főtörvényszék a következő elvet fektette le: „Rendkívüli házassági főtörvényszékünk e határozatot az ily esetekre alkalmazandónak találván, kimondja, hogy az úgy nevezett szentszékek által elutasított református fél ez úton keressen jogorvoslatot, utasítatván az egyházmegyei házassági törvényszékeket, hogy előfordulható esetekben ezúton járjanak el.” Ezzel tehát az a rendkívüli formájú tanúkihallgatási mód alakult ki, hogy nem a regiusok útján, hanem a presbitérium előtt kellett vallomást tenni abban az esetben, ha a felperes az alperes törvényszéke előtti ítéletet nem fogadta el.

Csiki József és Nagelschmid Augusztia ügye egy évvel később újra a Házassági Főtörvényszék elé került, ahol ki-derült, hogy az összerendelésnek nem tettek eleget a felek, sőt arra is fény derül, hogy az először elhidegülést, később az elhagyást pont az a magatartás váltotta ki, amellyel a férj rendszeresen szidta feleségét, mondván, hogy rossz gazdasszony.²⁹ Az egyházmegyei törvényszék – belátva, hogy soha sem lesz a felek között újra béke – végül kimondta a házasság felbontását, amelyet a református főtörvényszék is elfogadott, és csupán csak tudomásul vette.

Egy másik üggyel kapcsolatban a következő határozat született: „... házassági főtörvényszékünk kimondja, hogy az olyan esetekben, mindön a ref. felperes a kath. törvényszéktől elutasítatik, az az eljárás veendő foganatba, mely az 1887 évi aug. 29-én tartott rendkívüli házassági főtörvényszéki ülésben állapított meg.”³⁰

A vegyes házasságok kérdése folyamatosan napirenden maradt, nemcsak a felekezeten belüli vagy a felekezetek közötti viták miatt, hanem mert számos bírálat érte az erdélyi felekezeti bíráskodás rendszerét a Királyhágon inneni egyházi és jogi közélet felől is. Jól mutatja ezt az erdélyi jogot nagy vonalaiban ismerő Sztrehlo Kornél gunyoros stílusban megírt értékelése is: „A református házassági bíróság tehát az idegen bíróság előtt történt eljárást és bizonyítást nem csak acceptálja, de még annak nagyobb hatályt is tulajdonít, mint az a bíróság, a mely előtt az eljárás lefolyt, sőt annyira méltányolja az idegen bíróság ítéletét, hogy még oly esetben is, midőn saját törvényei szerint csak ideiglenes különvetésnek volna helye, 6 hónap eltelte után a házasságot felbontja, csak azért, mert az idegen bíróság már ideiglenes ágy- és asztaltóli elválasztást rendelt el.”³¹

Az 1888-as Egyházkerületi Közgyűlésen több indítvány is született azzal kapcsolatban, hogy a felekezeti együttműködésből fakadó, automatikus elismerési rendszert szorítsák vissza. Benkő János és a közgyűlés több tagja azt indítványozta, hogy a református felperesek minden, más felekezet házassági törvényszéke előtt indított, de „elutasító végzéssel” záródó vagy együttélésre kötelező ítélettel végződő pert a felperesre vonatkozóan saját hitelveik szerint újból folytassanak le. A javaslat végül az indítványi bizottsághoz került, amely azonban a közgyűlés hátralevő részében hallgatott az ügyről.³²

Tókos Sándor és társai ugyanezen az ülésen azt indítványozták, hogy a vegyes házassági válóperek Benkő javaslatában is felhozott eseteinél az egyházmegyei házassági törvényszékeket hatalmazzák fel arra, hogy – a következő fejezetben részletesen tárgyalt – per viam instantiae eljárás szerint ítélezhessenek. Az Egyházke-

releti Közgyűlés kijelentette, hogy a házassági törvénykezés ügyében a hatáskörrel rendelkező fórum véleményének meghallgatása nélkül nem fog határozatot hozni, ezért áttette az indítványt véleményezés végett a Házassági Főtörvényszékhez.³³ A Főtörvényszék azonban nem vette fel napirendi pontjai közé a kérdést a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, különösen, mivel ezzel a kérdéssel kapcsolatban ekkorra már kialakult véleménye, és ennek megfelelő, az ítélezésre vonatkozó irányelvei voltak.

Kagerbauer Antal református felperes Carp Ottilia evangélikus alperes ellen 1888. július 31-én, a szebeni evangélikus egyházmegyei törvényszéke előtt indította meg válóperüket. A felperes panasza az volt, hogy a felesége nem szeretetből ment hozzá, hanem anyagi érdek miatt, és ez hamar ki is derült, mivel felesége őt nem tartotta magához mértén elég műveltnek, és mindig azzal „ostromolta”, hogy átíratással biztosítsa őt hatezer forintig, ezt az összeget később azonban le tudta alkudni háromezer forintig. A férj hét hónapnyi együttlakás után elköltözött, és beadta a válókeresetet. Az első fokon eljáró evangélikus ítélezési fórum összerendelte a feleket, a felperes azonban fellebbezett az ítélet ellen. A másodfokú fórum helyben hagyta az elsőfokú ítéletet, azzal az utasítással azonban, hogy a felek legkésőbb hat hónapot követően költözzenek össze. Az ügy jelentősége abban rejlik, hogy a jegyzőkönyvi bejegyzéshez a Házassági Főtörvényszék megállapította, hogy ebben az esetben meg volt adva a lehetőség a felperesnek, hogy éljen azzal a jogával, hogy az 1887. évi Egyházkerületi Közgyűlés 81. határozatának értelmében magára nézve keressen orvoslát a református jog szerint. Ez nem történt meg, ezért a pert csupán tudomásul vette a kálvinista ítélezési fórum.³⁴ Így tehát az a szokás alakult ki idővel, hogy protestáns felekezetek irányába az automatikus elismerés és az automatikus felülbírálat helyett a református felperesre bízta, hogy az alperes vallása szerinti egyházi bíróság ítéletébe belenyugszik vagy a saját vallása szerinti fórumhoz fordul jogorvoslatért.

Katolikus–református házassági perek gyakorlata a XIX. század második felében

A vallási szempontból vegyes házasságok feletti ítéletet – amennyiben nem volt együttműködés – kétféleképpen lehetett meghozni. Az első esetben, ha az alperes volt református, akkor saját felekezete előtt kezdődött meg a per, és annak végeztével tették át hivatalból az ügyet a felperes felekezete szerinti fórumhoz, ha azonban ő indítványozta a kötelék felbontását, akkor a házastárs vállalása szabta meg az eljárás helyét.

A dési házassági törvényszék 1886. december 25-ei ülésén kezdték el tárgyalni Müller „alias Vasvári” Gizella mint görögkatolikus vallású felperes Medgyes Gerő református alperes ellen benyújtott keresetét. A várt boldogság helyett nagyot csalódott, mert a férje durva, verekedős és részeges volt, kötelességeit pedig alaposan elhanyagolta, ezért engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkozva kérte házasságának a felbontását. Az adott ülésen az exmissiót az al- és felpereseknek kiadták, majd a következő ügyre tértek.

A következő tárgyalásra negyed évvel később, 1887. március 28-án került sor. Itt a felperesített alperes, Medgyes Gerő reconventio útján, egy törvényesen véghezvitt esketést követően a marosvásárhelyi lelkész, Vas Tamás hivatalos bizonyítványát mutatta be, amiből az derült ki, hogy férjét elhagyta. Erre alapozva azt kérte, hogy az őt hűtlenül elhagyótól a H. t. r. 184. §-a alapján véglegesen válasszák el és őt szerencsésebb házasságra szabadítsák fel. Ebben az alperesített feleség végül bele is egyezett.³⁵

Végül a férjet elválasztották a feleségétől a 181-re hivatkozva, de a feleséget – mivel nem református felekezetű volt – nem tudták, így ő a kötelékben maradt, a rá vonatkozó ítélet meghozatala érdekében pedig átküldték az ítéletet és a peranyagokat az illetékes görögkatolikus bírósági fórumhoz.³⁶

Román János felperes 1884. március 30-án nyújtotta be keresetét, amelyben engesztelhetetlen gyűlöletre hivatkozva kérte Pap Máriával kötött házasságának a felbontását. Kérésének alapját bebizonyítandó törvényes kibocsátást kért és kapott is. Az alperes feleség tagadta az ellene felhozott vádakát, sőt, azt állította, hogy a felperes hűtlensége és parázna élete vezetett „a házi béke” felbomlásához. Viszontkeresetét nyilvános paráznaságra alapította, ennek bizonyítására pedig kibocsátást kért. Ennek alapján 1884. április 29-én a felperesített nő tanúvallatási jegyzőkönyvet adott be, amiben mind a négy tanú egybehangzóan nyilatkozott a férj természetéről. Ezek alapján a bíróság megalapozottnak tartotta a paráznaságot, ugyanakkor nem nyilvános, hanem a terhes gyanún alapuló alakzatát, és már ez is elégséges volt a házasság felbontásához. Ezután a házasságvédő automatikus fellebbezése után az ügy az erdélyi református Házassági Főtörvényszék elé került, ahonnan a helybenhagyó, jogerős ítéletet követően áttették a görögkatolikus felperes lakóhelye szerinti fórumhoz.³⁷

A per további részéről és a másik felekezet hozzáállásáról a visszaküldött periratokból tudhatunk meg néhány részletet. „Mult évi junius 18-an 375 sz. alatt kelt s Román János deési gr. cath. lakosnak Pap Mária szintén

deési ev. ref. lakos ellen indított válóperére vonatkozó átíratára kapcsán tudomására hozatik miszerint ezen Házassági Szentszék az Erdélyi ev. ref. házassági főtörvényszék m. é. junius 6-a 80 sz. alatt kelt ítéletét, amennyiben alperesre vonatkozik – tudomásul vette. Az ezen válóperre vonatkozó ügyiratokat összesen 8 drb ide mellékelve megküldetnek.

A Szamosújvári gör. Kath. egyházmegyei Házassági Szentszék 1885 február 26-án tartott üléséből.”³⁸

Vajda Gyula református felperesnek elsőként a felesége, Kozma Mária vallása és lakóhelye szerint illetékes károlyfehérvári (gyulafehérvári) erdélyi püspöki szentszéken kellett az eljárást elindítani. A Fogarasi Mihály püspök által 1876. május 11-én kiadott ítélet szerint a tanúvallatási jegyzőkönyvekből az derült ki, hogy a feleség amíg „férjénél lakott”, hanyag és dologtalan volt, valamint meg is károsította férjét: lisztet, ruhát, edényt, amelyeket a háznál talált, elhordta és eladta. „Továbbá férjétől hűtlenül eltávozott, s midőn a Szentszék által kiküldött biztosok őt visszatérésre fölszólították, úgy válaszolt, hogy bárki parancsolja, nem megy vissza soha.” Ezért határozatlan ideig ágytól és asztaltóli elválásra ítélte a feleket azzal a kiegészítéssel, hogy Vajda Gyula nem köteles feleségének tartást fizetni, ugyanakkor figyelmeztette a feleket arra, hogy a kötelék továbbra is ép, tehát új házasságra nem léphetnek.³⁹

Fél évvel később, december 8-án Vajda Gyula áttért a református vallásra,⁴⁰ és az „egyház minden terhei hordozására magát kötelezte”, sőt a leányiskola fenntartására öt forintot adományozott is.⁴¹

A felperes nem sokkal ezután ügyvédjén keresztül beadta a keresetet és a sikertelen békepróbát tanúsító igazolást a dési református házassági törvényszékre, amely a sikertelen békítés miatt és mivel a katolikus szentszék által ítélt ágytól és asztaltóli elválasztás már több mint fél éve jogerős volt, a Házassági törvény 2018-220. §-ai alapján a felperest „felszabadította” a szerencsétlen házassági szövetség köteléke alól, ugyanakkor azt is rögzítette, hogy az alperesre nézve az illetékes fórum ítélete sértetlen marad.⁴² Ebben az ügyben tehát a katolikus fórum által végrehajtott bizonyítást és az az alapján megalkotott tényállást sem vitatta a református házassági törvényszék, csupán a saját szankciót alkalmazta a saját hívére. Ennek eredménye ugyanakkor az, hogy a katolikus fél egyedül, de a köteléken belül maradt, új házasságot pedig csak férje halálát követően köthetett.

A római katolikus felperes által református alperes elleni per menetét illetően remek példát szolgáltat Boga Imre és Izsáki Ilona házassági bontópere. A felperes férj 1887.

július 12-én kérte a házasság felbontását. Erre válaszul az alperes is reconventiót jelentett és kibocsátást kért.

1887. szeptember 15-én, a következő házassági törvényszéki ülésen a tanúbizonyításról készült jegyzőkönyvet benyújtotta, aminek a segítségével bizonyítani tudta, hogy a felperes volt a hűtlen. A férj bizonyítási jogával nem kívánt élni, „mert látja hogy alperes azon hitben van, hogy ő hűtlen, a vádakat nem tagadja, a válásba bele nyugszik”.⁴³ A vádakat a bíróság bizonyítottan találta, különösen az alábbi eset miatt. Az egyik tanú, Bocsánczy Ferenc az alábbi esetről számolt be: „Szemeimmel láttam, hogy egy pincéernővel szobára ment és az ajtót magára zárta s [...] azt mondotta, hogy várjunk míg »elvégezem a bajomat« s benn maradt egy negyedóráig s akkor szemünk láttára kijött a leánnyal.”⁴⁴ Ezek alapján az alperes (később felperesített) feleséget elválasztották a férjtől, és rendelkeztek arról, hogy a per minden iratát át kell küldeni az illetékes katolikus fórumhoz.⁴⁵ A Házassági Főtörvényszék a helyben hagyó, jogerős ítéletét követően átküldte a periratokat a gyulafehérvári katolikus szentszékre. Az eljárás ezen feléről nem tudunk sokat, csupán annyit, hogy a másik felekezet azt 1888 februárjában „használat után” vissza is küldte.⁴⁶

Azokban a perekben, amelyekben nem a házasság érvényét kérdőjelezték meg, hanem a létrejött házasságot kívánták felbontani, a római katolikus felperes minden esetben a köteléken belül maradt, és az a személy, amelyik református vallású volt, nagyobb eséllyel szabadulhatott abból. Jelen esetben is hasonló forgatókönyv játszódott le, azzal a különbséggel, hogy nem az eredeti alperes, hanem a felperes magatartása miatt mondták ki a házasság felbontását, ez azonban a felekre vonatkozó joghatás tekintetében, különösen a kötelék megléte és az újraházasodás tekintetében közömbös volt.

Összegzés

A vallási szempontból vegyes házasságok felbontására vonatkozó egykorú törvények csak a legfőbb elveket rögzítették, az ebből fakadó szabályozási hiányosságokat az egyes felekezetek pótolták. Az erdélyi református egyházban az elvi szintű döntéseket a zsinat hozta meg, a részletszabályokat pedig a Házassági Főtörvényszék határozta meg.

Az egyes felekezetek között szoros együttműködések alakultak ki. A legszorosabb kapcsolat a református és az unitárius házassági bíráskodás között jött létre, ahol automatikusan elfogadták egymás ítéleteit. Kis eltérések mellett, de lényegében hasonlóan alakult a viszony az evangélikus egyház házassági ítélkező fórumaival is, és kölcsönösség figyelhető meg a görögkatolikus felekezettel is.

A római katolikus egyházzal való együttműködés – a gyakorlat szerint – a bizonyításban és az ezek alapján megállapítható tények kölcsönös elfogadásában mutatkozott meg, az erre alapított jogkövetkezmény azonban már minden felekezet saját joga szerint alakult.

JEGYZETEK

- 1 SZTEHLO Kornél: *A magyar kir. Curia és a válóperek = Jogtudományi Közöny, 1883, 44. sz., 349–350.*
- 2 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekéről, 2. §
- 3 Uo., 1. §
- 4 Uo.
- 5 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: EREL), A1–20 Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára, A3. Zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: A3) 1870, 13. p
- 6 A divortium a házasság végleges felbontását jelenti. Ebben az esetben a házasság érvényesen létrejön (az érvénytelen házasságokkal szemben), annak fennállta során bekövetkező ok miatt kéri a kötelék felbontását az egyik vagy mindkét fél.
- 7 A separatio vagy a separatio a thoro et mensa (ágytól és asztaltól elválasztás) az életközösség ideiglenes felbontását jelenti. Ha valakit erre ítélték, akkor a házassági kötelék fennmaradt, de nem éltek együtt. Két fajtája létezett. Az egyik esetben ezt időkorlát meghatározása nélkül ítélték meg, ilyenkor az egyik fél csak akkor léphetett új házasságra, ha a házastársa elhunyt. Másik fajtája a meghatározott időre való szétválasztás. A protestáns házassági jog általában csak a második, ideiglenes fajtát ismerte el és alkalmazta. Időkorlát nélküli kiszabásával kerülte el a házasságok felbontását a katolikus egyház.
- 8 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben, (a továbbiakban: 1.–1882. H. F. Sz. Utasítás) 68. §
- 9 Uo., 69. §
- 10 Uo., 70. §
- 11 Uo., 71. §
- 12 SZTEHLO Kornél: *A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben.* Bp., Franklin, 1890, 221.
- 13 EREL, A3. 1870, 37. p
- 14 EREL, A21. A püspöki levéltár iratai és jegyzőkönyvei, D. Jegyzőkönyvek. Házassági főtörvényszék jegyzőkönyvei, 1866–1895. (a továbbiakban: A21. D.) Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek, 1866–1885; 1871, 224., 258. p

- 15 EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek, 1866–1885, 701. Házassági Rendes Főtörvényszék, 1883; 2. ív, május, 30. p
- 16 EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 32/93. Az unitárius és reformátusok közötti házassági megállapodásról. 1. sz. 3667–92.
- 17 EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 32/93. Az unitárius és reformátusok közötti házassági megállapodásról. Unitárius püspök levele az Igazgatótanácsnak, 1893. április 30., 2. sz., 1206–93.
- 18 Uo.
- 19 1894. május 2-án jelezték a dokumentum hiányát a reformátusok, 1894. május 6-án pedig visszaadták az unitáriusok, ugyanakkor a dokumentum pontos helye nem ismert. EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 32/93. Az unitárius és reformátusok közötti házassági megállapodásról. 4. sz., 1360–93; 5. sz., 1245–94.
- 20 EREL, A/2 Ügyiratok, XXII. 32/93. Az unitárius és reformátusok közötti házassági megállapodásról. Ferencz József unitárius püspök levele az erdélyi református Igazgatótanácsához, 1894. június 10., 6. sz., 1788–94.
- 21 EREL, A21. D Kizárólagos Házassági főtörvényszéki Jegyzőkönyvek, 1866–1885, 1881, 577–578., 3. p
- 22 Uo., 584., 3. p
- 23 Uo., 584., 4. p
- 24 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve, 1885–1895, 1886, 15., 185. p
- 25 Uo., 186. p
- 26 Uo., 187. p
- 27 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válópekről.
- 28 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve, 1885–1895, 1887, 26.
- 29 Uo., 33.
- 30 Uo., 32., 112.
- 31 SZTEHLO: *i. m.* (1890), 221.
- 32 Egyhkr. közgy., 1888, 38. p
- 33 Uo., 87. p
- 34 EREL, A21. D. D9. A Házassági Főtörvényszék Jegyzőkönyve, 1885–1895, 1889, 51–52., 12. p
- 35 EREL, B7. P/324 Levata, 1–2.
- 36 EREL, B7. P/324. Ítélet.
- 37 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve, 1869. 9-ik november 1895-ig, 144–145.
- 38 EREL, B7. P/312. Levél, 1885. február 26.
- 39 EREL, B7. P/282. Ítélet, 1876. május 11., 1–2.
- 40 EREL, B7. P/282. Átállási bizonyítvány, 1876. december 8.
- 41 EREL, B7. P/282. Igazolás, 1877. február 11.
- 42 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve, 1869. 9-ik november 1895-ig, 87.
- 43 Uo., 194.
- 44 EREL, B7. P/333. Tanúvallatási jegyzőkönyv, 1887. szeptember 22., 6.
- 45 EREL, B7. Házassági törvény Szék Jegyzőkönyve, 1869. 9-ik november 1895-ig, 194.
- 46 EREL, B7. P/333. Az egyházkerületi jegyző levele az eszerek, 1888. február 11.

Szekfü András

Balázs Béla, Szabó Zoltán és a filmológia – Párizs, 1948

Dokumentumközlés, kommentárokkal

■ Balázs Bélát (1884–1949), aki író volt és költő, filmesztéta és filmfőiskolai tanár, külföldön mint Bartók Béla librettistáját (*A kékszakállú herceg vára*, *A fából faragott királyfi*) és mint a némafilmről írott, átütő sikerű könyvek szerzőjét ismerik (*A látható ember*, 1924, *A film szelleme*, 1930). 1919-ben megkezdett emigrációjának második felét, 1931-től 1945-ig a Szovjetunióban töltötte.

Az 1945 közepén a Szovjetunióból hazatért Balázs Béla sokat utazott: Pozsonyba, Prágába, Varsóba, Moszkvába, a kettéosztott Berlin keleti, szovjet zónájába, valamint Ausztriába, Olaszországba, Svájcba és Franciaországba. Többféle szerepben jelent meg külföldön: forgatókönyveiből filmeket terveztek, magyar film (a *Valahol Európában*) társszerzőjeként, a szovjet filmművészet szakértőjeként, a filmoktatás professzoraként és a filmelmélet klasszikusaként. Útjairól gyakran számolt be újságcikkekben vagy feleségéhez, Annához¹ írott levelekben. 1948. júniusi párizsi útjáról azonban eddig viszonylag keveset tudtunk. Zsuffa József mindmáig alapvető 1987-es Balázs Béla-életrajza csak néhány sorban számol be erről az útról, források megadása nélkül. Hamar Péter pedig, aki összefoglaló művet írt Balázs utolsó éveiről,² meg sem említi. Kiindulásként idézzük Zsuffa leírását:

„Talán jelképes kárpótlásként Balázs hivatalos melőzése miatt, [1948] június elején a Filmhivatal küldte őt Párizsba, mint Magyarország képviselőjét a Bureau International de Filmologie konferenciájára, melyet a Sorbonne-on tartottak. Az Európa minden tájáról érkezett filmtudósoknak ezt a konferenciáját Balázs javaslatai uralták; például azt javasolta, hogy a filmoktatást be kell vezetni a középiskolákba, és hogy a filmkészítőket érdekeltté kell tenni a filmesztétikában, különben az elmélet akadémikus absztrakcióvá válik a gyakorlati filmgyártáshoz való kapcsolatok híján. Léon Moussinac, a francia filmakadémia vezetője meghívta Balázst egy előadássorozat tartására. Károlyi Mihály

pedig – az 1919-es Magyar Népköztársaság elnöke, most az ország franciaországi követe – fogadást adott Balázs tiszteletére.”³

Néhány évvel ezelőtt egy párizsi filmbemutató nyomait kerestem az Országos Levéltárban. Máshonnan tudtam, hogy Szabó Zoltán, a népi írók mozgalmának egyik vezetője, aki 1947-től 1949-ig kulturális attasé volt a magyar követségen, levetítette Párizsban Georg Höllering *Hortobágy* című filmjét. A vetítés nyomait kutatva, a követség levéltári anyagaiban megtaláltam egy külügyes táviratot és két követségi jelentést Balázs Béla 1948-as párizsi útjával kapcsolatban.⁴

Egy távirat Budapestről, két követségi jelentés Párizsból

A táviratban a következő olvasható:

„BALAZS BELA FILMKONGRESSZUSRA
PRAGABOL JOEVET OETOEDIKEN 13 ORAKOR
REPUELOEGEPPEL ERKEZIK PONT KEREM
OET FOGADNI ES OTT TARTOZKODASA ALATT
SEGITSEGERE LENNI =”

A táviraton különböző ceruzás megjegyzések láthatók. Nagy betűkkel: Szabó (alá is húzva). Balra alul: Hotel Lutetia – Bvd Raspail – Hont helyett.

Hont Ferenc ekkoriban a Színház- és Filmművészeti Főiskola főigazgatójaként Balázs Béla közvetlen főnöke volt. (Viszonya Balázs Bélával híresen rossz.) Balázs tehát az eredeti delegált, Hont Ferenc helyett érkezett.

Balázs Béla párizsi tartózkodásáról két jelentést tartalmaz a levéltári anyag. Az elsőt Gyomai Imre sajtóatásé írta. „Gyomai Imre (1894–1962) 1924-től Párizsban élő emigráns magyar író, újságíró, a *Szabad Szó*, a *Párisi Hírlap*, illetve a *Vu* és más francia lapok munkatársa, Károlyi régi ismerőse, a német megszállás alatt az ellenállás harcosa. Károlyi javaslatára 1947–1950-ben a párizsi követség sajtóattaséja tanácsosi rangban.” – írja róla Hajdu Tibor.⁵

LEGATION DE HONGRIE

PARIS Paris, 1948.június 24-én.

52/biz.-1948.

Molnár Erik úrnak
magyar külügyminiszter,
Budapest.

előadó: Gyomai Imre. Tárgy:
sajtóattaché Balázs Béla sajtókonferenciája.

„Balázs Béla számára, aki magyar delegátusként vett részt a parisi nemzetközi filmológiai kongresszuson, 1948. június 9-én a követség szalonjában sajtókonferen-

Balázs Béla

ciát rendeztem. Ennek a konferenciának a megrendezésére mindössze 12 óra állt rendelkezésemre, de még így is, több mint hatvan jónevű filmkritikus és szakértő vett azon részt. Azok, akik a párisi sajtóviszonyokkal tisztában vannak és ismerik a sajtó képviselőinek elfoglaltságát, nagyon jól tudják, hogy a sajtófogadásoknak, különösen ilyen speciális kérdésekről szóló sajtófogadásoknak legfeljebb húsz-huszonöt hallgatója szokott lenni. Tudomásom szerint Balázs Béla, akinek írói, költői és filmesztétikai tevékenységét nagyrabecsülöm, azzal a gyerekes és naiv kijelentéssel szállt le a vonatról,⁶ hogy két óra alatt meg fogja hódítani. Balázs Béla tényleg elindult Páris meghódítására, de hivatalos kiküldöthöz nem méltó

harcászati mozdulattal kezdte azt. A mellé kijelölt magyar kísérijét azonnal megbízta, hogy számára pornografikus fényképeket szerezzen. Mi, akik tisztelő figyelemmel fogadtuk Balázs Bélát, nem akadályozhattuk meg abban, hogy haditervének úgy látszik legelső és legfontosabb részét megvalósítsa. Mi – akik értem ezalatt az itteni magyar követséget, amely legmesszebbmenő módon álltunk a rendelkezésére, nem tudtuk, hogy Balázs Béla Paris ellen indítandó Blitzkriegjének ilyen harci mozzanata is lehet. Nem tudtuk azt sem, hogy hiúságának nincsen mértéke és saját erejének felmérétezésében annyira megy, hogy azzal két óra alatt Parist lába elé tudja parancsolni.

Sajnos mi nem tudtuk Parist Balázs Bélának úgy szállítani, amint azt ő elgondolta, de csupán a szokott keretek között egy szerény, de méreteiben a szokottnál látogatottabb sajtókonferenciát »szállítottunk« részére.

Balázs Bélát az előzetes megbeszélés értelmében néhány meleg szó kíséretében bemutatam, jóízlésem azonban nem engedte meg, hogy úgy mutassam be, mint a film pápáját. Néhány elismerő mondat után, tárgyilagos módon ismertettem legutolsó munkáját, amely Balázs közlése szerint nyolc nyelven jelent meg.

Hogy a harcteret minél gyorsabban átadhassam Balázs Bélának, kollégáim szokását ismerem, hogy nem szeretik a hosszú bevezetőket, a szót az előadónak adtam át. A jelenlőknek befejező szavaimat kísérő tapsa még el sem ült, amikor Balázs Béla, a filmnek saját maga által kinevezett pápája helyéről dühösen felugrott és a következőket mondotta.

»Lehet, hogy enfant terrible vagyok, de amit Gyomai mondott, számárság és bolondság.«

A hallgatóság megdöbbenéssel fogadta Balázs Bélának az illemtudás és a tapintat legelemibb szabályainak a lábbal tiprását. Ugyancsak hasonló összeütközése volt a követ úrral. A nyíltszíni vita az előadó és a követ között⁷ nagy megütközést keltett a hallgatóság körében. Mindez azonban nem zavarta Balázs Bélát, aki az öndicséret magasztos himnuszát két hosszú órán át zengte. Közben azonban az előadó nem feledkezett meg a tárgyáról sem, de két órán keresztül főképen a saját érdemeiről és értékeiről beszélt. Szóáradata olyan gátakat törő volt, hogy amikor a hallgatóság már fáradtan és kidőltén követte a gyors tolmácsolás következtében nehezen követhető gondolatmenetét, tapintatosan figyelmeztettem, hogy előadása terjedelmében túl ment már a megszokott és elfogadható kereteken. Ez is természetesen a legudvariasabb formában történt, mert a hallgatóság észrevétele nélkül egy kis papírt csúsztattam a kezébe.

Nyolc óra felé járt az idő, amikor gátat vetettünk az előadásának és a fogadásnak, amely öt órákor kezdődött.

A fogadás után megkérdeztem Balázs Bélát, hogy miért marhaság, amit róla mondtam, kijelentette, hogy ő azt az érdekesség kedvéért tette.

Személyileg még mindig tisztelője vagyok ugyan Balázs Bélának, de az illetékesek figyelmét mégis felhívom, hogy prestige-ünk érdekében jobban válogassák meg a külföldre küldendőket. A külföldi kongresszusokon, vagy akármilyen hasonló akcióban delegátusként résztvevők nem önmagukat, hanem az országot képviselik. Az önértékek kidomborítása, amely értékek a Balázs Béla esetében talán helytállóak, nem lehetnek domináló elemek akkor, amikor egy nagy, kollektív összefogásnak, vagy munkának, kulturális, vagy szociális eredmények bemutatásáról van szó. Balázs Béla sajnos megfeledkezett arról, amit egy kiküldöttnek mindenek felett tudnia kell. Mégpedig arról, hogy Magyarországot képviselte, a magyar filmesztétika eredményeit lett volna hivatva bemutatni, nem pedig önmagát a film pápájának felkenni.

(Gyomai Imre) (aláírás)
követségi sajtóattaché.”

Eddig a jelentés szövege. Feltűnő, hogy a jelentés az események után két héttel készült. Feltehető, hogy a budapesti minisztérium valamilyen okból jelentést kért. Az utolsó bekezdés mellett bal oldalon függőleges ceruzás vonal húzódik, a minisztériumi olvasó kiemelte, hogy a kiküldötteknek az országot kell képviselniük.

A második jelentést már maga Szabó Zoltán írta. Bár a „Feljegyzés” dátumot nem tartalmaz, valószínű, hogy később készült, mivel sokkal részletesebb a (csak a sajtókonferenciára szorítkozó) Gyomai-jelentésnél. Szabó a látogatás egészéről ír, de megerősíti a (beosztottja) Gyomai által írottakat is.

„F e l j e g y z é s

Tisztelettel jelentem, hogy a Bureau International de Filmologie összejövételét Parisban ez év június 7-én és 8-án tartotta meg. A szerint az értesítés szerint, amelyet a nevezett filmhivatal nekem megküldött, a szóban forgó ülésre magyar részről Hont Ferenc dr.-t, a Színművészeti Akadémia igazgatóját hívták meg.

A kongresszus kezdete előtt másfél nappal, [június 5.] szombaton délelőtt 11 órakor érkezett 24/25 4 I 900 számú távirat a Filmkongresszusra Balázs Béla érkezését jelentette be és felkért, hogy fogadásán, valamint ott tartózkodása alatt segítségéről gondoskodjak.

A szóbanforgó távirat délelőtt 12-kor érkezett és aznap déli 1 órára jelezte Balázs Béla jövetelét. A kulturális attaché [azaz Szabó, a feljegyzés írója] azonnal felhívta

a Bureau International de Filmologie központját és érdeklődött a felől, hogy tisztában vannak-e azzal, hogy az összejövétel nem Hont Ferenc, hanem Balázs Béla vesz részt magyar részről, továbbá, hogy a delegáltak elhelyezéséről, ellátásáról és fogadásáról történt-e gondoskodás a Bureau részéről? A Bureau vezetője közölte, hogy a személycserével tisztában vannak, és a déli prágai repülőgéppel érkező Balázs Béla fogadására a repülőterre autót küldenek, őt a Hotel Lutetiában fogják elhelyezni és mindenről az iroda gondoskodik. A kulturális és sajtóattachének autó nem állván rendelkezésére, az amúgy is várt Balázs Béla fogadását a repülőtéren személyes jelenlétükkel nem állt módjában ünnepélyesebbé tenni, noha tisztában voltak azzal, hogy Balázs Béla ezt minden bizonnyal igényli. A kulturális attaché viszont felkérte a Bureau International de Filmologie Balázs Bélát fogadó képviselőjét, hogy nevében az érkező Balázs Bélát köszöntse, vele irodai és lakástelefonját közölje, s kérje meg Balázst, hogy érkezése után azonnal értesítse őt arról, hogy hol szállt meg és hogy miben kívánja, hogy a követség segítségére legyen?

Balázs Béla a délután folyamán fel is hívta a kulturális attachét, aki közölte vele, hogy a filmügyekben járatos Klamár János ösztöndíjas a délutántól kezdve tartózkodása egész tartamára rendelkezésére áll és egyben alkalmat kért tőle arra, hogy a parisi szándékairól értesülhessen. Balázs közölte, hogy elhelyezése a Hotel Lutetiában tökéletes, s kívánsága, hogy a követség ennek az eseménynek, hogy ő Parisba érkezett, megfelelő politikai kihasználásáról teljes apparátusával gondoskodjék.

Annak ellenére, hogy [június 6.] vasárnap volt, Balázs Bélát a Követ Úr fogadta, a kulturális attaché pedig 10 órára szállodájába érte ment, hogy egyfelől a követségre elkísérje, másfelől szándékai felől érdeklődjék. E megbeszélésen szándékairól azonkívül, hogy saját parisi megjelenésének a lehető legnagyobb fontosságot tulajdonítja, közelebbi nem derült ki, viszont a kulturális attachének módja volt megtekinteni azt az olasz, cseh, lengyel és magyar lapkivágatokból álló gyűjteményt, amelyet a keménykötésű füzetbe beragasztva Balázs Béla gondosan magánál hordott és a Követ Úrnak is bemutatott.⁸ E gyűjtemény róla szóló elismerő cikkeket tartalmazott, a bemutatása világossá tette, hogy Balázs Béla a Bureau International de Filmologie összejövételén való részvételén túl bizonyos személyes és a sajtóban is kifejezésre jutó sikerre is törekszik Parisban. Erre az a megjegyzése is utalt, hogy »4 napja van Paris meghódítására« és »ide mint a filmológia pápája érkezik«.

E rastignaci szándék megfelelő tudomásulvétele után, igyekeztünk, hogy Balázs Béla parisi szereplésének minél nagyobb visszhangot biztosítsunk. E célból a rendelkezésre álló következő hivatali napon, hétfőn [június 7.] délelőtt 10 órakor a kulturattaché hivatali helyiségében konferencia gyűlt össze. Ezen követ úr is részt vett és jelen volt a kulturális attachén és a sajtóattachén kívül az információs központ képviselője is. Az értekezlet kifejezte sajnálkozását a felett, hogy Balázs Béla Parisba érkezéséről ennek megtörténte előtt mindössze két órával értesült és ilyenformán rövid tartózkodásának megfelelő előkészítésére mindössze órák állnak rendelkezésünkre. A kulturális attaché annak ellenére, hogy a következő napon, június

Szabó Zoltán

8.-án [kedden] házi koncert zajlott le a követségen, június 9.-ére [szerdára] oly programot javasolt amelynek első felét az általa [ti. Szabó által] Parisba hozott *Hortobágy*-film⁹ bemutatása képezte volna, második részét Balázs Béla előadása, illetve sajtófogadása. A *Hortobágy*-film bemutatásától el kellett állni¹⁰ azon okból is, hogy Balázs Béla attól tartott, hogy e film előzetes bemutatása lerontaná az ő mondókájának a sikerét, mert a film megtekintésétől kifáradt filmszakemberek és filmkritikusok esetleg már nem rendelkeznének elég éberséggel ahhoz, hogy az ő mondókáját teljes egészében értsék és értékeljék. Kifejezte azt a nézetét is, hogy az elsőrangú esemény nem a *Hortobágy* film, hanem az ő személyének parisi megjele-

nése. Ez érthető szempont helyeslő tudomásulvétele után az értekezlet megállapodott abban, hogy 9.-én [szerdán] délután 5 órakor a követség termeiben sajtófogadás lesz Balázs Béla tiszteletére. Az ennek előkészítésével járó munkákat a címlista megszerzése, a meghívók megírása, személyes telefonok lebonyolítása, rohammunka jellegű tempóban a követség időre elvégezte.

Még e megbeszélés délutánján [hétfőn] a kulturális attaché részt vett a Sorbonne-on a filmológiai összejevetel kiküldötteinek tiszteletére rendezett fogadáson, annak ellenére, hogy ugyanebben az időben vendégeket kellett fogadnia az egyik parisi pályaudvaron. A továbbiakban a követség személyzete a legnagyobb önuralmat tanúsította abban, hogy Balázs Béla személyes hiúságának igényeit nem bírálólág, hanem megértőleg vegye tudomásul, átértvén, hogy ő bár saját magát fejezi ki, ám a magyar filmszakmát is képviseli.

A sajtóattaché a sajtókonferenciára kb. 60 főnyi újságírókból, filmkritikusokból, a filmológiai értekezlet résztvevőiből és több nagy tekintélyű tudományos férfiból álló közönséget hozott össze. Ezen Követ Úr is megjelent, jelen volt a kulturattaché, a sajtóattaché, továbbá a Magyar Intézet igazgatója. A tájékoztató központ Balázs Béla személyéről és filmtudományi munkásságáról 24 óra alatt külön bulletint adott ki. Ez Balázs Bélát mindössze egyoldalas terjedelme és a benne foglalt adatok tényszerű és nem panegyrikus¹¹ előadása miatt láthatóan nem elégítette ki. Ugyancsak nem elégítette ki a sajtókonferencián elnöklő sajtóattaché bevezetője, aki szívélyesen üdvözölte őt és hogy Balázs értékes mondanivalójától az időt el ne vegye, csupán Balázs utolsó megjelent művének dicsérő méltatására szorítkozott. Ez azzal az eredménnyel járt, hogy Balázs Béla első szavaiban kijelentette, hogy a sajtóattaché ostobaságokat (»bétises«) mondott az ő munkásságáról. Mindezt franciául mondotta, úgy hogy a tolmácsnak, aki már az említett Klamár Jánoson kívül ugyancsak rendelkezésre állt, a kifejezésen enyhíteni nem volt módjában. A sajtókonferencia,¹² amelyen Követ Úr is mindvégig jelen volt, sőt egyízben fel is szólalt, érdekesnek volt nevezhető, különösképen ama meggyőződés heve miatt, amellyel Balázs Béla meglepő tetteit kifejtette. Kijelentette többek között azt is, hogy a filmművészet az utolsó 10 évben semmi érdemlegest nem produkált,¹³ haladni nem haladt, és e tételt a jelenlevők érdeklődéssel, vagy derűvel fogadták a szerint, hogy a terem előtérben vagy háttérben levő részében helyezkedtek-e el. Előadása ott volt mélyenszántó, ahol elvonatb stílusban értékelte a problémákat.

A szóbanforgó sajtókonferencia a sajtóattaché jóvoltából a követségen tartatott legnépesebb sajtófogadások egyike volt és kétségtelen, hogy nem maradt visszhangtalan.

Maga a filmológia iroda összejövele főként az iroda szervezési kérdésével foglalkozott. Ezen Balázs szereplése sikeresnek mondható. Beválasztották a választmányba, amelynek rajta kívül svájci, belga, olasz, lengyel és francia tagja van. Jelentékenyebb elvi javaslatokkal zárólag Balázs Béla áll elő. E javaslatok közül említésre érdemes az, hogy ő az értekezlet megbízását kérte ahhoz, hogy a délkelet-európai államok filmfőiskoláit megkereshesse egy elnöklése alatt létesítendő budapesti film-tudományi akadémia létesítése ügyében. Ugyancsak elfogadtatta a filmek ideológiai és morális analizisének programbavételét és az iroda számára szerkesztett propagandabrossúráját. Sajnálatos, hogy e tárgyi működését személyes kiválóságának szünet nélküli gátlástalan kifejezésével kísérte és nem csupán magyar körökben.

A fentiek vázolója után úgy vélem, hogy a követség mindent megtett arra, hogy Balázs Béla 4 napos¹⁴ parisi tartózkodása, amelyből az első kettő szombatra és vasárnapra esett, megfelelő módon kihasználtsáék. A kihasználás francia körökben való kiértékelését természetesen nem annyira a szervezés munkája, mint inkább Balázs Béla mondandójának önértéke határozta meg. – Szeretném kérni, hogy amennyiben valamely magyarországi kiküldött támogatását kihangsúlyozni kívánják, annak érkezését táviratilag lehetőleg egy héttel korábban szíveskedjék bejelenteni. Megjegyzem pl. hogy Kodály Zoltán Parisba érkezését nem jelezte sem távirat, sem másféle értesítés és teljesen véletlenül múlt, hogy a követségi házikoncert, amelyen Kodály Zoltán szólószonátáját Starker János csellistánk a lehető legnagyobb sikerrel adta elő, nem néhány nappal Kodály érkezése előtt, hanem Kodály jelenlétében és az ő tiszteletére zajlott le.

Balázs Béla itteni feltűnést keltő, élénk szereplésével kapcsolatban jónak látnám a korábbi intézkedéseket a jövőben, hogy más országokbeli követségek hasonlóan, nehezen elvégezhető rohammunkától megkíméltesse. Esetleg kevésbé fegyelmezett férfiak ugyanis a személyes hiúság és hivatalos minőség e különös keverékének hirtelen és igényes jelenlétét ugyanekkora önuralommal nem tudják majd elviselni. Célszerű volna a Magyar Filmhivatalnak parisi Filmológiai Kongresszusra kiküldött delegáltját udvariasan figyelmeztetni, hogy a Köztársaság követségei az ő rendkívüli jelenlétének időtartamára nem válhatnak teljes egészükben személye körüli minisztériumokká és nem láthatják feladatuknak, hogy az ő személyi hiúságát a népi demokráciák stílusá-

nak meg nem felelő neobarokk modorban legyezzessék, ez időre minden más kötelességüket félretéve.

(Szabó Zoltán) (aláírás)
kulturális attaché.”

A filmesztéta és az ember

Balázs Béla kalandos életéről sokat tudunk, azonban ennek a tudásnak jelentős fehér foltjai is vannak. Több mint húsz éven át írott *Naplója* jelentős kortörténeti forrás, azonban ennek vége szakad az 1920-as évek elején, több mint tizenhárom éves szovjet tartózkodásáról pedig csak néhány oldalt írt, összefoglaló jelleggel. Utolsó, magyarországi éveiben még annyit sem. Gyomai Imre és Szabó Zoltán követségi jelentései azért fontos források, mert „résztvevő megfigyelőként” igen részletesen és konkrétan számolnak be mindössze néhány napról.

Forráskritikai szempontból megjegyezhető, hogy Gyomai beszámolójában erős a személyes sértettség, Szabó szövegében pedig a diplomáciai-hivatalos jelleg. Ha Szabó íróként nyilvánulhatott volna meg, bizonyára sok érdekeset közölt volna a keddi esti francia fogadról. Mindkét jelentésben szerepelnek az általános kérdések az odaérkező magyar kiküldöttek viselkedéséről és hogy a hazai kiküldöttek mivel segíthetnék a követség munkáját. Gyomai és Szabó különböző súlyú személyiségek, azonban emberi hitelességük nemigen kérdőjelezhető meg.

Mi volt a filmológia? Főleg Gilbert Cohen-Séat nevéhez köthető filmtudományi irányzat, amely 1945 után bontakozott ki, és az 1960-as években veszített jelentőségéből, majd átalakult, megszűnt.¹⁵ Négy témakörben szerveztek konferenciákat:

- pszichológiai tanulmányok (kísérleti pszichológia, gyermekpszichológia, szociálpszichológia) – vezető Henri Wallon,
- technikai tanulmányok – vezető Gilbert Cohen-Séat,
- általános filmológia és filozófia (általános morfológia, a hatások általános esztétikája, filmi antropológia, etika és ideológia) – vezető Raymond Bayer,
- összehasonlító tanulmányok – vezető Mario Roques.¹⁶

A négy vezető közül Bayer filozófus és esztéta (de egyáltalán nem publikált filmről), maga Cohen-Séat pedig a film filozófusának tekinti magát. Mario Roques a középkori francia irodalom professzora. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a filmológia a társtudományok, főleg a filozófia és a pszichológia felől közelített a filmhez. Az első év tizenhárom előadásából kettőt tartott filmesztéta/filmtörténész: Léon Moussinac és Georges Sadoul.

A filmológiai mozgalom szervezeti életéről, így a találkozóról is kevés dokumentum maradt fenn, írja Martin

Lefebvre. Már hivatkozott tanulmányában leírja, hogy a mozgalom első kongresszusa: 1947. szeptember 15. és 21. között volt Párizsban, a második pedig 1955-ben. Az 1948. júniusi találkozó tehát nem kongresszus volt (bár a kortársak is többször így emlegették), hanem csak találkozó (convention), amelyet a mozgalom adminisztratív szerve, a Bureau international de filmologie (Nemzetközi Filmológiai Iroda) szervezett.

Már az 1947-es első kongresszusnak is volt magyar résztvevője. Hont Ferenc, a Színművészeti Főiskola főigazgatója londoni útjáról hazatérőben végig részt vett a konferencián. Kéziratos naplójában így foglalja össze élményeit:

„Párizs, [1947.] szeptember 26.

A filmkongresszus elrabolta több, mint egy hetemet. Reggeltől estig a kongresszistákkal voltam, részt vettem az esztétikai – szociológiai csoport munkájában, ismeretségeket kötöttem, barátokat szereztem Magyarországnak. [...] A Nemzetközi Filmológiai Irodában Magyarországot képviselem.”¹⁷

Hont Ferenc nem volt sem filmesztéta, sem filmtörténész, a filmtudomány semmilyen irányzatához sem volt köze. Az első mondat finoman érzékelteti, hogy a kongresszus tudományos előadásaihoz nem volt affinitása. Mivel amúgy is mániákus organizátor volt, a kongresszus szüneteiben tevékenykedett, ami ma sem ismeretlen és nem okvetlenül haszontalan tevékenység.

Balázs Béla maga is szeretett volna kimenni az 1947-es kongresszusra, de ez nem sikerült. Pedig meg is írta előadását, amely fennmaradt a hagyatékban, *Új művészetnek új elméletet* (A párizsi első filmológiai világkongresszus számára írt előadásból) címmel.¹⁸ Amikor Hont helyett mást kerestek az 1948. júniusi rendezvényre, bizonyára örömmel vállalta, hogy útitervét megváltoztatva Prágából nem haza, hanem Párizsba repül.

Balázs Béla részvétele mellett és ellen is szóltak érvek. Hatalmas nemzetközi tekintélye volt két (németül írott) némafilmes könyve kapcsán, főleg a német és az olasz nyelvterületen, ideértve az akkor még német kultúrájú közép-európai és orosz szakembereket is. Kortársai szerint lenyűgöző, szuggesztív előadó is volt, bár többen beszámolnak arról is, hogy hajlott a vég nélküli előadásra és a régi gondolatai ismétlésére. Értett franciául, bár az előadáshoz tolmácsot kért.

Annak azonban, hogy Balázs Béla a találkozó munkájában érdemi részt vehessen, volt egy súlyos filmelméleti akadály. Az említett (tervezett) első kongresszusi hozzászólásból és más írásából is egyértelműen kiderül, hogy Balázs félreértelmezte a francia „filmologie” kifejezést. Úgy fogta fel, hogy ez a filmtudomány szó szinoni-

mája, és kisebb módosulásokkal bár, de ugyanazokra az irányzatokra utal, amelyek őhozzá és nagy kortársaihoz köthetők, azaz nagyjából a 20-as, kisebb részt a 30-as évek klasszikusaihoz. Nem tévedhetett volna nagyobb! A filmológia éppen ezeknek a klasszikusoknak az ellenében jött létre, ezek tagadására! (Ez a fentebbi témaköri felsorolásból is világosan érzékelhető.)

Nem tudjuk, hogy Balázs mit adhatott elő a találkozó (hétfői és keddi) két munkanapján. Biztosra vehető, hogy nem tudta megtartani az előző évben tervezett hosszú előadását, legfeljebb annak egy igen erősen rövidített változatát. Ami keveset tudunk erről az 1948-as találkozóról, ott Balázs csak a múlt embereként szerepelhetett, akit tisztelettel és érdeklődéssel végighallgatnak, ha nem beszél hosszan, de elméleti értelemben elavultnak tartják. (Az itt közölt két dokumentumból pedig sejthető, hogy az elmaradt lehetőségért a szerdai sajtókonferencián kárpótolta magát, másfél-két órás előadással.) A hétfői-keddi találkozón pedig Balázst tisztelettel beválasztották a gyakorlati jelentőség nélküli elnökségbe, és elfogadták javaslatait a középiskolai filmoktatásról, valamint a kelet-európai közös filmakadémia megszervezéséről. Egyikből sem lett semmi, el sem kezdte senki, és talán Balázs is sejtette, hogy így lesz. Ám ha mégis létrejött volna a kelet-európai filmakadémia, nem kétséges, hogy kinek szánta volna az elnöki tisztelet.

Ha meg akarjuk érteni Balázs Béla 1948-as párizsi viselkedését, nem elég megjegyeznünk, hogy ez a tehetséges, művelt és szorgalmas literátor már fiatalon is narcisztikusan hiú, ugyanakkor gátlásokkal megvert, erőszakos önérvényesítő volt. Naiv idealistaként vállalt politikai szerepet az 1919-es Tanácsköztársaságban (a Lukács György vezette népbiztosságon), a bukás után menekült, és 1926-ig Bécsben, majd 1931-ig Berlinben élt. 1924-es főműve, *A látható ember* nem szisztematikus filmesztétika, de érzékeny megfigyelései átütő erejű szöveggé álltak össze. Politikai meggyőződése ebben a könyvben csak sejthető, néhány vulgárszociológikus megjegyzésből. Második könyvében (*A film szelleme*, 1930) az ideológiai vonal felerősödik, Balázs aktívan politizál a német kommunista pártban. Forgatókönyvíróként azonban – egy kivétellel – kommersz (mai szóval: műfaji) filmekben dolgozik, egy-egy frappáns ötletet bont ki közönségvonzó formában (*Egy tízmárkás kalandjai*, *Őnagysága nem akar gyereket*, *Narkózis*).

1931-ben „ideiglenes tartózkodásra” indult a Szovjetunióba.¹⁹ Elmondhatjuk: más emberként tért haza Magyarországra, 1945-ben. Közel tizennégy év alatt egyszer sem hagyhatta el a Szovjetuniót, kommunista meggyő-

ződése, no meg a gyakorlati kényszerek belevitték a szocialista realizmus zsákutcajába. Hogy miként egyeztette össze önmagában az idealizált szovjetrendszert a sztálini terror valóságával, sosem fogjuk megtudni. Fivérét, Bauer Ervint és sógornőjét 1938-ban, koholt vádak alapján kivégezték - sorsukról évekig nem tudhatott bizonyosat.²⁰ Irodalmi műveinek színvonala mélyen hazai műveié alá süllyedt. Sosem nevezték ki a moszkvai filmfőiskola professzorává (bár később itthon ezt érzékeltette), csak óraadó volt, az sem folyamatosan.

Szovjetunióbeli elszigeteltsége magyarázza azt a meglepő párizsi megállapítást, hogy „a filmművészet az utolsó tíz évben semmi érdemlegest nem produkált”. (Lásd fentebb!) A szovjet mozikban ugyanis elképesztően kevés külföldi filmet vetítettek Balázs ottani tartózkodása idején. 1931-től 1945-ig összesen – nem tévedés! – negyvenhét külföldi filmet mutattak be.²¹ 1932-ben és 1933-ban egyet sem, 1934-ben egyet, 1935-ben kilencet, de ebből négy rövidfilm volt, 1936-ban négyet, 1937-ben egyet, 1938-ban ismét egyet sem, 1939-ben egyet, 1940-ben kettőt, 1941-ben egyet. 1942-ben három, 1943-ban hatot, 1944-ben tizet, és 1945-ben hetet, de Balázs júniusban már hazarepült Budapestre.

A téma szakértője, Peter Bagrov hosszan elemzi, hogy milyen filmek, rendezők és színészek kerültek fel erre a listára.²² Filmtörténeti szempontból a kép teljes esetlegességet mutat. Balázs Béla a Szovjetunióban nem láthatott filmet Marcel Carnétól, de kettőt is René Clairtól. Orson Welles *Aranypolgárát* sem láthatta. A Korda-stúdiót három film képviselte, köztük *A bagdadi tolvaj*. A szovjet nézők nem láthatták Greta Garbo, Marlene Dietrich, Mae West, Danielle Darrieux, Lilian Harvey filmjeit, viszont a magyar Gaál Franciskának három filmjét is vetítették, óriási sikerrel.

A legtöbb európai országban, így hazánkban is, ekkoriban egyetlen év alatt sokkal több külföldi filmet vetítettek, mint a nagy Szovjetunióban tizenhárom év alatt összesen. Tételezzük fel, hogy Balázs Béla esetleg eljutott zártkörű vetítésekre is, ahol a mozikban nem látható filmeket vetítettek. Volt ilyen a sztálini rendszerben. Még az ilyen, esetleg látott csemegékkel együtt is elmondható, hogy Balázs 1945-ig kiesett a világ filmművészeti fejlődéséből. Ékes bizonyítéka ennek Balázs 1945-ben, Moszkvában megjelent könyve, az *Iszkussztvo Kino (Filmművészet)*. Amennyire azonosíthatók a benne idézett filmek, szinte mindegyik némafilm, azaz több mint tizenöt éves. Balázs például idézi benne Greta Garbo *Karenina Anna* című filmjét. De az 1927-es némafilmjét idézi, az 1935-ös, hangos *Karenina Anná*járól nem tud.

1945 és 1948 között Magyarországon is sok külföldi filmet lehetett látni, és Balázsnak utazásai során, fesztiválokon és stúdiólátogatások során is lehetett módja filmnézésre. Mindez nem tudta ellensúlyozni a kieső éveket. Ezért ignorálhatta Balázs 1948-ban, Párizsban az előző évtized filmművészeti vívmányait. És ez lehetett annak is az egyik oka, hogy nem érzett problémát abban, hogy a filmológusok előkelő társaságában, majd a sajtófogadáson két évtizeddel korábbi megfigyeléseit vezesse elő. Nem érzékelte, hogy a filmművészetben és ezzel együtt a film tudományos vizsgálatában időközben új korszak kezdődött.

Vajon emberileg, művészileg és tudományosan „leírhatjuk” az 1945 utáni Balázs Bélát? A rövid válasz: sajnos igen, de szerencsére mégsem egészen. A sztálini terror, a zsdanovi esztétika, a művészi és tudományos elszigeteltség mély nyomot és maradandó károsodást hagyott Balázs Béla személyiségében és munkásságában. De van egy sugárzó kivétel.

1946-ban jelent meg Balázs Béla *Álmodó ifjúság* című önéletrajzi regénye, amelyben gyermekkorát írja meg. Korábban is dolgozott már rajta, de végső formába itthon öntötte, részben szegedi tartózkodása idején. Ebben a regényben nyomát sem találjuk a megelőző regények és színdarabok sematizmusának, meg sem érintette a zsdanovi szocreál. Úgy látszik, volt a személyiségének egy olyan mélyrétege, a korai gyerekkor, amely sértetlenül vésszelte át a későbbi évek fordulatait és viszonyosságait.

Utóhang

Egy évvel a filmológiai tanácskozás után Károlyi Mihály a Rajk-per elleni tiltakozásul lemond követi rangjáról, és emigrációba vonul.

Rajk letartóztatása és Károlyi lemondása után Szabó Zoltán is felmondja kulturális attasé állását, és az emigrációt választja.

Gyomai Imre, aki már évtizedek óta Franciaországban él, megtartja követségi munkahelyét. Bár új követ jön és a teljes személyzetet lecserélik, őt értékes helyi kapcsolatrendszere miatt még megtartják. 1950-ben azonban ő is távozik a követségről, és újságírói munkákból tartja fenn magát.

Az Institut de filmologie 1950-ben, miniszteri rendelettel válik a Sorbonne részévé, Gilbert Cohen-Séat vezetésével. 1963-ban egy másik rendelettel megszüntetik.

Hont Ferenc 1949-ben megkapja a Kossuth-díj II. fokozatát, de még abban az évben elveszti filmes funkcióit. Színháztörténettel foglalkozik, kivéve az 1957 utáni bő két évet, amikor a Színház- és Filmtudományi Intézet fő-

igazgatója. 1979-ben hal meg.

Balázs Béla továbbra is sokat utazik, és a tartós külföldi munkavállaláson gondolkozik: a kommunista Kelet-Berlinben akar a filmgyárban dolgozni. 1949. március 15-én megkapja a Kossuth-díj II. fokozatát. 1949. május 17-én, agyvérzésben meghal. Özvegye, Hamvassy Anna rendszerezi a hagyatékot, számos műből és levélből másolatokat gépel, majd mindezt elosztva elhelyezi az MTA Könyvtárában, az Országos Széchényi Könyvtárban és a Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtárában. Nyolc évvel éli túl férjét.

JEGYZETEK

- 1 Balázs Béláné Hamvassy Annáról lásd SZEKFÜ András: *Hamvassy Anna és a Balázs Béla-hagyatékok = Filmvilág*, 2019, 5. sz. 12–15.
- 2 HAMAR Péter: *Karöltve a kísértettel. Balázs Béla utolsó évei*. Bp., Írott Szó Alapítvány, 2017
- 3 ZSUFFA, Joseph: *Béla Balázs. The Man and the Artist*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1987, 353. (Saját fordításom – Sz. A.)
- 4 Mindhárom anyag XIX–J–1–K jelzeten, a 32. dobozban található.
- 5 HAJDU Tibor: *Nagykövetünkről jelentjük = Mozgó Világ*, 2005, 2. sz., 96.
- 6 Tévedés, Balázs Béla repülőgéppel érkezett.
- 7 Lásd erről még SZÜCS György: *Károlyi Mihály és Balázs Béla vitája az európai kultúráról = Magyar Nemzet*, 1948. június 24., 3.
- 8 Egy ilyen füzet jelenleg az OSZK Kézirattárában található, Balázs Béla hagyaték, 134/82. sz. alatt.
- 9 Georg Höllering: *Hortobágy* (1936)
- 10 A *Hortobágy* című filmet Szabó szűkebb körben már 1948. május 24-én levetíttette. A vetítés meghívóját Somlyó György hagyatékában találta meg Komáromi Csaba, köszönet érte. (PIM Kézirattár, Somlyó György-hagyaték, Gynsz.: 403.)
- 11 „tényszerű és nem panegyrikus” – ceruzával aláhúzva.
- 12 Lásd a 7. lábjegyzetet is!
- 13 A mondatrész ceruzával aláhúzva, oldalt ceruzás (minisztériumi) megjegyzés: „pedig ebben igaza van”.
- 14 A szombattól szerdáig az ötnapos.
- 15 Lásd *Cohen-Séat és a filmológia. Válogatott tanulmányok*. Szerk. SZILÁGYI Gábor, Bp., Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1983
- 16 LEFEBVRE, Martin: *L'aventure filmologique: documents et jalons d'une histoire institutionnelle = Cinémas: revue d'études cinématographiques*, 2009, Vol. 19., num. 2–3., 59–100.
<http://id.erudit.org/iderudit/037547ar>
- 17 HONT Ferenc: *Naplók*, 11. füzet. OSZMI Kézirattár.
- 18 Megjelent: *Filmspirál*, 1999, 18. sz., 105–117. Pontatlan címmel: *Új művészetek, új elmélet*.
- 19 Lásd GERÉB Anna: *Vászka és a tolvaj disznók. Balázs Béla moszkvai filmkísérletei a rajzolt kép és a rajzolt hang összjátékával = Ex Symposion*, 2010, 71. sz., 24.
http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page___surfer&csa=load_article&rw_code=vaszka-es-a-tolvaj-disznok_1666
- 20 GERÉB Anna: *Árnyaltan = Élet és Irodalom*, 2011. január 1., 1. sz.
<https://www.es.hu/cikk/2011-01-09/dr-gereb-anna/arnyaltan.html>
- 21 *Katalog zvukovykh filmov, vyuschennykh na sovetskii ekran 1927–1954*. Moscow, Gosfilmofond, 1954, 152.
- 22 Bagrov P. *Gleams of the West: Distribution and Reception of European Films in Soviet Russia of the 1920s-1940s // EUROPEs: The Paradox of European Empire*. University of Chicago Center in Paris, 2014, 239–255.

Wesselényi-Garay Andor

A snassztól a spontánig

A népi építészet új megjelenési formái 1.

Vallás–nép–művészet

■ A Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete 2018. május 31. és június 1. között rendezte még kétnapos konferenciáját *Keresztény egyházművészet III. Vallás–nép–művészet* címmel, a Műcsarnokban. A tanácskozáson elhangzott előadásom célja az volt, hogy felderítse és bemutassa, mennyiben értelmezhető napjainkban a vallásos népművészet, tárgyalható-e a művészetelmélet fogalomrendszerével és módszertanával az a napjainkban született tárgye gyüttés, amely evidens kutatási területet definiál az etnográfia és a kulturális antropológia számára. Amennyiben a kérdést a vallásos népi építészetre szűkítjük, vagyis arra próbálunk feleletet kapni, létezik-e ma a magyarországi építészetben belül efféle jelenség, akkor a válasz felette kiábrándító, és ezt a csalódottságot rögtön két tekintélyérvvel is alá lehet támasztani. Marosi Ernő a *Magyar falusi templomok* című munkájának végén némi lemondással állapítja meg, hogy a XV. századdal kezdve megszűnik az a felhajtóerő, amelynek segítségével a falu szinte a saját testéből, a közösség erejével szüli meg templomát. A műépítészet és a műépítések megjelenésével a falu ezután kapja a templomát – nem megépül, hanem ráépül –, amellyel fel is bomlik a vallás, a nép és az építőművészet korábbi egysége.¹ Noha a XX. század végén a kortárs magyar építészet egyik legörömtelibb fejezete épp a templomépítészet kapcsán íródott,² ezek az alkotások még távolabb esnek attól az ideától, amelyről Marosi Ernő ír monográfiájában.

A másik tekintélyérvet Bertrand H. Bronson fogalmazza meg a *The Morphology of the Ballad-Tunes (Variation, Selection, and Continuity)*³ című tanulmányban. Bronson a népdalok legfőbb jellegzetességeit – kritériumait – kutatva jut arra a megállapításra, hogy az a (i) variáció, akár topográfiai, akár időbeli eltérésekkel jelenik meg, ugyanaz a dallam; (ii) a kiválasztódás, vagyis ezen variációk idővel egy domináns „állandóvá” tömörödnék, végül pedig mindezt (iii) a folyamatosság teszi lehetővé,

amely a dallam- és formaszekvenciák használati és időbeli egymásba-kapcsoltsága révén teremti meg az adott népdal kontinuitását, jelenlétét. Noha Bronson szövege kifejezetten a zenére vonatkozik, az általa kritériumként használt fogalomhármás meglehetősen szigorú, de jól használható keretekkel igazolhatja a fentebb lemondón megfogalmazott sejtést: felette kockázatos ma Magyarországon – nem csak vallásos – kortárs népi építészetről nyilatkozni, különösen akkor, ha a „népit”, mint olyat, azzal az ikonográfiával azonosítjuk, amely a XIX. század végével lett azonos bizonyos jól attributálható építészeti jelekkel és vált ekként voltaképp stílussá.

Esszémben amellet kívánok érvelni, hogy kétségtelen tény, hogy az építészet specializálódásával, a szakember megjelenésével a Marosi Ernő által is rögzített folyamat-hoz hasonlóképp távolodott el a XX. század végére egymástól a ház lakója, tervezője és építője, ám több, igaz, nem túl számos magánkutatás – Janáky István gyűjtése az építészeti szépség rejtekeiről,⁴ Kunkovác László összeállítása az őseépítményekről⁵ és Katharina Roters vizuális tipológiája a Kádár-kockákról⁶ – sejteti, hogy eltérő intenzitással ugyan, de a mai napig él valamiféle építészeti hagyomány, amelyet népinek nevezhetünk, amely építészet azonban a legcsekélyebb mértékben sem emlékeztet arra a motívumkomplexumra, amelyről a dolgot hagyományosan felismerjük. A kortárs magyar népi építészet egyik értelmezési végpontján lelhető az a népi historizmus, amely a parasztházak alakhú újjáépítését és mimetikus reprezentációját tűzi célul, a másikon pedig a Szalai András építészettörténész előadásain bevezetett „buhera” gyakorlata bukkan fel a snassz, a ciki és a neociki stilisztikai fogalmaival karöltve.

Tanulmányom erős állítása az, hogy a mai napig létezik népi építészet, ám ennek ikonográfiája drámaian eltér a kanonizálttól, létrejötté pedig a ház léptékét meghaladó térbeli asszemblázs, nem pedig feltétlen építés eredménye. A snassz, az új-népi építészet és a népi historizmusok

képzetes sarokpontjai között megjelenő tárgyalakulatok hajtóereje és vitathatatlan vizuális nyomatéka pedig éppúgy származik valamiféle esztétikai igényből, mint a jó gazda-szemléletből.

Tételelem igazolására a tanulmány első szakaszában szétbontom a vallás–nép–művészet fogalomhármását, és bemutatom előbb a vallás és építészet lehető legtagában értelmezett kapcsolatát; a második rész hasonlóképp dekonstruálja a nép és építészet fogalomkettőjét; a harmadik szakaszban egy esettanulmányon keresztül szeretnék példát hozni a kortárs új-népi építészet jelenségére; a dolgozat záró fejezetében pedig megkísérlem azt az asszemblázs mint módszer eredményeként értelmezni.

Kortárs vallásos építészet

Vallás és építészet viszonya jól nyomon követhető az elmúlt negyven év magyarországi templomépítészetében. A minőségében és számosságában is rendkívül jelentős épületállományt a hazai szaksajtó és könyvkiadás gazdagon dokumentálta; a funkció felé irányuló kitüntetett figyelem pedig a mai napig megmaradt annak ellenére, hogy az egyházak és a lelki élet restaurációjával mára elcsendesedett a „nagy” templomépítési hullám. Török Ferenc edelényi görögkatolikus templomának 1983-as felszentelése óta közel négyszázharminc templom épült. Ennek jelentősége kevésbé a számokban, mint inkább a rendeltetés különlegességében áll: egy iskolával vagy fürdővel összevetve egy templom „egyszerű” funkció. Szerkezetét nem érik különleges fizikai terhek, a rendeltetés pedig egyszerű helyiségkapcsolatokkal, adott esetben egyetlen csarnoktérrel is kiszolgálható. Könnyen válhatott ezért bizonyos részletek és anyagok kísérleti terepévé, mint ahogy – ezzel szoros összefüggésben – köttődik is legkiválóbb darabjaihoz a posztmodern építészet korszaka Magyarországon. A jobban sikerült templomok egyszerre lettek – a hazai kontextusban – formálási laboratóriumok, valamint váltak az elitet szervező szakmaszociológiai argumentummá is.

A rendkívül jól dokumentált templomépítészeti hullám mellett – építészet és vallás kapcsolatát vizsgálva – további érveként jelenik meg az építészeti tér inherens szakralitása. Az a pszichológiai hatás, amely alól az egyes terekbe lépve rendkívül nehezen vonjuk ki magunkat. Amíg Kantnál a fenség fogalma elválaszthatatlan a mérettől, egy tágabb építészeti diskurzusban ugyanezzel a fogalommal jelölt mindaz a térhelyzet, amelynek pszichofizikai hatását a lélektan, spaciológiai jellegzetességeit pedig a II. világháború után tobzódó térelméletek próbálták leírni. Függetlenül attól, hogy jelenleg az építészet

legfőbb kérdései ma kevésbé a tér, mint inkább annak hatása, továbbá a szociális performativitás és a klimatikus-környezeti viselkedés fogalomkomplexumai kapcsán fogalmazódnak meg, megkerülhetetlen az a már-már vallásos megrendültséghez hasonló érzés, amely a műalkotás, szűkebben pedig az építészeti tér kapcsán rendre elfog bennünket: szolgálja akár borászat, akár stadion, akár kiállítóter rendeltetését. Megejtően szépen nyilatkozik erről Balázs Mihály építész, aki a Dél-dunántúli Regionális Könyvtár és Tudásközpont pécsi épületének középpontjába egy olyan üres teret helyezett, amely „az állandóságot képviselve a könyvtárról való elvont gondolkodás eredménye, a szabadság tudásának a metaforája. Ez a tér a templomtereket idézve a meditáció, a befelé tekintés, a csend, a szépség, az ideák tere, a katarzisz, amely a lényegét jelentő ideák közelébe repít, és ahol a koncentráció révén a képzelet a megszerzett tudásra alapozva, azt megtermékenyítve új alkotásokhoz vezethet. Látok szépséget abban, hogy a Tudásközpont elképzelésére egy olyan épülettel válaszolok, amelynek központjába nem a konkrét, állandóan változó tudás kerül, hanem a gondolkodás lehetősége, tehát egy olyan üres tér, amely a benne lévő ember gondolataival telítődhet.”⁷

A Balázs Mihály által komponált üres tér éppúgy különbözik Peter Brook üres terétől,⁸ amelyben az üresség feltételez egy szemlélőt és egy cselekvőt, vagyis a drámát, mint ahogy elkülönбöződik attól az úrtól, amelyet Daniel Libeskind komponál a berlini Zsidó Múzeumba azért, hogy ezzel a voltaképp meglehetősen narratív alaphelyzettel mesélje el a berlini zsidóság hiányát.⁹ Balázs Mihály kaptárának fotózhatatlansága, helyszíni jelenlősága mentes a minimalizmus rejtett antropológiájától is: nem feltételezi sem a fotóst, sem a nézőt, létét ugyanis a gondolat lehetősége, nem pedig a szemlélő ténye igazolja. Magától értetődő szakralitás ez, amelynek szentsége – Janáky Istvánnal szólva – a belső mozaikburkolattal hangsúlyozott „szent világiasságában”¹⁰ is rejlik.

Éppígy megkerülhetetlen a funkció szakralitása, amely a templomokhoz hasonlóképp sikeres új borászatok kapcsán vált elfogadottá a hazai építészeti diskurzusokban. Miközben a bor szerepe az ó- és újszövetségi történetekben ismert, a hazai építészetben a referenciává nem az utolsó vacsora, a kánai menyegző, netán Noé részegsége vált. A borászatok fogadó értelmezési és tervezésmethodikai keretek sarokpontjait részben Hamvas Béla irodalmi munkássága, részben az ipari építészet kultusza, részben pedig *A szent és a profán* Mircea Eliadétól – pontosabban: ezek sajátos elegye – jelölte ki.¹¹ *A bor filozófiája*¹² című írásával Hamvas jóval az önológiai forradalom előtt már

megteremti az építészek számára a bor – Bibliától független – transzcendens-spirituális kultuszát,¹³ amely szinte programként kínálta magát a hazai tervezők számára azután, hogy a 70-es évekkel kezdve Robert Mondavi kultúráként¹⁴ definiálta a bor fogyasztását. Mindez szükségképp vezetett a borászatok építészeti újrapozicionálásához, amelynek egyik korai, ezért a legtöbbet is publikált nemzetközi példája Ekler Dezső disznókői borászata lett.¹⁵ Hamvas építészeti recepcióját segítette, hogy a borokról nemcsak fajtaként, hanem tájegységként is nyilatkozott, ekként téve összeolvashatóvá *A bor filozófiáját az Őt géniusszal*.¹⁶ E furcsa kulturális kevercshez végül a topografikus szentség irányából elegyedett az Eliade-mű, amely az építés első aktusának tekintett oszlopállítást a transzcendens világtengely kijelöléseként fogta föl.¹⁷

Mindez persze szervesen kapcsolódott az érett hazai posztmodernen belüli kontextualizmushoz, helykultuszhoz, en bloc a genius loci koncepciójához, egy olyan elegyet létrehozva, amelyben a hazai borászatok sikerrel illusztrálták Hamvas Béla legfőbb passzusait.¹⁸ Vagyis: olyan tereket illett létrehozni, amelyeket megtapasztalva beugorhatott egy-egy Hamvas-idézet, vagy másképp: ahol a bor hamvasi transzcendenciája került átfedésbe az építészeti tér fenségességével, létrehozva egy olyan szakralitás-elegyet, amelyet – megengedem, nem feltétlenül tudatosan – az ipari építészet kultusza, a modern templompótlék jellege is támogatott.

Az ipari építészet rejtett, mintegy másodlagos hagyományának az a 30-as évek óta töretlen lelkesedés állt gyúpontjában, amely sikerrel és meggyőződéssel azonosította a műfaj korabeli példáit a modern kor székesegyházaival. Hangsúlyoznom kell: miközben Sugár Péter az ugyancsak korai mérőföldkönek tekinthető tolcsvai Oremus borászat kapcsán tisztában van azzal, hogy egy üzemet gyűr a tájba, a legjobb tudomásom szerint a hazai szaksajtóban nem találunk arra példát, hogy az ezredforduló környékén épült borászatokat az ipari építészet hagyományában tárgyalták volna. Ennek ellenére a borászatok enteriőrjeiről készült képanyag komoly hányada akcentuálja azok csarnok jellegét, az ipari építészet elementitását, a méretek és az erjesztőtankok pillérszerű ritmusát – vagyis templom jellegét. Ehhez a rejtett hagyományhoz, vagyis a borászati funkció ipari jellegen keresztül is hangsúlyozott szakralitásához illeszkedik továbbá az a napjainkig is élő kultusz, amely a II. világháború utáni szakmagyakorlás csúcshintézményeként, a szocialista realizmus korszakában pedig stilisztikai refúgiumként ünnepli az Ipartervet. A jelenséget csak erősíti az építészeti tér előzőekben már ismertetett

pszichológiai hatása, az üres szobák és terek minimalista elementaritása. A borászatok szakralitásában tehát Hamvas Béla építészeti kifestőkönyvbe kívánczoló nonszenszei fonódnak össze az ipari funkció – a gyár, az üzem – templompótlék jellegével, amely összefonódás persze elképzelhetetlen lenne a rendeltetések afféle hierarchiája nélkül, amely eltérő polcokra helyez egy szvingerklubot és egy templomot, egy irodaházat és egy borászatot. Viszont: épp a szakralitáson, a szentély jellegen keresztül hozza közös nevezőre a templomokat és a pincészeteket, szakmaszociológiai értelemben is külön kasztot teremtve ezzel a területen tevékenykedőknek.¹⁹

A kortárs építészeti gyakorlattól végül nem idegen, hogy a tervezést és a rajzolás folyamatát tekintse egy-egy művész alkotásnak, részben pedig egyfajta imádságnak. Érdemes egy pillanatra felidéznünk az Ottlik-lapot, Esterházy Péter művét,²⁰ amelyet az író születésnapjára készített: „Ottlik Géza hetvenedik születésnapjára, ezerkilencszáznegyvenegy december tizedikétől nyolcvankettő március tizenötödikéig, kb. 250 óra alatt, egy 57×77-es rajzlapon lemásoltam az *Iskola a határon*. Így keletkezett ez a kép. E. P.” A „magyar irodalom-, sőt kultúrtörténet legcsodálatosabb ajándéka”,²¹ pontosabban keletkezése – akárha egy imádság – mögött húzódó pszichofiziológiai magyarázat az áramlásélmény.²² Ahogy az Ottlik-lap írása egy imádság Esterházy számára, hasonlóképp válik a rajzolás is azzá néhány építész magánmitológiájában. Miképp az Ottlik-lap imádság-szerű írása elképzelhetetlen az áramlásélmény nélkül, hasonló flow-val vesznek el építészek a saját vonalaikat húzva. A rajzolás mint ima és teremtés egybefont szakralitását az élmények szintjén is igazolja az áramlás, az építészetcsinálás áramlásélménye, amely éppúgy elválaszthatatlan Major György építészetétől, mint ahogy elválaszthatatlan Esterházy Péter akciójától is. Egy Schiffer Erzsébettel folytatott beszélgetésében így vall erről Esterházy: „...az elején csak keveset, reggelenként egy órát másoltam, mint valami szerzetes, Gitta mondta is, imádkozás helyett. Jó volt. Aztán egyre jobban elhatalmasodott, láttam, hogy nem leszek kész időre, akkor már fölhabálta az egész napomat, egész nap írtam. De az is jó volt, ahogy írtam a mondatait, rengeteget tanultam a nyelvről, megtanultam még jobban magyarul.”²³

Nép és kortárs építészet: a historizmusoktól a parafrázisokig

Vallás és kortárs építészet kapcsolatát elemezve tehát jól kirajzolódik az a négy terület, templomépítészet, a funkciók szakralitása, az építészeti tér inherens szakralitása,

illetve a tervezést imádságnak tekintő attitűd, amelyeken a legjellegzetesebb példák jelennek meg.

Bonyolultabb szöttesre bukkanunk, amennyiben nép és (kortárs) építészet kapcsolatát vizsgáljuk. A példák egyik végpontján a népi historizmusok helyezkednek el, a másikon pedig a spontán vagy önkéntelen építészet áll. Közben előbbi az építészek fennhatósága alá tartozik, utóbbi gyakran párosul a buhera gyakorlatával, a kettőt pedig a műépítési szabadságot voltaképp a végtelenségig felszámoló, rendkívül erős megrendelői attitűd kapcsolja össze. Vagyis: a népi historizmus mögött döntésként húzódik, hogy a pesti értelmiség „korhű” parasztházban kíván lakni, és azt hasonlóképp „korhűn” kívánja bővíteni; mint ahogy hasonlóképp határozott akarat eredményeként születnek a barkácsgépekkel szerelt előtetők, kerti szaletlik is.

A népi historizmusok egy alulról szerveződött, spontán örökségvédelmi gyakorlatból nőttek ki a 70-es évek közepén. Meghatározó figurája volt ennek Somogyi Győző festőművész, aki 1974-ben egy ábrahámhegyi kirándulása során szeretett bele a Balaton-felvidéki tájba. 1975-ben feleségével megvásárolták Salföld egyetlen üresen álló, romos házát, amelynek el is kezdték felújítását. Somogyi 1979-től már ide szervezte nyári rajztáborait, 1985-ben műtermet épített, majd 1986-tal végleg ideköltözött. Noha Somogyi Győző célja nem pusztán egy életmódkísérlet, pláne nem romantikus menekvés a várostól, hanem rendkívül komplex erőfeszítés egy letűnőfélben lévő életmód megőrzésére, a pesti művészértelmiség követendő példaként tekintett missziójának jól látható elemére, a paraszti örökség épületállományának védelmére. Somogyi példáját követve egyre többen vásároltak házat a környéken, szép példákkal szolgálva a parasztház-felújításokra és -bővítésekre. Ezek az építészeti beavatkozások azonban stílben történtek. Elvértve születtek csak példák arra, hogy a népi építészeti örökséghez a kortárs építészet eszközeivel nyúljanak: a korszakot leginkább a rekonstrukciók és a népi historizmusok jellemezték és dominálják napjainkig. Miközben az építészetelmélet és -kritika a mai napig zavarban van a népművészeti historizmusok szerint komponált bővítések megítélésekor, nem lehet eléggé méltatni annak eredményét, amit Somogyi Győző indított el, és amit egy Budapest középpontú kulturális divat tetőz be napjainkra. Mindez igaz a műépítészek által tervezett, eredet nélküli másolatokra is. Szűcs Endre építésze a helyi népi építészeti hagyományokat mint ideát követő másolat, Jean Baudrillard-ral szólva: szimulakrum.²⁴ Olyasfajta építészeti „hiperrealitás”, amelynek fizikai létezése vitathatatlan, ám a ráismerésen túl, hogy népi formák kom-

pozícióját látjuk, az épületek eredete nem mutatható ki. Házainak végiggondoltsága, stíluskohärens részletezettsége és tektonikai összetettsége azonban inkább értelmezhető egy kultúrtáj rehabilitációjára tett kísérletként, semmint progresszív argumentumként.

Míg Szűcs Endre bizonyos konkrét veszendő formák, megoldások és műfogások rekonstrukciója – ekként védelme – köré szervezi építészetét, addig a 2000-es évek elejével Magyarországon is építészeti gyakorlattá váló regionalizmus képviselői a hely rendkívül komplex fizikai és kulturális adottságaiból indultak ki, értelmezhető választ találva így a nem csak népi hagyomány kérdéseire. U. Nagy Gábor építésze az Őrségben a helyszín adottságait elfogadva hozott létre olyasfajta műépítészetet, amely jelen tanulmány kontextusában a legcsekélyebb mértékben sem számít népinek, mégis, a stilisztikai azonosságokat elkerülve a kritikai regionalizmus programjának legszebb példajaként illeszkedik elválaszthatatlanul a helyi nem csak építészeti hagyományokhoz. Ugyanez igaz Csillag Katalin és Gunther Zsolt gyermekotthonára Koroncón, egy olyan házra, amely a magas modernizmus irányából érkezve úgy az anyagok, mint a formák, úgy a használat, mint a tömegképzési logika tekintetében vált a tradíció inverz parafrázisává, és lett ezzel anélkül Kenneth Frampton kritikai regionalizmusának²⁵ poszterdarabja, hogy ez alkotóinak akár legcsekélyebb szándékában állt volna. A népitől a buheráig tartó skálán Koroncó jó példa az építészeti interpretációk és átértelmezések afféle gyakorlatára, amelyre azért születtek gyönyörű példák az elmúlt két évtizedben. Az inverz tradíció Csillag Katalin és Gunther Zsolt életművében bizonyos műfogások sorozata: létezik padlás, ám az pusztán egy árnyék a tető alatt, „házként” ismerhető fel a tömeg, ám azt egy külső héj hozza létre, létezik tornác, ám az egy transzparens hártya mögött jön létre.

A formai átértelmezések gyök kettőjének tekinthetők azok a kísérletek, amelyek során a parasztház archetipusát mintegy ürügyként használták az építészek arra, hogy azt digrammá szikkasztva bizonyos aktuális és trendi részleteképzések terepévé tegyék. A kortárs építészet 10-es évekkal zajló új-vernakuláris vagy neorurális fordulatát azok a kísérletek vezették be, amelynek során az archetipus mint rendszer előbb a minimalizmus, majd – különösen a világépítészetben – a bútorszerű épülettárgyak köntösében jelent meg. Megjegyzendő, hogy Somogyi Győző kezdeményezését betetőzve épp a Balaton-felvidéken születtek a legszebb kortárs példák a népi építészet átértelmezésére.²⁶ A háromosztatú hosszúház tálcán kínálta magát a kontúrokat tisztelet-

ben tartó anyag- és részletkísérletekhez, amely mára jól körvonalazható regionális variánsokat hozott létre a népi építészet ürügyén. Rendkívül absztrakt, szakmai szemmel tekintve sem feltétlenül nyilvánvaló parafrázisokként jelennek meg azok a példák, amelyek az alaprajzi rendszerek hármasságából kiindulva szervezik a tereket. A tisztaszoba-konyha-szoba hármasságából indul ki Bódey Attila – egyébként a neomodern manírjában komponált –, poétikus villája a Gyöngyvér utcában éppúgy, mint Zsuffa Zsolt és Kalmár László épületei, vagy, legfrissebb példaként, Bártfai-Szabó Gábor saját családi házai. A hármasságtatú alaprajz olyannyira elterjedt, olyannyira beépült a szakmagyakorlás voltaképp stílusfüggetlen hétköznapijaiba, hogy kontúrjait veszítve a családi házak térszervezési alaprutinjává vált.

Snassz, ciki, neociki és buher

Annak ellenére, hogy a regionalizmusok, az új-historizmusok, az átértelmezések, de legfőképpen az ismétlések mögött rendre megjelenik egy erős esztétikai akarattal bíró megbízó, a fenti szubzsánerek azért mégiscsak a népi építészet ürügyén született műépítészeti kategóriák. Mindezek mellett létezik azonban egy olyan rejtett tradíció, amelyet vitathatatlan antropológiai és etnográfiai vonatkozása miatt eddig kevésbé tárgyalt a művészettörténet és -elmélet, vagy ha mégis, diskurzusba emelésük jobbára a humor és az irónia stílusminősége mentén, a vicc és a kabaré műfajaiban fordult elő, és jelentésében egymást átfedő fogalomtobzódáshoz vezetett.

Ezek egyike a snassz, amelynek ironikus illusztrációja 1990-ben indult el Fábri Sándor állandó rovatával a *Hóci-póci* című satirikus hetilapban. A *Dizájn Center*ben közölt írásait Fábri 2005-ben rendezte köteté, megannyi suta, esetlen példával illusztrálva a kora kapitalista Magyarország vizuális lenyomatát.²⁷ Fábri Sándor meglehetősen nyelvi plaszticitással mutatott be alkalmasint valóban rémisztő esztétikai margináliákat, ám az általa gyakran használt snassz és ciki fogalmai Szalai András művészet- és építészettörténész előadásain is felbukkantak. Szalai András éles szemmel és kifinomult esztétikai érzéssel rögzítette mindazt az esztétikai karambolt, amely ugyanakkor nemcsak vizuális műveletlenségről, hanem a korabeli Magyarország optimizmusáról, vállalkozókedvéről is árulkodott. Szalai András előadásai, Fábry Sándor gyűjtése az építészet és a tárgykultúra magasesztétikai regisztereiben találkozott a *METSZET* című építészeti lap utolsó, rendszerint 61. oldalán megjelenő *Ciki* sorozattal, amely úgyszintén rendre kínos tárgyjelenekeket, suta, buta, olykor kifejezetten fájdalmas objektumkatasztrófá-

kat mutatott be. A gyakran elvadult asszemblázsokként megjelenő tárgyhalmozatok többsége építész szemmel persze éppúgy szórakoztató, mint ahogy elborzasztó: egy hullámpala tetőre illesztett, kastélyról mentett, erősen ornamentált padlásbevilágító,²⁸ egy elektromos kapcsolószekrény köré komponált Jákob kútja-szekkő,²⁹ a homlokzatokat szétverő kültéri klímaegységek esztétikai horrorja³⁰ egyszerre szörnyű és nevetséges. Fábri Sándor, Szalai András és a *METSZET* gyűjtését a humor stílusminősége rendezi egyetlen csoportba: narratíváik retorikai összhangját – mindamelllett, hogy hasonló rovatot *Outrage (Botrány)* címmel a világ egyik vezető építészeti folyóirata, a *The Architectural Review* is közöl –, a szövegek ezen azonosságát bizonyosan segítették azok a baráti és rokoni szálak, amelyek a három aktort egymáshoz kötötték. Szalai András akkor Fábry Sándorral közös asztaltársaságba tartozott, utóbbit pedig rokoni szálak fűzik Csanády Pálhoz, a *METSZET* főszerkesztőjéhez. A három szerző azonban nem végezhetette el azt a feladatot, amelynek során differenciálni lehetett volna az általuk – hangsúlyozom, rendkívül pallérozott ízléssel – detektált formakarambolok okát. Gyűjtéseikben ugyanis összemosódott a létező igénytelenség, a felelőtlenség, a nemtörődömség és a nyomor. A vizuális archeológiaként kommentált képek nem tettek különbséget a szegénység és a szükség szülte provizóriumok, a környezet szépítésére vonatkozó akár bárdolatlan esztétikai igény – vagyis egy létező, de lenézett kortárs népművészeti gyakorlat – és a buhera mint eljárás és attitűd között. Az okok feltárásában és a fogalmak tisztázásában Szalai András jutott a legmesszebb *Kis magyar snassz és neociki* című konferencia-hozzászólásában. „A némi rosszallást is kifejező »snassz« szó – írja Szalai András – olyan dolgokra – dolgok kinézetére és cselekedetek eredményére is – vonatkozik, amelyek esendők, rosszul sikerültek, amelyek kapcsán olyan érzésünk támadhat, hogy »ez van, ezt kell szeretni«, hogy most már mindegy, így sikerült; »hagyd, jó' van az úgy!« A »snassz« egyszerre jelent rosszallást, esendőséget, sikertelenséget belenyugvással, szájalommal és némi együttérzéssel elegyítve.” És jelent továbbá valamiféle illetlenséget, nem helyénvaló kisszerűséget és helyzetidegen méltatlanságot – tehetjük hozzá.

A buherálás elválaszthatatlan a snassztól. A snassz mint dolog ugyanis – folytatja Szalai András – „valaminek a hiányából – többek között az anyag, az eszköz, a készség, az ízlés vagy mindezek együttes hiányából – sarjad, és buherálással keletkezik”. A buherálás a hiánygazdaságból adódó pótlékmegoldás, a szerszám, az anyag, olykor pedig a hozzáértés hiányában végzett ügyeskedés

– Esterházy Péterrel szólva: a Kádár-rendszer alapszava,³¹ a leleményes pótmegoldás, a szigszalag, a műanyag flakon.

A ciki szavában ugyanakkor már erkölcsi értelemben is benne foglaltatik a rosszallás, éppúgy része a telítettség és a csömör, mint a túlzás és túlbujánzás. Míg a snassz gyakran csak személyes ízléssznobériát irritál, és olykor csakis bizonyos arisztokratikus álláspontokból válik nyilvánvalóvá, addig a ciki fogalmához már társul valamiféle szabályrend, az illendőség határainak átlépése. Egy példa: lehet snassz egy árnyalattal sötétebb homlokzati festék, amely már nem harmonizál az ablak lazúrájával, ciki viszont ciklop mintázatban ragasztott csempéből lábazatot illeszteni egy kékre festett klinkertégla falazatra.

A neociki terminus a „ciki” szótól tartalmában abban tér el – folytatja Szalai András –, hogy „kihangsúlyozza bizonyos jelenségek új keletű, újsütetű, mondhatni, újdonság jellegét... Kimutatható műépítészeti képződményekben, professzionális tervezői gesztusokban, mesterek fífiáiban, és többnyire egyfajta stílustalan, de harsányan tüntető, magamutogató modorosságként nyilvánul meg...” – sommázza megsemmisítő ítéletét Szalai András, amelyben kulcsfontosságú a professzionális tervezői gesztus hangsúlyozása.

Gondolatmenetének eleganciája leginkább abban rejtett, hogy a magasépítészet és -kultúra megfellebbezhetetlen esztétikai képviselővel teremtett átjárást a magas és alacsony művészet között. Szalai András rendszerében a snassz, a ciki és a neociki nemcsak fokozati különbséget jelent a vizuális suksükölés skáláján, hanem az utolsó, vagyis a neociki már a profik számára is fenntartott kategória. A tárgyszervezési modortalanság Szalai által kalibrált rendszere lebontja azt a hierarchiát, amely a „köznapi” és a „szakmai” kategóriáiból eredne, helyette sikerrel hangsúlyozza a résztvevőket közös nevezőre hozó ízlésdeficit és eljárások azonosságát. A buheraként megjelenő lötytyintett beton ekként kerül azonos keretek közé a túlbujánzó reklámcégekkel, és vezet el a posztmodern építészet afféle vadhajításaihoz, amelyeket – a Kempinsky szálló főmornamentikájára vagy a szentendrei üzletház részleteire gondolva – ma már ugyanakkor kevésbé megörökönyödés, mint inkább érdeklődés fogad a legfiatalabb építészgeneráció részéről.³²

Posztfolklor és Kádár-kocka

A Szalai András által gyűjtött tárgy- és formajelenetek java mára eltűnt, a maradék esztétikai státusza pedig megváltozni látszik. Szolnoki József *METASCAN. A kapart kőpor fenomenológiája*³³ című doktori értekezésében például már a népművészet utolsó kollektív teljesítmé-

nyeként látja a nem csak kockaházak vakolatdíszzeit – a Szalai-szeánszok visszatérő elemét –, olyasvalamiként tehát, amitől Szalai András egyébként a leghatározottabban elhatárolódott.

Szolnoki József a kapart kőpor – általam új nép-művészet általános és tág kategóriájába sorolt – jelenségét a „posztfolklor” vagy „posztparaszt művészet” fordulataival illeti, vizuális archeológiáját pedig Katharina Roters fényképalbuma³⁴ segítségével végezte el. Szolnoki több ponton is szerzőtársként hivatkozza a fotográfust, akinek gyűjteményes albuma ezres nagyságrendű fotográfiai anyagból szervezett válogatott százhuszonhárom példát bizonyos tipológiai tagolással. A minimalista fotográfia szabályai szerint némiképp alulszaturált képek a Bernhard és Hilla Becher által tökéletesített raszter-rendben jelentek meg az oldalakon, az ikonográfiai összevethetőséget is lehetővé téve. A Roters-féle vizuális archeológiát feldolgozva Szolnoki a kapart kőporos házdíszítési gyakorlatot a népi kultúra utolsó korszakaként, kollektív erőfeszítése eredményeként értelmezi, és két szempontból is esendő leletegyüttesnek látja. Jan Vansinával³⁵ és Jan Assmann-nal³⁶ szólva ezek – az emlékezet működéséhez hasonlatosan – a kultúra „sodródó szakadékába”³⁷ hulló házmotívumok még nem képezik részét a kulturális emlékezetnek, viszont már nem tartoznak a biográfikus emlékezethez. Ebben a szakadékban tűnik elmerülni a mnemotechnikai vakfoltra száműzött kapart kőpor, amelynek – és ez Szolnoki másik fenntartása – kulturális emlékezetben történő újbóli felbukkanását teszi lehetetlenné az építészet „méregzöld” fordulata, vagyis az energetikai felújítások, a hőszigetelések és elvakolások gyakorlata. Akárhogy is: rendkívül érzékletes az a generációs alapokon is szerveződő ízlésítéleti repedés, amelynek egyik oldalán a snassz – mint olyan – kultúrája néz farkasszemet a fiatalabb (művész)generáció, így Szolnoki József és Katharina Roters részéről is formulált esztétikai lelkesültséggel, az általuk posztparasztnak titulált művészettel.

Rotersékhez hasonlóképp helyezkedik megengedő álláspontra a Kitchen Budapest által kiadott *Magyarország szubjektív atlasza*³⁸ című könyv, amely kifejezetten rokonszenvező empátiával fordult bizonyos kulturális beidegződések felé. Az explicit módon fel nem tett mi a magyar?, milyen a magyar?, mitől magyar? kérdéseire válaszolva az egyik projekt a „kirántott” ételeket mutatta be a csirkétől a padlizsánig.³⁹ Egy másik a magyarországi típustelepülés imaginárius térképét rajzolta meg a leggyakoribb utcanevekkel, Petőfi Sándortól (2792) a Honvédig (körülbelül 200),⁴⁰ egy olyan, fiktív kisvárost képezve, amelynek méretét, utcáinak számát, utcaneveit a statisztika

tikai adatokból vezette le. A megannyi, voltaképp rokonszenvező ironiával tálalt ténydokumentum között három projekt is foglalkozott azokkal a tárgyegyüttesekkel, amelyek argumentumként léptethetők fel annak megválaszolásakor, hogy létezik-e ma kortárs népművészet, új-népművészet, esetleg – Szolnoki József terminológiájával – posztfolklór vagy posztparaszt művészet Magyarországon. Barcza Gergely és Kovács Zoltán – a Kitchen Budapest által kiadott kötetben Katharina Roterst voltaképp évekkel megelőzve – úgyszintén vázolta egy vizuális archeológia körvonalait a kockaházakról.⁴¹ Tipologikus szigorúsággal szerkesztett képanyaguk avval a montázs-szal ért véget, amely ezer, sátortetős kockaház egymásra vetítésével adta meg azok átlagát. Barczát és Kovácsot a forma és a mennyiség érdekelte, kísérletet sem tettek arra, hogy megértésük a jelenséget, hogy közelebb jussanak akár a kapart kőporhoz, akár a típus keletkezéstörténetéhez. Vállalásuk ugyanakkor jelezte, megváltoztak az ízléspreferenciák – jelenleg a hazai tumblr-közösség egyik felkapott mikroblogja, a *Magyar Malter*⁴² –, mint ahogy arról is tudósított: a kockaház is alkalmas arra, hogy a szépség médiumává váljon. Az asszemblatikus manipulációsorozatuk eredményeként létrejött térbeli montázs ugyanis szép volt.

A véleménynyonalítások hasonló különbségét hangsúlyozza ugyanebben a kötetben Varga Szilvia Marcella képsorozata is, ami emelkedett komolysággal mutatta be az újrahasznosított fémhulladékokból készített vaskerítés-részleteket, olyasfajta képi esztétikumot is kölcsönözve a tárgyagnak, amely Esterházy Péter és Szalai András buhera-paradigmáján belül viszont értelmezhetetlen.⁴³

Ugyancsak a kerítések problémájával foglalkozott Gagyi György antropológiai szempontú írása egy másik kötetben. Gagyi szövege inkább tudományos, megfigyelésre váró alapanyagként közelített a Marosvásárhely környéki falusi kockaházak kerítéskörnyezetéhez, felismerve egyrészt, hogy előretolt homlokzatként az általuk képzett motívumrendszer éppúgy meghatározza a faluképet, mint a hátrébb álló – nem csak a Kádár-rendszerre jellemző – kubus. Elfogadva továbbá azt is, hogy az akkulturalizáció elméletével ellentétben a falusi társadalmak „szép”, „új” és „modern” felé fordulása nem a szocialista modernizáció terméke, így – tehetjük hozzá – a vaskerítés sem feltétlenül tekintendő egy korszak, továbbá egy eljárás (buhera) pontos vizuális pecsétjének.⁴⁴

Mint látható: létezik a tárgyalásmódok között különbség, és ez jellemzően abból fakad, hogy míg a szociológiai megközelítés (Kitchen Budapest) a folklorizmus négy fajtáját ismeri, addig az esztétikai-művészeti tárgyalásmód

(Szalai András) a „folklórhoz” a „népművészet” kizárólagos ikonográfiáját társítja.⁴⁵ Miközben Szalai András a mai napig hatalmas közönségsikerrel tartja az előadásait, amelyek az idő előrehaladtával és a környezet változásával szükségképp egy csakis a fogyatkozó kevesek számára ismerős tárgyavalkádra vonatkoznak, addig a frissen végzett építész- és művészgenerációk jóval megengedőbb attitűddel viszonyulnak az azokat dokumentáló, lassan régiségérték-kategóriába csúszó fényképanyaghoz.

Ősépítmények

A népi építészet folyamatosságát firtató diskurzusokban – jóllehet eltérő szándékkal – két gyűjtés tűnik kulcsfontosságúnak. Kunkovác László *Ősépítmények*⁴⁶ című összeállítása elementáris fotósorozaton keresztül mutatja be a – kattintásuk pillanatában még létező – népi építészet archaikus rétegeit, Janáky István fotóesszéje, *Az építészeti szépség rejtekei Magyarországon*⁴⁷ pedig a spontán vagy önkéntelen építészetnek állít emléket. A két kötet célja és koncepciója is gyökeresen eltérő. Kunkovác László etnográfiai lelkesültséggel gyűjtötte a vernakuláris építészet rendkívül esendő emlékeit, olyan építészeti tárgyakat, amelyek egy életmód szükséges és elengedhetetlen kellékeiként szolgáltak bizonyos rendeltetéseket, és ebbéli állandóságuk okán váltak archetípussá. A kötetbe rendezett százhuszonegy fotográfia 1974 és 2008 között készült, és viszonylag sok származott 1983-ból. Kunkovác László számára kevéssé a tipológiai rigorozitás volt fontos: az anyagot éppúgy strukturálta alaki összecsengéseik, mint funkcióik mentén. Az egyes, akár távoli kultúrák formakezdeményezései közötti összhangok dokumentálása mellett – újabb rendezési szempontot beemelve – külön fejezetet szentelt az alig-épületeknek, a lacikemencéknek, a megalitoknak és a kúpoknak is. Kunkovác osztályozása tehát többtényezős volt, formai aspektusok éppúgy szerepeltek benne, mint használati tényezők; topográfiai megfontolások éppúgy, mint az időbeliség perspektívái. E tanulmány korábbi passzusában már esett szó az építészeti rendeltetések szakralitásáról. Figyelemre méltó adalékkal szolgál ehhez Kunkovác László, amikor így ír: „Sohasem láttam elhanyagolt kemencét, mint ahogyan olyan parasztasszony se volt – ha mégis, azt elítélték –, aki ne adta volna meg a legnagyobb tisztaságot a kenyérsütés műveleteinek. A sárkemencét templomhoz hasonlítani ne számítsen most szentségtörésnek. A paraszti létezésben is voltak emelkedett szférák, az építményeik között is vannak – a szó nagyon tág értelmében kultikus építmények.”⁴⁸ Megerősíti mindezt egy későbbi bekezdés is: „A paraszti kemenceépítők ösztönös formaérzékük

és tehetségük mértékében néha meghökkentően kiértelmezett alakzatokat teremtettek. Kémény-tornyocskájukkal mintha az Árpád-kori körtemplomaink lennének – kicsiben. Azok is aprók voltak, a szertartás alatt a többség csak körbeállni tudta a falait. Talán ugyanazzal az áhítattal állottak ott, amilyen tiszteletet most mi érzünk – beleérző-képességgel megáldva – a szabadba emelt kemence-szentélyek előtt.⁴⁹

Kunkovác László sorait olvasva sem túlzás tehát az építészeti terek és rendeltetések kapcsán immanens szakralitásról beszélni, jóllehet ennek mibenléte kevésbé a vallással, mint inkább a cselekedet „szentségével”, illetve a tér pszichológiai hatásával kapcsolatos.

Önkéntelen építészet

Kunkovác László gyűjtéséhez illeszkedik ellenalakzatként az a tárgyegyüttes, amelyre Janáky István hívta fel a figyelmet. Míg Kunkovác László az építési és formahagyományok öröklése során kristályossá tömörödött alakzatokra hívta fel a figyelmet, amelyek elválaszthatatlanok voltak bizonyos tevékenységektől, így azok megszűnésével szükségképp sodródtak a pusztulás és feledés mezejére, addig Janáky az ösztönös építési ízlés által emelt remekműveket kutatta. Míg Kunkovác épületleléményeit a használat, az építési hagyomány és a kristályossá lett anyagkezelés tette olyasfajta építészeti prím számokká, amelyek szükségképp váltak esztétikai értelemben is oszthatatlanná, bizonyos értelemben pedig kanonizálható örökségfragmentumokká, addig Janáky István azokat az épületjeleneteket kutatta, amelyek az építés önkéntelenségéről tanúbizonyságot téve csakis személyes ízléspreferenciák szerint szerveződtek. Vagyis: míg Kunkovác gyűjteménye nyilvánvaló, ám pusztuló esztétikai értékeknek állított emléket, addig Janáky István kutatása saját ízlésének karbantartására szolgált. Elképzelése szerint a hétköznapi építőknél a mai napig léteznek olyan önkéntelen forma- és tárgyalakotási gesztusai, amelyek révén a szépség azon fajtája jön létre, amely nem írható le stílusokkal és izmusokkal, nem sorolható továbbá a gazdag, míves építések eredményeihez sem. Az általa bemutatott épületjelenetek „esendősége”, „kisdéd bája” – az általa előszeretettel használt fordulatokat idézve – valóban egyedi és nehezen követhető ízléspreferenciáról tanúskodott, amely a hagyományos stílus- és esztétikai kategóriákat feltúrva a szépre való hajlamot és fogékonyságot, egyáltalán az ízlést nem kultúrtörténeti, ekként korról korra változó konstrukcióként, hanem ösztönös, valamilyen örökölt, de semmiképp sem tanulható, legfeljebb palérozható jellemvonásként látta. Az ízlés efféle személyes,

nem társadalmazható, pláne nem institucionizálható vagy tanítható karakterjegyként történő tételezése szükségképp járt együtt bizonyos közlésbeli tartózkodással: Janáky István rendre visszautasította, hogy magyarázza, szavak sztaniolpapírjába csomagolja tárgyleléményeit. Az építészet általa fellelt, elzárt helyein képződött szépség éppúgy jelenti nála a felületek váltását, mint a bájos háztorlódásokat, forma- és tetőburjánzásokat.

Harmadgenerációs parasztházak

Ahogy ez eddig is kiderülhetett, a népi építészet tárgyalásakor megkerülhetetlen a kockaházak problémája, amelyet az építészek és történészek lenyelni, de kiköpní sem tudnak. A kockaházak keletkezésével kapcsolatos irodalom hatalmas; akár vázlatos bemutatása is szétfe-szíténé e tanulmány egyébként sem szoros kereteit, elkerülhetetlen azonban néhány megállapítás. Elsőként és leginkább az, hogy a négyzet alaprajzú, sátozott típus nem egyszerűsíthető egyetlen korszak attribútumává, hisz egy olyan, takarékos elrendezésről van szó, amely a két világháború között már ismert volt, az építészek többsége ugyanakkor magyar jellege miatt szavazott a „hagyományosnak” tartott hosszúháza.⁵⁰ Tovább árnyalja mindezt a tény, hogy a szocializmus idején az egyes títustervet gyakran csak követték azt az építési igényt, amely már eleve alkalmazott bizonyos elrendezéseket,⁵¹ rögzítve ezzel az alapjellegeket. A harmadik, hogy a tömegét és arányát tekintve éppoly egységes faluképet eredményeztek a kockaházak⁵² vagy a harmadik generációs parasztházak, mint amelyet a század eleji falvakban láthatunk, olyasfajta, bár esztétikailag eltérő homogenitás ez, amely a rendszerváltással elszabadult, önkifejező építési gyakorlattal szűnt meg.

Mutatnak ugyan közvetlen formai rokonságot a kockaházakkal, ám keletkezéstörténetükben térnek el azoktól az úgynevezett harmadgenerációs parasztházak, amelyek a hosszúház első keresztirányú bővítésével születettek. A harmadgenerációs parasztház kísértetiesen hasonlít utcai homlokzatában és tömegében a kockaházhoz, mégsem azonos vele. Utóbbi ugyanis új építés eredménye, előbbi pedig bővítés, és ahogy azt például Bach Péter szendehelyi családi háza példázza, amelynek hátsó nyúlványtömege még emlékeztet az egykori hosszúháza. A harmadgenerációs parasztház egy olyan épületsorozat közbülső darabja, amelyben az oldalhatáron álló hosszúház előbb a kerti, majd az utcai bővítésekkel zárja fokozatosan körbe az udvart, eljutva így a körfolyosós, középudvaros ház típusához. Ez a szekvenciális sor persze elméleti, nincs olyan település Magyarországon,

ahol ezt a fejlődési ívet a maga totalitásában sikerülne egyetlen telken igazolni, de rendelkezésre állnak azok a leletek, amelyek – eltérő helyekről, de – együttesen már illusztrálják azt a logikát, ami az alaprajzot előbb az utcára tolja, majd ott befördítva megteremti a kisvárosi utca-képet. Ennek az elméleti genealógiának közbülső lépése a harmadik generációs parasztház, amely elébb beüvegezi a tornácot, majd folyosóként tekintve arra, két újabb szobát illeszt a szabad felületre. Az utca felé eső sarokban lesz a szoba, a kert felé eső blokk pedig rendszerint fürdőszobaként működik. A bejárat az újonnan kialakult könyvekben marad. Az egykori hosszúház maradéka még él: az ólakban még ott a jóság, majd – a felhagyott csűrőkhöz hasonlóan – ezek is kiürülnek, hogy elárvult épületvonatként kövessék a felduzzadt fejéputat.

Míg Szűcs Endre formai-építési historizmusként, egyfajta ismétlésként tart fenn egy hagyományt, amelynek eredménydarabjai inkább villák, semmint családi házak, addig Bach Péter az építőanyagok, a részletek kezelésében jelentkező rendkívül takarékos, a rendszert megérteni kívánó attitűddel működtet egy stilsztikailag közel sem beazonosítható tradíciót,⁵³ amely hagyomány középpontjában tehát a takarékoság, a logika és egy létező építési rendszer megértése áll. Az épület felújításakor a legnagyobb kihívást a falak vizesedése jelentette, arra ugyanakkor nem volt lehetőség, hogy a vályogfalat, amelynek épületfizikai dinamikája elválaszthatatlan attól, hogy érintkezik a földdel és annak természetes nedvességével – leszigeteljék. Első lépésként az épület körüli betonjárdát bontotta fel, mivel az arról felcsapódó eső áztatta leginkább a falakat. A törtbeton-darabokat a faltól eltartva, a törési mintázatnak megfelelően fektette vissza, a repedések közeit fűvel töltötte ki. A járda és a fal közötti szakaszt kiásta, oda mosott, osztályozott kavicsot öntött. Az így kialakult szivárgó rétegről már nem verődtek a falra a cseppek, hanem azonnal a földbe szikkadtak. A talajban lévő nedvesség kapillaritása ráadásul megszakadt, a nedves fal pedig a kavicság irányába is elkezdett szuszogni. Magyarán: a szivárgó réteggel azt a hatást érte el, mintha a falat ásta volna ki a földből. A lassan kiszellőző falak légzését segítette, hogy nem szigetelték le a padlót, a soványbeton aljzatra olyan hajópadló került, amelyet nem ékelt a falakhoz, nehogy felpúposodjon a páradúsabb levegőtől. Az új nyílászárók is csak kettős ütközésűek: áteresztenek annyi levegőt, hogy belül ne penészedjenek a falak.

A feltört betonnal és a kavicsszivárgóval a ház ugyanakkor egy olyan anyagszerű, leginkább a japán kortárs építészetre idéző ízt kapott, amely kellő stilsztikai útmutatónak bizonyult ahhoz, hogy kontrollálja az új meg-

oldásokat és anyagokat. Így maradt nyersen az összes új faszerkezet, és így lett némiképp japános a bejáratú üvegdoboz faosztása is. Bach Péter házána a csinálás, a dologban levés jelenti azt a motívumot, amiért a kortárs népi építészet – egyébként valóban ritka – példaként lehet üdvözölni ezt a házat. E ritkaság persze hozzátéve: számos, publikációig nem jutó példával szolgálnak azok a felújítások, amelyek során építésszek vagy laikusok nyúlnak értőn lakókörnyezetükhöz, csak hogy valóban kevés az a példa, amikor az átalakítás nem érinti az adott ház, tárgy fizikai létmódját, amikor sikerül eltalálni a megfelelő arányt az esztétikai ráncfelvarrás és a totális, a szerkezetátalakítás között.

Összefoglalás I.

Talán jól illusztráltam: amennyiben sikerül szétbontani a vallás–nép–művészet fogalomhármását, már értelmezhető képet kapunk a vallás és építészet kapcsolatát vizsgálva. Éppily világosan kirajzolódnak azok a népi építészethez csatlakozó gyakorlatok, amennyiben dekonstruáljuk a nép és építészet fogalomkettősségét. Az így kapott skála egyik végpontján a historikus ismétlések, a másikon pedig az átértelmezések állnak, középtű az eddig jobbára hanyagolt, a snassz és a ciki kategóriájába tartozó Kádár-kockák problémájával. A tanulmány első részében bemutatott példákat az köti össze, hogy sporadikusságukkal együtt is valamelyest jegyzett darabok a kortárs építészeti vagy – a kockaházakra gondolva – művészeti diskurzusokban. Az esszé következő részében egy kert történetén keresztül és annak egy rendkívül speciális értelmezésével kívánok szempontokkal szolgálni ahhoz a kérdéshez, létezik-e a műépítészeti gyakorlatoktól független, új népi építészet Magyarországon.

JEGYZETEK

- 1 MAROSI Ernő: *Magyar falusi templomok*. Bp., Corvina, 1975, 70. „... ha falun templom épül, rendszerint nem belőle, nem közösségének akaratából nő ki, hanem bele épül, bele települ. Ez a folyamat nem valamely külső kényszer eredménye. A fejlődés során alakul ki a falusi közösségnek az az állapota, amelyben már nem képes létrehozni templomában a maga sajátos szellemi központját – központját nem is itt keresi. A XIX. század folyamán a falu a templomát kapja vagy veszti: ez az építészet iparágá, a városi vállalkozók területévé válik s eközben sajátos művészi arculatát is elveszíti. Vagyis: mint építészeti műfaj megszűnik.”

- 2 A százas nagyságrendű bibliográfia nagyobb összefoglalói közül: LŐRINCZ Zoltán: „Ne hagyjátok a templomot...” – Új református templomok 1990–1999. Bp., Kálvin, 2000; RÉV Ilona: *Templomépítézetünk ma*. Bp., Corvina, 1987; KRÄHLING János – VUKOSZÁVLYEV Zorán: *Új evangélikus templomok*. Bp., Luther, 2008; *A mindenség modellje – Kortárs magyar templomépítézet / The Model of the Universe – Contemporary Hungarian Church Architecture*, Debreceni MODEM. 2009. március 21. – 2009. június. 28. (ex. cat.) 2nd, Enlarged edition. Szerk. WESSELÉNYI-GARAY Andor, Debrecen, Modem, 2010. Az 1980 óta eltelt csaknem fél évszázad alatt közel négyszázharminc templom, zsinagóga épült Magyarországon.
- 3 BRONSON, Bertrand H.: *The Morphology of the Ballad-Tunes (Variation, Selection, and Continuity) = The Journal of American Folklore*, Vol. 67., No. 263. (Jan. – Mar., 1954), 1–13.
- 4 JANÁKY István: *Az építészeti szépség rejtekei Magyarországon*. Bp., Terc, 2004, 199., 207 kép, 16 túra, 1998-tól 2002-ig.
- 5 KUNKOVÁCS László: *Ősépítmények, népi építézetünk archaikus rétege*. Bp., Könyvesműhely, 2014 (2000, 2001)
- 6 ROTERS, Katharina: *Hungarian Cubes, Subversive Ornaments In Socialism*. Zürich, Park Books, 2014
- 7 BALÁZS Mihály: *Személyes nézőpontból (1), Habilitáció 20100201 = Építészfórum*, 2011. augusztus 11.
<http://epiteszforum.hu/balazs-mihaly-szemelyes-nepozontbol-1-tudaskozpont>
- 8 BROOK, Peter: *Az üres tér*. Ford. KOÓS Anna, Bp., Európa, 1973, 1999
- 9 BERTA Erzsébet: *Architektúra és trauma, Daniel Libeskind berlini Zsidó Múzeumának és W. G. Sebald Austerlitz című regényének térpoétikai párhuzamai = Studia Litteraria: a trauma alakzatai*, 2011, 3–4. sz., 149–167.
- 10 JANÁKY István: *A szent világiasság = Uő: A hely, Janáky István épületei, rajzai és írásai*, Bp., Műszaki, 1999, 171–174.
- 11 ELIADE, Mircea: *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Európa, 1987
- 12 HAMVAS Béla: *A bor filozófiája*. Szentendre, Medio, 1997, 2010
- 13 Ennek illusztratív példája volt Czigány Tamás előadása a *Mai magyar borászatok* építészeti konferencián, amelyet 2013. szeptember 28-án szerveztek az egri Kepes Intézetben. (A programról lásd részletesen: <https://epiteszforum.hu/mai-magyar-boraszatok-epiteszeti-konferencia> = epiteszforum.hu, 2013. szeptember 19.) Czigány Tamás a Pannonhalmi Apátsági Pincészet épületegyüttesét mutatta be, vetített képes előadását Hamvas Béla idézetei tagolták, mint például a *Bor filozófiája* ötödik fejezetének címe: *Egy pohár bor, az ateizmus halálugrása*. Ha lehet még figyelemreméltóbb volt egy filmrészlet, amely a házról az építkezés közben készült. Az apátsági borászat három fő egységből áll: ezek a prэшáz, a kút és a pince. Az egyébként együvé tartozó rendeltetési egységeket a tereplejtés és a gravitációs térlelés okán kellett szétválasztani. A fenti prэшázba a felső gazdasági úton érkező szőlő az itteni erjesztés után a kúton jut a pincébe, ahol a fajtának és a technológiának megfelelő érlelés után palackozzák, címkézik, majd szállítják kereskedelmi forgalomba. A kút fúrásakor cölöpök akadályozták, hogy a homokköves talaj bedőljön, a ritkásan fúrt cölöpök között pedig látható volt az a földrelief, amelyet a markoló mart a homokköves talajba. Elementáris fotósorozat dokumentálta végleges kútszerkezet elementáris plasztikáját. Czigány Tamás az előadás során megjegyezte: ha csak pár perce maradt volna arra, hogy a konferenciákon szokásos csúszások miatt megtarthassa előadását, akkor a ház általános ismertetése helyett ezt a sorozatot vetíti le, olyannyira kifejező és a borkészítés transzcendentalitásával párhuzamba állítható, ahogy a (kamera) szem(e) a sötétből a fényre emelkedik.
- 14 MONDAVI, Robert: *Mission campaign = Robert G. Mondavi Papers, D-533*, Department of Special Collections, General Library, University of California, Davis, 2011
<https://oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/c8mg7qp7/admin/?query=photographs#ref13>
„At Robert Mondavi, we view wine as an integral part of our culture, heritage and the gracious way of life. We believe wine is the temperate, civilized, sacred, romantic mealtime beverage. Wine has been praised for centuries by statesmen, philosophers, poets, and scholars. Wine has been with us since civilization began and will be with us indefinitely. Now it is up to us to educate our selves about what wine really is.” „Robert Mondavinál a borra a kultúránk integráns részeként, örökségként és kegyelemmel telített életmódként tekintünk. Úgy hisszük, a bor mértékletes, szent, civilizált és romantikus ital a napközi étkezésekhez. A bort évszázadok óta dicsőítik államférfiak, filozófusok, költők és tudósok. A bor velünk van a civilizáció kezdete óta, és velünk lesz mindvégig. Rajtunk múlik, hogy megtanítsuk önmagunknak, mit is jelent igazán a bor” (ford. W.-G. A.).
- 15 PEARMAN, Hugh: *The incredible new architecture of wine: a publishing phenomenon = The World of Fine Wine*, 1, 2004, may/june, 170–182. Az írás a tíz legtöbbet és rendszeresen publikált borászatok között említi Disznókötet, amelynek további meghatározó publikációi: CASAMONTI,

- Marco – PAVAN, Vincenzo: *Caves – architectures du vin 1990–2005*, ActesSud / Motta, 2004, 280.; RICHARDS, Peter: *Wineries with Style*. Mitchell Beazley, 2004, 192.; STANWICK, Sean – FOX-LOW, Loraine: *Wineby Design: thespace of wine*, Wiley-Academy, London, p. 224.; WEBB, Michael – PFEIFFER, Erhard: *Adventurous Wine Architecture*. Images Publishing, Australia, 2005, 204.; HARTJE, Hans – PERRIER, Jeaniou: *Wineries: Architecture and Design*. Madrid, Kliczkowski, 216.; FERRAND, Franck – KAUFFMANN, Jean-Paul: *Bordeaux Chateaux: a history of the grand scrus classes 1855–2005*. Flammarion, 2009, 320.
- 16 Nem lehet véletlen, hogy az első kiadások egyike a két eszszét közös kötetben jelentette meg: HAMVAS Béla: *Öt géniusz. A bor filozófiája*. Szombathely, Életünk, 1988
- 17 SUGÁR Péter: *Töredékek. Kevesebb formát, több ornametikát*, Sugár Péter DLA-előadása = epiteszforum.hu, 2004. május 28., <https://epiteszforum.hu/toredekek> - A tolcsvai Oremus borászat kapcsán Sugár Péter egyszerre hivatkozik Hamvas Béla *Öt géniuszára*, amikor Tokaj-Hegyalja mediterrán géniuszáról beszél, továbbá utal Eliadéra, amikor, rejtetten ugyan, de munkáinak szervezőelemeként falat, a labirintust és a zikkuratot jelöli meg. Mindez nyilvánvaló a Lauder Javne iskola terveiben, némiképp áttételesen, rejtetten jelenik meg a borászatban, amelynek belső, boltozott tereiről „házam rejtett kertje”-ként nyilatkozik a Kékszakállúra tett nyilvánvaló, továbbá Eliadéra vonatkozó kódolt utalással.
- 18 MAGYAR Kornélia: *Hamvas Béla az üzemben. Szőlészeti eljárások építészeti reflexiója = Bor, mámor, Magyarország*. Szerk. BOJÁR Iván András = *Octogon Architecture & Design*, 2011, 5. sz., 32–36. A szerző szerint érdemes feltennünk a kérdést: „mi a magyar bor? A Hamvas Béla és Márai Sándor által megénekelte világ, amelyben a kis pince hús levegőt árasztó bejárata előtt álló diófa árnya alatt kortyolgatjuk a nemes nedűt? ... A kérdés azért releváns, mert viták övezik az olyan borászatok megjelenését is, mint a már említett Bazaltbor – Laposa, és ezek egy része pontosan azt a világot hiányolja ebből a letisztult, üzemenk látszó üzemből, ahol „végül is ketten maradnak, Isten és a bor”.
- 19 Az építészeti kontextusban szabadon értelmezett szakralitásra rendkívül tanulságos több, Makovecz Imrével készült riport, amelyekben vagy a csodálkozásának ad hangot a kérdező, miképp lehet az, hogy Makovecz Imre a karrierjének viszonylag kései szakaszában építi fel első templomát, illetve az, amelynek során korai házait templomokhoz hasonlítják. *Makovecz Imre műhelye, Tervek, épületek, írások, interjúk*. Szerk. GERLE János, Bp., Mundus, 1996, 19. Rozgonyi Iván 1967-es *Spiritusz* című interjúja szerint „R. I.: ... a te vendéglőid egy nem létező vallás kultikus létesítményei. M. I.: Te jó isten! Hát azért ez ellen tiltakozom! Ez a gondolat azért születhetett meg benned, mert annyira nem szokásos a mindennapi életben tudomásul venni és elismerni azokat az alapvető tényeket, amelyeken az európai kultúra alapszik. Tehát azt, hogy az ember szellemében és nem testében egzisztál”; illetve Dobszay László 1988-as interjúja a *Vigiliában*: „D. L.: ... az első kérdés nyilvánvalóan az, hogy miért nem építettél eddig templomot? M. I.: Azért nem építettem templomot, mert nem kaptam rá megbízást.” = Uo., 250.
- 20 ESTERHÁZY – OTTLIK: *Az iskola-átirat (poszter) = Irodalmi Jelen*, 2010, augusztus 26. <https://www.irodalmijelen.hu/05242013-1036/esterhazy-ottlik-az-iskola-atirat-poszter>
- 21 ROSTÁS Eni: *Hommage á Ottlik, hommage á Esterházy*, 29x42 centiméteren = *Könyves Blog*, 2015. október 10. https://konyves.blog.hu/2015/10/10/az_ottlik-atirat
- 22 CSÍKSZENTMIHÁLYI Mihály: *Flow = Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Ford. LEGÉNDYNE SZABÓ Edit, Bp., Akadémiai, 2017.
- 23 SCHIFFER Erzsébet *beszélgetése Esterházy Péterrel = Irodalmi Jelen*, 2010, augusztus 26. <https://www.irodalmijelen.hu/05242013-1036/esterhazy-ottlik-az-iskola-atirat-poszter>
- 24 BAUDRILLARD, Jean: *A szimulákrum elsőbbsége*. Ford. GÁNGÓ Gábor = *Testes könyv I*. Szeged, Ictus, 1996; BAUDRILLARD, Jean: *Simulacres et simalation*. Paris, 1981, 1–30. <https://mediavadasz.info/jean-baudrillard-a-szimulakrum-elsobbsege/> „A szimuláció legszebb allegóriájának Borges meséjét tarthattuk, amelyben a Birodalom kartográfusai oly részletes térképet rajzolnak, hogy az végül pontosan lefedi az egész területet, ám a Birodalom hanyatlása egyre jobban elrongyolja s tönkreteszi e térképet, és csak néhány foszlányát mentik meg a sivatagban... A szimuláció ma már nem [...] szubsztanciára irányul, hanem egy eredet és realitás nélküli reálisnak a modelleken keresztül történő generációja.” Noha Baudrillard szövege nem matematikai egyenlet, hanem inkább szépirodalom, pontos illusztrációnak tűnik hozzá Szűcs Endre építésze.
- 25 FRAMPTON, Kenneth: *A modern építészet kritikai története*. Ford. M. GYÖNGY Katalin et al., Bp., Terc, 2002, az első magyar kiadás utolsó fejezetében Frampton általános programmá emeli a helyi anyagokhoz, fényhez, adottságokhoz alkalmazkodó tervezésmetodikákat. A kritikai jelző a hely identitását képekben megfogalmazó szimbólumok és a sovinizmus elutasítását jelenti. Frampton nem tagadja el a modern építészet eredményeit, ezért programja a

- modern belső kritikája. Moravánszky Ákos már 2001 előtt is recenzeálta Framptont a *Magyar Építőművészet* hasábjain, de paradigmaváltással felérő hazai recepciójára csak a teljes magyar fordítás megjelenése után került sor.
- 26 KRIZSÁN András: *Balaton-felvidéki építészeti útmutató, Egy tájegység építészeti karaktergyűjteménye és útmutató tanulmánya*. Bp., Nemzeti Agrárszaktanácsadási, Képzési, és Vidékfejlesztési Intézet, 2013
- A kötet azért is tanulságos, mert a benne kidolgozott módszertan alapján születtek meg később a Településképi Arculati Kézikönyvek, továbbá a székelyföldi építészeti útmutató is.
- 27 FÁBRY Sándor: *Dizájn center*. Leányfalu, Bohumil, 2005
- 28 TATAI Mária: *Kritikai regionalizmus Vácott: barokk tetőablak és hullámlemez találkozása egy váci tetőn = Metszet: Építészet Újdonságok Szerkezetek Részletek*, 2012, 4. sz. (július–augusztus), 64.
- 29 KÓSA Luca Kornélia: *A high-tech ortodox se kutya jelígre Jákob kútja = Metszet: Építészet Újdonságok Szerkezetek Részletek*, 2014, 1. sz. (január–február), 72.
- 30 CSANÁDY Pál: *Klim bölcseinek jegyzőkönyve = Metszet: Építészet Újdonságok Szerkezetek Részletek*, 2016, 4. sz. (július–augusztus), 72.
- 31 ESTERHÁZY Péter: *Hahn-Hahn grófnő pillantása – lefelé a Dunán*. Bp., Magvető, 1990, 196. skk.
- 32 Vö. TRANSLations of MODERNism, Transmodern Forum – PO-MO-STROIKA – Postmodern Theories, Practices and Histories in Central and Eastern Europe. (Conference, 17–19., May 2018) Berlin
- <http://transmodern.eu/2018/07/04/third-translations-of-modernism-forum-po%2%b7mo%2%b7stroika-postmodern-theories-practices-and-histories-in-central-and-eastern-europe/>
- 33 SZOLNOKI József: *METASCAN. A kapart köpor fenomenológiája. DLA-értekezés*. Bp., Magyar Képzőművészeti Egyetem, Témavezető: Dr. habil. Peternák Miklós CsC., 2017
- http://www.mke.hu/sites/default/files/attachment/disszertacio_SZ_180119.pdf
- 34 ROTERS, Katharina: *Hungarian Cubes, Subversive Ornaments In Socialism*. Zürich, Park Books, 2014
- 35 VANSINA, Jan: *Oral Tradition as History*. London, James Curre, 1985
- 36 ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán, Bp., Atlantisz, 2018, 53–54.
- 37 Egyik remek interpretációjaként lásd JAKAB Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat, A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012, 31–32.
- 38 *Magyarország szubjektív atlasza. Subjective Atlas of Hungary*. Szerk. de VET, Annely, BUJDOSÓ Attila, ford. PÁSZTOR Eszter, DENT, Bob, Bp., Kitchen Budapest, 2011, 192.
- 39 NOVÁK Péter János – KELE Sára – STEINER Balázs Miklós: *Kiránt = Uo.*, 137–138.
- 40 BUJDOSÓ Attila – CSÍK-KOVÁCS Zoltán – PAPP Gábor: *Átlagtelepülés = Uo.*, 167.
- 41 BARCZA Gergely – KOVÁCS Zoltán: *A XX. század legjellegzetesebb népi épülete = Uo.*, 70–75.
- 42 <https://www.magyarmalter.com/>
- 43 VARGA Szilvia Marcella: *Sokszínű újrahaznosítás = Magyarország szubjektív atlasza. i. m.* (2011), 60–63.
- 44 GAGYI József: *Örökségünk? A kockaházak vaskörnyezete = Múzeum Café*, 59–60.: *Skanzen, falumúzeumok egykor és most*, 2017, 3–4. (június–augusztus), 227–249.
- A tanulmány Szőcsné Gazda Enikőre hivatkozva megállapítja, hogy „az egyéneket védő rendszerek között a településen/faluban kiemelten fontos szerepük volt a kerítéseknek: a bekerítésnek mint tettnek és a kerítéseknek, mint fizikai tárgyakként, a határokat épített alakzatoknak”, majd hipotézisként veti fel, hogy „ezek a kerítések (bekerítéscselekedetek és tárgyak, mint fizikailag korlátozó kerítések) a közösségben a családi tulajdonok között kialakult egyezményes határokat merevítették ki, mutatták meg, tették időben állandóvá, meg ami még fontosabb: szimbólumokként működtek, hiszen valójában nem a fizikai állapotuktól függött, hogy a birtoksértést végrehajtotta-e valaki vagy sem. Ebben alapvetően különbözött a paraszti világ építményekkel jelölt része azokról, amelyek természetként, természetes környezetként vették körül a településeket. Úgy gondolom, hogy nem a »szocialista modernizáció« keretei között alakult ki, hanem azelőtt is, folyamatosan létezett a falvak, a vidék társadalmában az új felé fordulás, a városihoz, a paraszti világon kívülihez való viszonyulásban a »szép« és »modern« átvételével az újhoz való igazodás.”
- 45 Vö. TAMÁSKA Máté: *Hagyományos és modern falusi lakóházak örökség-szociológiai vizsgálata = Szociológiai Figyelő*, 2006, 6–62. „A tudományos folklorizmus az építészet kapcsán egyrészt a lakóház, melléképület, településforma stb. kiemelését jelenti, lehatárolását a népi kultúra egyéb területeitől; másrészt az így feldolgozott tárgyi emlékek beemelését az építészettörténet ismeretanyagába. A reprezentációs folklorizmus jellegzetessége, hogy egyetlen tárgy, jelen esetben, pl. egy »népi modorban« helyreállított lakóház, templom, csűr stb. idézi föl, szimbolizálja a népi kultúra egés-

szét. A tájházak, szabadtéri múzeumok ezt a funkciót töltik be. A mindennapi folklorizmus azokat a szociológiai folyamatokat fogja össze, amelyek megteremtik a kapcsolatot a premodern falu és az urbanizálódott vidék között. A művészi folklorizmus legismertebb építészeti példája a századforduló magyaros szecessziója, amely a népi díszítőművészet (Lechner Ödön és követői), illetve szerkezeti sajátosságok (Kós Károly és követői) felhasználásával formálódik.”

46 KUNKOVÁCS: *i. m.* (2014)

47 JANÁKY: *i. m.* (2004)

48 KUNKOVÁCS: *i. m.* (2014), 23.

49 Uo., 97.

50 TAMÁSKA Máté: *Kockaházak a skanzenbe? = Múltunk*, 2008, 3. sz., 98–108. Rendkívül pontos összegzése szerint: „A második világháború előtti időkben elsősorban az elővárosi telepeken jelen lévő kockaház az 1950-es évek derekáig nem tudta meghódítani a falvakat. A magyar vidéki lakosság a földosztást követően inkább a parasztházak modernizációját választotta. A korszak vezető építész szakembergárdája sem támogatta a városias kockaházakat. Ezen az 1950-es évek vidékpolitikája, illetve a második térszervezési hullám változtatott: a rendszer stabilizációjával párhuzamosan a kínáló alternatívák közül ez tűnt a legjobb építészeti megoldásnak a falvakban élők számára. A korántsem egységes paraszti életmód átalakulása, a tömeges munkaerő-piaci mobilitás feleslegessé tette a korábbi kettős – gazdálkodó és iparos – életmódból fakadó telekbeépítési formákat. A szocializációs mintákból adódó életmód és az új, városias mintájú lakáskultúra között fennálló feszültségek miatt terjedtek el a nyári konyhák.

A sokat kárhozott kockaház annak a generációnak az építészetét reprezentálja, amely lemondott ugyan a földhöz kötődő paraszti életideál megvalósításától, de munkarendjében, életszervezésében képtelen volt elszakadni attól. Nem paraszti épület ugyan, de szintúgy messze áll a Kádár-korszak második felének nyugatias családiház-mintáitól is.” 107. skk.

51 SIMON Mariann: *Megbízók és megbízottak / Commissioners and the commissioned: A hazai családiházépítés hatvan éve / Sixty years of building family houses in Hungary = Családi házak / Family Houses*. Szerk. FERKAI András, LÉVAI-KANYÓ Judit, Bp., Terc, 2009, 10–41.

52 ISTVÁNFI Gyula: *A magyar falu építészeti hagyománya = epiteszforum.hu*, 2011. június 14.

<https://epiteszforum.hu/a-magyar-falu-epiteszeti-hagyomanya-istvanfi-gyula-muegyetemi-professzor-ropirata>

53 ORAVECZ Imre: *Szemét = Egy hegy megy*. Pécs, Alexandra, 2006, 25. skk. „... ismertem ezt az organikus szemetet termelő, azaz szemét nélküli világot. Középpontjában a földműves állt, aki semmi olyant nem hozott létre, amit ne tudott volna ő maga vagy a természet hasznosítani. [...] Ez a szemétnélküliség nagyjából a 60-as évek elején szűnt meg.”

Peéry Rezső

Trianon – negyven év távlatából¹

I. Az előzmények: közép-európai népforradalom és a szövetségesek katonai beavatkozása

■ Amidőn a kivérzett, kirabolt és megalázott Kis-Magyarország képviselői negyven esztendővel ezelőtt megjelentek az egykori királyi szerető trianoni palotájában, hogy országuk felszabdolásának művét, ezt a tehetségtelen mészárosmunkát, ezt az esztelen élvefelboncolást tudomásul vegyék, a trianoni „békével” szentesített állapot már megmutatta a foga fehérjét: példátlanul heves erejét a pusztításban, a káosz szellemét, amelyből vétetett, s amelynek elemeit azóta is magában hordja.

E közép-európai új államrend a felbomlás pillanatában rögtönzött katonai akciók nyomában alakult ki; abban a hatalmi vákuumban, amelyet a Monarchia népeinek általános, forradalmi békevágya teremtett meg. Vyx tábornok emlékezetes jegyzéke Magyarország területe kétharmadának megszállásáról 1919 kora tavaszán nem a magyar nacionalizmusra mért csapást, hanem a Tisza István politikáját felszámoló közép-európai népforradalomra. Így kifejlésében pusztította el azt az ígéretes társadalmi, politikai és szellemi erőfeszítést és energiát, amelynek akkoriban alighanem egyedülálló kulcshelyzete volt a Duna-medencében: a nemzetiségi vezetőkkel és tömegekkel egyezkedő magyar polgári demokráciát.

Akár Kossuth jobbágyfelszabadító közép-európai forradalmát, a tizennyolcas magyar változást is külső fegyveres intervenció semmisítette meg. Mielőtt Horthy és Bethlen Magyarországnak világgá kiáltott sérelme lett volna, a készülő Trianon ennek a közép-európai és magyar demokráciának temetője lett.

Clemenceau baljós és szerencsétlen békéjének két évtizedében Nyugaton európai divattá vált nevetni, gúnyolódni vagy – hallgatni a „reakciós” magyar nacionalizmusnak Trianonra felelő, utaló jajsavára; arra azonban a gúnyolódók, hahotázók sem szívesen emlékeztek, hogy e béke elmarasztaló ítélete az előbb antantbarát magyar demokrácia oldaláról hangzott el. Ez az ítélet nem csak

elvi elutasítás volt, hanem tüntető politikai gesztus: a hatalomról való lemondás tragikus – és nyilván tragikusan elhamarkodott – elhatározása. Károlyi Mihály a Vyx-jegyzék hatására adta át a hatalmat „Magyarország proletariátusának”. A magyar demokrácia joggal tartott attól, hogy a hihetetlen területablás után nem számíthat többé a nép bizalmára: a szövetségesek kegyelméből pedig nem kívánt tovább élni. Az önrendelkezési jog nyílt elárulása pillanatában a bosszú és gyűlölet békefeltételeinek elfogadása helyett önként levonult a történelem színpadáról.

A közép-európai népforradalom és a külföldi megszállók harcában a népforradalom maradt alul. A színen a káosz, a vakhit, a rögtönzés, a szociális és nemzeti szenvedély maradt: a magyar kommün és Stromfeld Aurél kétségbeesett kísérlete, a menthető mentése az általános összeomlásban a túlerővel szemben, s Lenin árnyékával nemzetiszínű zászlói mögött;² a román megszállás, s a magyar ellenforradalom, az éhség, a polgárháború fúriái.

Most, amikor alkalmunk nyílik arra, hogy egyes-egyedül az igazságnak elkötelezve emlékezzünk a trianoni évfordulóról, előbb az elvetélt és soha vissza nem térő esély távlatairól szeretnénk szólni. Egy másfajta magyar népforradalom bukott ügyének száműzöttjeiként elődeink forradalmi szerepéről és drámájáról kell megemlékeznünk azzal a tisztelettel és kegyelettel, amely e nagy lehetőségű, kívülről elbuktatott társadalmi, politikai és szellemi vállalkozásnak független magyar férfiak részéről jár ki. Szólnunk kell a belső közép-európai megbékélésnek, belső társadalmi és nemzeti kiegyezésnek reményéről, amely már megvalósulóban volt a régi rend bukása nyomában, s valóban Magyarország népeinek akaratát fejezi ki, ha a külerő rá nem tör, ha külső imperialista hatalmi számítás meg nem bukattja. Idéznünk kell ezt a fegyveres erővel eltiport lehetőséget, már csak azért is, mert elődeinkről szólunk, s mindezzel a mi októberünk nem kevésbé végzetes hatású bukásának drámája ötlük eszünkbe.

Mire nyílt remény e soha vissza nem varázsolható pilanatban? A feudális-oligarchikus társadalmi szerkezet megváltoztatására polgárháború nélkül; a közép-európai nemzetiségi kiegyezés létrehozására vérontás és a fajták közötti háború elkerülésével. Egy ország volt itt készülőben néhány hónapig, amely maga felett nem kívánt idegen hatalmat megtűrni, s gazdájának az itt élő népek akaratát ismerte el. Ebbe a nemzeti és szociális alkuba és egyezkedésbe avatkoztak be északról, délről és nyugatról az idegen katonák. Annyi bizonyos, hogy az első magyar október szereplői idealista és doktriner emberek voltak: hittek azokban a nemes elvekben, amelyeket Wilson elnök meghirdetett és Clemenceau arcul csapott. Általában nem voltak réálpolitikusok, nem kívántak a fortély, az aljasság, a színlelés politikai fegyverével élni. Forradalmi tömegakarát hívta őket a színre, s úgy érezték, ez a felelősség erkölcsi kötelezettséget jelent. Nem ismerték a régi oligarchia politikusainak tapasztalatait, nem volt sejtelmük sem arról, milyen meglepetéseket tartogat a forradalmi szláv nacionalizmus ideológusainak fegyvertára. Az általános politikai machiavellizmus tetőpontján forradalmi idealizmussal láttak az ország dolgához.

Gyengék voltak – mondották róluk a régi rend hívei, akik általában ebben az októberben naiv optikával nem az összeomlás feltartóztatására vonatkozó kísérletet, hanem az összeomlás előidézőjét látják, tisztára mosván így ama belpolitikai irányzatot és külpolitikát, amelynek katasztrófáját Kossuth már egy fél évszázaddal 1918 előtt látnoki tisztasággal jósolta meg. Ezek a gyenge és ügyefogyott emberek egy iszonytató méretű hatalmi válságban milliók bizalmát tudták megnyerni; tekintélyt keltettek a közép-európaiakban maguk, s reményt a béke elérése iránt. A nacionalista polgárháború rémülete helyett a dunai nemzetek és népek együttműködését kívánták megvalósítani; egy nagyszabású földreform munkálatait kezdték meg; törvénybe iktatták a polgári és emberi szabadságjogokat; leszámoltak a hazai nacionalizmussal és imperializmussal, s iparkodtak az önrendelkezés elve alapján kitérni az idegen nacionalizmus és imperializmus útjából. Nemzeti és kulturális önkormányzatot terveztek az itt élő népek számára, de az ország mint gazdasági egység, mint közös haza fenntartását szerették volna elérni – az itt honos embermilliók érdekében.

A forradalmi változás magyar politikusai – javarészt a szabad értelmiséghez s a demokratikus szocializmus táborához tartozó emberek – a Nyugat eszményeibe vetett hittel közelítették a szövetségesekhez. A nyugati világ politikusai azonban, sajnos, nem vettek tudomást róluk és törekvéseikről. Nyugat-Európa politikai vezetői és pub-

licistái ebben az időben kizárólag a kisebb szláv népek nemzeti törekvéseiben látták a demokrácia európai sorsproblémáját. Helyesebben, a közép-európai problémákat kizárólag Beneš és Masaryk egyoldalú, elfogult forradalmi nacionalizmusának tálalásában ismerték. A közép-európai történelem, földrajz meg néprajz ismerete híján fenntartás nélkül elfogadták Masaryk professzor történetfilozófiai tételeit a kis szláv népek eredendően és feltétlenül demokratikus hivatásáról. Márpedig ez a felfogás csakúgy egyoldalú volt, mint egykoron Marxé, aki 1848–49 tapasztalataiból azt a tanulságot szűrte volt le, hogy a kis szláv népek természetüknél és helyzetüknél fogva az európai reakció és ellenforradalom zsoldosai s az orosz imperializmus szálláskészítői. Mindkét ítélet túlzás és általánosítás, ám Marx éppúgy nem tudott megszabadulni a szlávokkal szemben a magyar forradalom eltiprása után kialakult iszonykomplexumától, mint ahogy Masaryk elnök sem a germanofóbiától, ösztönös magyargyűlöletétől, illetve romantikus szláv messianizmusától.

Masaryk történetfilozófiája mögött azonban a nyugati gyenge pontokat, tájékozatlanságokat, fáradtságot és iránytalanságot kitűnően ismerő és zseniális propagandája dolgozott. A tételekre itt politikai terv épült: a büntetés terve, a jövő Európájának új épülete. A dogmákból és messianizmusból az ő fortélyja és ügyeskedése jóvoltából új hatalmi egyensúly született meg, államok keletkeztek, milliók sorsa alakult a jutalom és a büntetés jegyében. A francia külügyminisztériumban izgatása s meggyőzése nyomában kialakult már az új európai biztonság dogmája, amely szerint Közép-Európában az új kisimperializmusok szövetsége volt hivatott szavatolni az európai békét, első számú közellensége: Magyarország ellen. Ez a démoni szellemű nacionalista a távlatból eleve így tette kilátástalanná a közép-európai népek szabad akaratának kinyilvánítási lehetőségeit, semmissé a közép-európai összefogás s a magyar demokrácia esélyeit.

A professzorok, jogászok és szakszervezeti vezetők magyar kormányának szószólóit egy goromba tábornok fogadta Belgrádban. A Nyugatot keresték, s egy rövidlátó és brutális szellemű hatalmi politikával találkoztak. Mint demokraták és liberálisok szövetségeket kerestek, s kurta vezényszavak tudatták velük, hogy barátságra, megértésre, támogatásra nem, csupán megaláztatásra és büntetésre számíthatnak: feltétlen meghódolásra, teljes lemondásra.

S e válasz nyomában rövid egymásutánban bekövetkeznek a szláv–román nacionalista víziókat valóságra váltó tábornoki cselekedetek. A francia biztonsági terv által kialakított méreteken 1919 januárjában megkez-

dődik Magyarország területeinek katonai előznlése és megszállása. Észak, dél és nyugat felől pihent, friss, frontot alig látott seregek hatolnak olasz, francia és orosz legionárius egyenruhákban, szövetséges tábornokok vezetésével az ország központja felé. Lerohanják és meglepik az új társadalmi és nemzetiségi rend kialakításán fáradozó, demilitarizált és gyanútlan országot, melynek hadügyminisztere az imént kiáltotta világgá, hogy nem akar többé katonát látni. E seregek nemcsak a nemzetiségek lakta területeket árasztják el, hanem hívatlanul és kéretlenül megszállják az ország színmagyar vagy magyar-német jellegű városait: Pozsonyt, Komáromot, Kassát, Losoncot, Lévát, Ipolyságot, Érsekújvárt, Rimaszombatot, Beregszászt, Munkácsot, Szatmárt, Brassót, Temesvárt, Nagyváradot, Marosvásárhelyt, Kolozsvárt, Szabadkát és Újvidéket; elnyelnek csodálkozó és néma nemzetiségeket, s elszakítanak összefüggő, hatalmas területeken élő magyar milliókat. A katonák mögött megbízottak jönnek, emisszáriusok, biztosok és zsupánok, akik a kihirdetett ostromállapot keltette dermedt csendben kezdik meg az új államok közigazgatásának megszervezését rendeletekkel, kinevezésekkel, a demokratikus játékszabályokat teljes mértékben mellőző intézkedésekkel.

A megszállás, az internálások és statárium légkörében, gyermekekre leadott sortűzek kíséretében alakul ki Beneš *Új Európája* a történelmi Magyarország területének kétharmad részén, a Duna-medence tekintélyes kiterjedésű peremvidékein.

II. Az utódállamok tündöklése és nyomorúsága

A végleges határokat a békekonferencia fogja megállapítani – ezzel a sokat hangoztatott és vigasztaló ható megállapítással vezették le a kialakuló kisanant politikusai az 1919-es katonai rögtönzés nyomában kelt általános közép-európai nyugtalanságot. A magyar kommün idején az antant megszállás ideológiai indoklást nyert: helyre kell állítani a polgári rendet és jogbiztonságot Magyarországon, hallottuk az érvelést akkortájt, az ok-okozati sorrend újabb súlyos cseréjével. A polgári rend és biztonság mintha elsősorban nem azzal dőlt volna meg, hogy a wilsoni elveket katonai hódításokkal helyettesítették, és a közép-európai nemzetiségi kiegyezés útján járó pacifista magyar kormányt a megszállásokkal megoldhatatlannak látszó kész helyzet elé állították 1919 kora tavaszán! Nemcsak a magyar népet érte ekkor eddigi történelmének legsúlyosabb sérelme, hanem a közép-európai nemzetiségekről is a „róluk – nélkülük” elv értelmében döntöttek: nem csak a magyar néptől vonták

meg a szabad akarat nyilvánításának lehetőségét, hanem a horvátoktól, a románoktól, a szlovákoktól is.

Masaryk és Beneš – akiket a demokrácia bajvívóiként ünnepelt a Nyugat két évtizedig – hallani sem akart semmiféle népszavazásról, terveinek valamelyes demokratikus hitelesítéséről. Úton-útszélen hangoztatták, hogy az „átkozott magyar elnyomás” következtében a magyarországi nemzetiségek politikai és kulturális színvonala annyira kezdetleges, hogy e nemzetiségek demokratikus akaratnyilvánításáról nem lehet szó. Elnyomottak lévén nem ismerik fel érdekeiket. Abban, hogy – 1867 óta – a magyar kormányok szerencsétlen nemzetiségpolitikát folytattak, sajnos, igazuk volt, ám erre az állapotra hivatkozva elvenni tőlük az akaratnyilvánítás jogát, felettébb problematikus cselekedet. A túlzó nacionalizmus prófétái éppúgy szeretnek kizárólagos joggal „népeik” nevében beszélni, mint a radikális forradalmi szocializmus képviselői, illetve bajnokai a proletariátus, a munkásság vagy kiváltképp a parasztság nevében. Érvelésük megdöbbszentően hasonlít egymás[é]hoz. A munkásosztályt sem szabad kérdezni akarata felől, mert elnyomott lévén nem ismeri fel érdekeit... A forradalmi nacionalisták éppúgy nem kíváncsiak a nemzet véleményére, mint a forradalmi szocialisták a munkásosztályára. S mindketten a „nép”, illetve a „munkásosztály” egyedül hivatott képviselőinek tartják magukat. Demokratikus tömegigazolásuk felől érdeklődni vagy eretnecség, vagy az „ellenség szolgálata”. Masaryk, Beneš, Iorga, Maniu vagy Štefánik csak annyira voltak jogosultak népeik nevében beszélni, mint Lenin vagy Trockij a világ proletariátusa képviselőiben. E kor nemzeti és szociális prófétái méltóságukon alulinak tartották, hogy demokratikus igazolást szerezzenek ama nemzeti vagy szociális tömegektől, amelyek nevében beszéltek avagy cselekedtek. A demokrácia játékszabályait a radikális nacionalisták a forradalmi szocialisták módjára semmisítették meg Közép-Európában.

„Népeik” nevében szóltak akkor a fanatikus nacionalisták, s az érdekeltek nem válaszoltak, mert olykor a megszólítás formájában nem is voltak jelen. Az eltelt negyven esztendő megmutatta, hogy sem csehszlovák, sem szerb-horvát nemzet nincsen, de vannak csehek és szlovákok, szerbek és horvátok; mint ahogyan nincsen székely nemzet sem, csupán a magyarság székely törzse vagy változata van. A fikció, a hazugság, a kényszerképzet, az ideológiai vezényszó és általánosítás nacionalista síkon lépett fel ekkortájt a Duna-medencében, hogy később szociális fikcióknak és általánosításoknak készítsen talajt.

Sajnos, az akkori Európa képviselői ugyanabban az állapotban leledztek, mint a második világháború be-

fejezése idején a színen levő politikusok: önálló kezdemény nélkül, fáradtan és tehetetlenül adták át magukat ama bűvöletnek, amely a kutyaharapást szőrével, a nacionalizmust nacionalizmussal, a régi igazságtalanságot új igazságtalansággal, a levitézlett hatalmi tébolyt újfent szervezkedő hatalmi tébollyal kívánta gyógyítani. Amidőn a Monarchia népei – négy szörnyű és véres esztendő után – megcsömöröltek a háborútól és nacionalizmustól, s nemzeti érdekeik okos és becsületes megosztása felől tanakodva nem kívántak katonát és nacionalista politikust látni, vadonatúj, egzotikus egyenruhákban rájuk zúdultak a tábornokok és zsoldosseregek, rájuk özönlött a túlzó és forradalmi nacionalizmusnak az emigrációban pihent garnitúrája, a népszavazásról, demokratikus népakaratról, érdekek egyeztetéséről hallani nem kívánó ideológusok vezérkara, a hódító és türelmetlen nacionalizmus szelleme, amelynek váratlan és gyors rátörése az elalélt Duna-medencére az erőszaktétel órájában ellenfélre alig talált. Masaryk Tamás rossz előérzettel, elborult és vívódó kedéllyel tér vissza Prágába: a győzelmet túl könnyűnek, a szerzés arányát indokolatlanul nagyinak érzi. Ám ez az óra nem az ésszerű megfontolások pillanata, még Masaryk kivételes egyéniségének sem.

Mindez csak rögtönzés, alkalmi rendcsinálás, vigasztalják a katonai annexiók után a rémült és csodálkozó milliókat Európában: a végső szót a konferencia mondja majd ki.

A békekonferencia azonban, amidőn Saint Germainben és Trianonban összeül, hogy a Dunai Monarchia népeinek sorsa felől határozzon, szinte teljes egészében a katonai rögtönzés által teremtett új helyzetet hagyja jóvá, megtévezvén szörnyűséges jóvátételekkel, amelyek az osztrák és a magyar népet évtizedekre Európa koldusaivá és páriáivá degradálják, kiszolgáltatván őket a társadalmi katasztrófák megpróbáltatásainak, a bosszú szellemének, a tömegindulatok fúriáinak. A konferencia jóváhagyja a helyzetet, mert megteremtődött, mert készen van, mert ez a „status quo” immár...

A trianoni „békekötés” természetellenes, történelemellenes, észellenes állapotokat teremt a Duna-medencében. Szétdarabol egy természetes, civilizatórikus szellemi és történelmi egységet: Magyarországot. Megsemmisíti a dunai nemzeteknek 1867 után kialakult tágabb létkeretét, a Dunai Monarchiát, amely megoldatlan nemzetiségi és társadalmi problémái ellenére ötven esztendő alatt a polgári civilizáció, a jólét, a szellemi emelkedés, a nemzeti és társadalmi fejlődés, a jogbiztonság és a kultúra olyan általános fokát éri el, amely sok szempontból magasabb, sőt jóval magasabb volt a korabeli európai átlagnál. Megsemmisíti a történelmi Magyar-

országot, mint olyan elévült képletet, amely nem tudta a nemzetiségi kérdést megoldani. Helyébe teremt négy vegyes nemzetiségű államot elégedetlen nemzetiségek millióival. Az autokrata magyar nacionalizmust büntetni és megfékezni kívánván széttöri a történelmi Magyarországot, hogy helyébe az autokrata nacionalizmusok egész sora keletkezzék: a csehszlovák, magyar, román és délszláv kisimperializmus. Halálra ítéli és megsemmisíti a liberális színezetű és jellegű magyar állami igazgatást, hogy helyébe türelmetlen szellemű féldiktatúrák, kormányzóságok, királyságok lépjenek, olyan permanens háborúsággal a fajok, felekezetek, társadalmi osztályok között, amelyre e területen a feudális kiskirályságok vételkedése óta nem volt példa.

A régi Monarchia népei közül – a „győztesekről” szólván – csupán a csehszlovák államkeretbe sodródtak számára adatik meg a lehetőség, hogy a polgári demokrácia áldásaival éljenek. Masaryk elnök állama az egyetlen terület, ahol a Monarchia demokratikus és szabadelvű hagyománya tovább él, épül és fejlődik, ám ez a demokrácia a győztes nemzetek jogait kodifikálja elsősorban, s rövidlátó nacionalizmusával képtelen megnyerni nem cseh nemzetiségű polgárai millióinak bizalmát; a trianoni béke erőszakkal és mesterséges beavatkozással megoldja a régi nemzetiségi sérelmek egy részét, de nem adja meg a nemzeti nagykorúság lehetőségét sem a szlovákoknak, sem a horvátoknak, [s] az új állami alárendeléseknek olyan nem kívánt formáját teremti meg, amelyet a magyarokkal együtt a régi nemzetiségek milliói éreznek nyűgnek és béklyónak. A Duna-medence középponti népének: a tizenkét és félmillió magyaroságnak ez a „béke” olyan természetellenes és fájdalmas létfeltételeket, olyan gazdasági sebeket, olyan nemzeti és kulturális sérelmeket, olyan szegénységet juttat állandó osztályrészül, amely lét, amely helyzet e nemzet fiainak szemében mindig természetellenesnek és észellenesnek fog feltűnni, külső és indokolatlan erőszaktételnek, amely ellen minden rendű és rangú magyar mindenkoron opponálni fog, mihelyt arra módja nyílik, a régi és az új meg a legújabb Európában, demokráciában avagy diktatúrában élvén, amikor ahogyan lehet. Mint magyarok, fájdalmas szívvel és szégyenkezve beszélünk minderről, hiszen e szörnyű és természetellenes béke nélkül nem lettünk volna Európa szegénylegényei, Orgovány³ és az első kommun, a fehérterror és a frankhamisítás⁴ képzettársításával terhelt nép. E béke nélkül hogyan is lehetett volna Kossuth népéből később – legalábbis a politika formái szerint – Hitler csatlósa?

III. Miért lett „szocialista béke” az imperializmus örökségéből?

Amidőn 1946 tavaszán Budapesten dr. Révay István irányításával a párizsi béketárgyalások magyar küldöttségének nemzetiségi szakértői számára bizonyító anyagot állítottunk össze a Trianonban létesített határok gazdasági, közigazgatási és nemzetiségi ellentmondásairól, azzal a méla reménnyel végeztük munkánkat, hogy az új béke – ha másért nem is, a szocialistának mondott külpolitika érdekében – néhány vonásában talán korrigálni fogja a régi erőszakvételt és igazságtalanságot. Nem azért hittük ezt, mintha illúzióink lettek volna a leendő béketárgyaláson a közép-európai ügyek területén minden bizonnyal legbefolyásosabb szerződő fél, a szovjet hatalom külpolitikáját illetően. 1939 augusztusa óta e tekintetben csak a született és gyógyíthatatlan vakoknak lehettek illúzióik. Tudtuk azt, hogy a szovjet hatalom külpolitikájának egyetlen és kizárólagos elve a hatalmi érdek és célszerűség, amelynek útján semmiféle elvi áldozattól nem riad vissza. A Hitlerrel kötött egyezmény, a szerencsétlen Lengyelország keleti felének megszállása, Besszarábia, a balti államok sorsa, a varsói felkeléssel szemben tanúsított könyörtelen magatartás lezárt minden vitát, megszüntetett minden kételyt e tekintetben. Megítélésünk szerint az sem számított semmit, hogy a második világháború előtt a kisantant államok egyetlen legális kommunista pártja, a csehszlovákiai, a népfrontpolitika inaugurálásáig a magyar irredentán is túlvető heveséggel és radikalizmussal hirdette a csehszlovákiai nemzetiségek jogát az önrendelkezésre – egészen az elszakadásig. A dialektikus külpolitika kialakításában az elvi álláspontok és megkötöttségek mindenkor átmeneti jellegűek, illetve nincsen az a hajmeresztő fordulat, nincs az az ellentmondás, amelyet ne lehetne rugalmas tételeivel igazolni. Láttuk e külpolitika felsorakozását Versailles ellen és Versailles mellett, a fasiszta hatalmi érdekek, az „új Európa” oldalán és (a sors kényszere folytán) a nyugati szövetségesek mellett, a háború ellen és a háború mellett, a hódítások, foglalások és annexiók ellenfeleinek táborában és az annektálók és hódítók sorában, a lenini nemzetiségi elvek hirdetői és ugyanezen elvek megsemmisítői élén. A „világproletariátus államának” helyzete külpolitikai téren mindig egyszerű volt: mindig az felelt meg az igazságnak, a marxizmus–leninizmus tanításának, amit éppen a maga érdekei biztosítására cselekedett. Ez a tapasztalatból jól ismert magatartás semmi jóval nem biztathatott. Mint ahogy a legborúsabb kilátásokra következtettünk abból, hogy Beneš elnök ezúttal Moszkvából hozta az új csehszlovák kormány program-

ját Kassára, amely program ezúttal egyelőre nem ígért mást, mint a csehszlovákiai németek és magyarok teljes kitelepítését, jogfosztását, illetve beolvasztását.

Mindennek ellenére mégis voltak bizonyos reményeink, illetve illúzióink a tekintetben, hogy talán a riasztó előjelek ellenére sem következik be mechanikusan a trianoni béke megismétlődése. A múlt szerencsétlenségeinek sorozatára kellett eszmélnünk közben. Mindaz a szenvedés és megpróbáltatás, ami osztályrészünkké jutott a második világháborúban, bekövetkezett volna-e egy természetesebb és igazságosabb közép-európai államrend fennállása esetén? Mi kergette a közép-európai népeket – szlovákokat, románokat, magyarokat – a megtorlásra szomjazó nacionalizmus örületébe 1938-tól kezdődően, mi készítette árulásra a demokráciával és testvérmemzeteikkel szemben, mi vitte a véres és baljós kalandok útjára? Nem elsősorban a közös rendezőelv hiánya? Nem elsősorban az a béke, amely a birtoklók és a nincstelenek szembeállításával a lappangó feszültség, az állandó gyűlölködés, az egymástól való félelem földjévé alázta Közép-Európát? Mi készített szállást az újjárendezést ígérő, a revánsra törekvő hitleri és Mussolini-féle szélsőséges nacionalizmusnak a Duna-medencében, ha nem a szlovák, a horvát és a magyar érdekeknek az első Párizs környéki békében elmulasztott egyeztetése?

Persze valószínű, hogy a hitleri imperializmusnak egy konföderált Közép-Európa sem tudott volna eredményesen ellenszegülni. Ám bekövetkezett volna-e az a „mindenki háborúja mindenki ellen”, az a törvénytelen szenvedés, testvérharc, vérontás és megaláztatás, ha a náci hatalom nem tudja kijátszani az 1919-es nacionalizmus szellemével beoltott közép-európai nemzeteket? Ha nem tud hivatkozni kiegyenlítetlen számlákra, ha nem tud támaszkodni valódi és jogos nemzeti aspirációkra? Volt némi reményünk, mert a józan ész azt sugallta, hogy Közép-Európa korlátlan új ura, a szovjet hatalom éppen a saját érdekeire való tekintettel talán valamennyire módosítani kívánja a Duna-medence állapotait. Nem várható-e esetleg, hogy az új rendező hatalom egyszerűsíteni kívánja a Trianonban összekuszált képletet? Ezentúl valamenyny közép-európai nemzet a hatalmi körébe tartozik majd. Ésszerű-e, józan dolog-e elfogadni e majdnem egységes elvek szerint irányított Duna-medencében egy eredendő és súlyosan imperialista jellegű egykori békekötés döntéseit? Abban az időben hallottunk nemegyszer arról a biztatásról és sugallatról is, amely az új nagyhatalom részéről érkezett a román és magyar baloldal címére egy erdélyi autonómia kialakítására vonatkozóan. (Ami persze utólag egy kelepcébe utaló lidércfénynek bizonyult.)

Az előttünk felmerülő kérdés az volt: vállalja-e az új rendező nagyhatalom a marxizmus–leninizmus elvei jegyében az európai imperializmus korának legsilányabb és legbosszúállóbb békéjét?

A történelem csakhamar megadta a választ erre a még mindig naiv és világnézeti illúziókon alapuló kérdésre. Persze, a délibábot előttünk is megcsillantották: lesz valamilyes etnikai határkiigazítás. S lett mindebből: újabb öt magyar falu elvétele⁵ és olyan újabb jóvátétellel tetézt Trianon, amelynek nyomában a magyar kolduslét egy újabb fél emberöltőre tért vissza, s a magyarországi szegénység elérte történelmi mélypontját. Ami még az imént hihetetlennek tűnt, valósággá vált mégis. A szemlélőben és kortársban felvetődik a kínzó kérdés: miért? Miért kellett Clemenceau békéjét újabb csapásokkal, megterhelésekkel, fájdalmakkal tetézve elfogadni?

Miért kellett a marxizmus–leninizmus elvei jegyében szentesíteni azt a tényt, hogy a Csallóköz és a Mátyusföld, a Partium és a Székelyföld, Kárpátalja és a palóc peremvidék lakossága „kisebbség” ősei földjén, ahol legalapvetőbb nyelvi és kulturális jogait is legfeljebb ajándékképpen kaphatja meg – már ha megkapja – az „uralkodó nemzet” tagjaitól? Miért kellett a „proletár nemzetköziség” áldását adni arra a sérelemre, hogy [a] Közép-Európában részint még mindig összefüggő területen, s nem kis részt városokban lakó hárommilliónyi magyarnak egyeteme, iskolája, nyelvhasználat, politikai képviselete, irodalma, kultúrája állandóan kétséges és vitatható napi politikai függvény legyen, politikai meggondolás tárgya természetes állapot helyett? Miért lehetett végrehajtani e hatalom és eszme jegyében kétszáz ezer szlovákiai magyarnak Hitlerék lengyelországi beolvasztását lemásoló „visszaszlovákosítást”⁶?

Clemenceau békéje szocialista béke lett. Talán azért, mert rendje csak egy nagyhatalom protektorátusának árnyékában, csak egy megváltozhatatlannak látszó hatalmi helyzet függvényeként létezik. Ez a béke, ez a rendezés hívja és kívánja a külső szavatolást, a nagyhatalmi patronátust. S kitűnően alkalmas a benne részes kis népek egymással való sakkban tartására. Mindenekelőtt pedig az egyik legnépesebb közép-európai nemzet, a földrajzi kulcshelyzetben levő magyarság néprajzi és szellemi meg gazdasági erőinek lekötésére, megosztására, gyengítésére.

Clemenceau békéje új történelmi funkciót tölt be: Nagy Péter végrendelete szellemében⁷ öröködik azon, hogy Közép-Európában Kossuth konföderációjának gondolata egyelőre csak utópia és vágyálom maradhason. Egyelőre, de minden bizonnyal – nem véglegesen.

JEGYZETEK

- 1 PEÉRY Rezső: *Európa önvédelme, avagy Magánbeszéd az egyszemélyes hazáról. Peéry Rezső válogatott írásai.* Szerk. FILEP Tamás Gusztáv, TÓTH László, Pozsony, Kalligram, 1996, 147–160.
- 2 A Tanácsköztársaság hadseregében nem engedélyezték a nemzeti jelképek használatát. A felföldi harcokban a Landler Jenő vezette III. hadtestben alkalmazták ugyan a nemzeti színű lobogót, s javaslatot tettek annak általános bevezetésére is, de Budapestről nem kaptak hozzá jóváhagyást.
- 3 1919 őszén a Kecskemét környékén operáló Héjjasféle tiszti különítmény több helyen tömeggyilkosságot hajtott végre a Tanácsköztársasággal rokonszenvező parasztokon. Ezek közül az orgoványi vérengzés kapta – külföldön is – a legnagyobb publicitást.
- 4 1925 decemberében Hollandiában magyar diplomáciai útlevelemmel utazó személyeket tartóztattak le, mert hamis frankot találtak náluk. A szálak a honvédség Térképészeti Intézetéhez és Teleki Pál volt miniszterelnökhöz vezettek. A frankhamisításhoz – amelyről a franciák már korábban is tudtak – a benne részt vevők szerint a háborút követő megtorlás nyújtott morális alapot. Az ügy kipattanását kül- és belpolitikai botrány követte, hátterének felderítésére parlamenti vizsgálóbizottság alakult.
- 5 Valójában három faluról van szó: Oroszvárról, Horvátjárfaluról és Dunacsúnyról; mindhárom az 1945-ös párizsi békeszerződések után került Csehszlovákiához.
- 6 A valóságban több mint háromszázezer volt a reszlovakizációra jelentkezettek száma.
- 7 Nagy Péter nem hagyott hátra írásos végrendeletet – képletesen azonban a nagyhatalmi berendezkedés programját hagyta utódaira, amelynek részeként az orosz külpolitika a Dardanellák megszerzésére, a Balkán meghódítására és a tengeri utak megszerzésére irányult. A reformkor óta ismert az az apokrif végrendelet, amely Nagy Péter nevében a világ meghódításának programját tartalmazta, pontokba szedve.

Kovács István A „tiszteletbeli hazaáruló”

Görgei Artúr válogatott írásai.
*Értekezések, vitairatok, cikkek
interjúk 1848–1915.*

Szerk. Hermann Róbert, Budapest,
Zrínyi Kiadó, 2018, 519 old.

■ Görgei Artúr neve kilencéves koromban, Rákosi Viktor *Hős fiúk* című „regényes történetét” olvasva vésődött belém. A téli hadjárat *Gyurka érdemrendet kap* című fejezetében jelenik meg először és utoljára a könyv lapjain élőképszerűen ez „a láztól gyötört, szúrós képű hadvezér [...] dühösen, hogy Guyon miért engedte magát meglepni” Iglónál, 1849. február 3-án. Az elvonuló honvédek fölött szemlét tartva maga mellé inti Guyont. Amikor meglátja a regény három tüzéregyenruhás, serdülő hőst, haza akarja őket küldeni, mondván: „Nekünk férfiakra van szükségünk.”

„Ekkor Gyurka vakmerően előlépett, szétnyitotta mellén a köpönyeget, és megmutatta a piros szalagon lógó ezüst vitézségi érmet, amely a mellén csillogott [...] és amit Guyon ezredes úr az iglói csata után levett saját melléről”, és a kis tüzér mellére tűzte. „Görgey arcán a szigorú vonások szemlátomást elsimultak ez elbeszélés alatt.”

„Jól van, fiam, katona vagy. Ha olyan fiatal nem volnál, tisztnek neveznélek ki...” – így Görgei, aki Gyurkának azt a kérését is teljesíti, hogy két gyerekbajtársa is kapja meg a vitézségi érmet (amelyet egyébként a valóságban csak egy hónap múlva alapít meg Mészáros Lázár hadügyminiszter).

Görgei a regényt olvasva úgy jelent meg előttem, mint az iskola alsó tagozatosainak legszigorúbb tanító bácsija, akitől tartani kell, de annál értékesebb a dicsérete. És akire aztán élete végéig hálás szívvel emlékezik vissza a diák.

A „szúrós képű hadvezért” aztán Rákosi Viktor regényében mintha elnyelte volna a branyiszkói havazás, csak a neve fordult elő a tavaszi hadjárat győzelmeit és Budavár bevételét megelevenítő fejezetekben – négy alkalommal. A regényben a szabadságharc tábornok hősei Bem József és Damjanich János, a háttérükben pedig Guyon Richárd. Görgei sehol...

Az 1848–49 történetét alaposan ismerő, 1860-ban született Rákosi Viktor nyilván figyelemmel kísérte a világosi fegy-

verletétel után kiátkozott Görgei 1867-et követő keresztútjárását, a „tiszteletbeli honáruló tengődését”, aki mellett nem mertek nyíltan kiállni a kiegyezést tető alá hozó politikus kortársak, olvashatta a tábornok maga mentségére írt, gazdátlan leveleit és a kétszázhet honvéd által aláírt, 1884 májusában közzétett nyilatkozatot, amely felmentette Görgeit az árulás vádjá alól. Mindazonáltal sem a levelet aláírók szaporodó száma, sem az élvonalbeli értelmiségiek – Gyulai Pál, Lévy József, Péterfy Jenő, Mikszáth Kálmán, Marczali Henrik – nem befolyásolták érdemben a Görgei elleni gyűlölettel évtizedek óta átitatott közvéleményt. Ezzel Rákosi Viktor is számolt, amikor a XIX. század végén megírta regényes történetét a szabadságharcról. „Görgey, Klapka, Damjanich vezették a magyarokat” – olvashatjuk az isaszegi csata jókai hevéletű leírásában, de ebből nem derül ki, hogy Görgei volt a fővezér, s a meghátráló Klapkát ő fordította vissza lelkesítő határozottsággal a csatátérre. „Mikor seregeink Komáromhoz közeledtek, Görgey megbízta a hős Guyont, hogy jusszon be a városba és vegye át a várparancsnokságot.”

Rákosi Viktor tudta, hogy Görgey neve elé nem illesztheti a „hős” jelzőt, mert azzal a regény olvasottságának ártott volna. Mintha az 1849 óta megrendíthetetlen közérzet az első világháborúig fölülírta volna a történelmi tisztánlátás időszerű tudományos és társadalmi igényét. Miután az 1920-as években megnyíltak a bécsi levéltárak zárt anyagai, a napfényre került dokumentumok tükrében tarthatatlannak bizonyult az árulás vádjá. Steier Lajos kutatásai és művei nyomán írta meg Pethő Sándor *Görgey Artúr* című, a közvéleményt befolyásoló életrajzát, amely 1930-ban Móricz Zsigmondot is megihlette. A könyv nyomán, felidézve 1912 tavaszán Görgeivel való találkozását írta a *Nyugat* hasábjain megjelent, *Görgey Artúr* című cikkében: „Ha kondottierinek mondom, ez csak azt jelentheti, hogy egy tönkrement élet vállalkozója volt. Eszmék szerződötték a harcra, de tisztán a kard embere volt, nem az állameszméé.

Nem volt ezzel az országgal semmi koncepciója. Nem az életével sem. Nem akart hódító lenni, és nem akart államalkotó sem.

Rendkívüli katonai zseni volt, aki ezzel a zsenivel nem akart alkotni, nem akart uralkodni, nem akart uralmat alapítani sem magának, sem az államnak. A nép katonájának tekintette magát, nem kellett neki sem főhatalom, sem jutalom.

Különösen komplikált jellem volt: eszköz akart lenni csupán a Sors kezében. Egy szál kard, semmi más.”

Az 1948 után a szükségszerűen belső árulókat kreáló kommunista hatalomnak az ideológiai harc jegyében az I. világháború előtti korszak áruló Görgeijére volt szüksége. A hadvezérrel együtt a Görgei-kép tisztázásában – az 1930-as években Pethő Sándorhoz hasonló – szerepet játszó törté-

nészt, Kosáry Domokost is meghurcolta, a „görgeiánusnak” ítelt tábornokokat pedig kivégeztette.

A Görgei megítélésében beállható változást Pustaszeri Lászlónak a Magvető Könyvkiadó Tények és tanúk sorozatában megjelent *Görgey Artúr a szabadságharcban* című munkája jelezte, 1984-ben. Az egy évvel később kiadott *Magyarország hadtörténete* I. kötetében Bona Gábor írt elismerően a tábornok hadvezéri teljesítményéről. Az, hogy Görgei alakja mind a köztudatban, mind a történettudományban az őt megillető helyre kerüljön, leginkább a szabadságharc kutatásának elkötelezett, fiatal történészeket pallérozó Katona Tamás érdeme, aki egyebek mellett átdolgozta, jegyzetekkel látta el és több évi várakoztatás után, a rendszerváltozás előestéjén, 1988-ban kiadta a tábornok *Életem és működésem* című, Görgey István által lefordított visszaemlékezését. Görgei Artúr mint újkori történelmünk legnagyobb hadvezére azóta áll a szabadságharc történetét feltáró kutatások reflektorfényében.

Sokan reménykedtünk abban, hogy születésének kétszázadik évfordulója alkalmából játékfilm készül róla. Így az általa 1849. július 2-án vezetett és sebesülését okozó lovasroham megjelenítése megfellebbezhetetlenül a legnagyobb hősök közé emelhetné volna a közvéleményben is. E film elkészítése a beláthatatlan jövőbe tolódott, viszont *Az ismeretlen Görgei* című, emlékének szentelt, impozáns időszaki kiállítás 2019. január 15-től több mint hét hónapon át látható volt a Magyar Nemzeti Múzeumban. A kiállításhoz azonos című – a bemutatott tárgyakkal, térképekkel illusztrált s „az ismeretlen Görgei” életpályáját és emlékezetét feltáró tanulmányokkal teljessé tett – katalógus is társult. A katalógus főszerkesztője Hermann Róbert, szerkesztői Radnóti Klára és Bertók Krisztina.

Görgei Artúr életébe e katalógusnál is mélyebb és talán megrendítőbb betekintést enged a saját írásait 2018-ban közzetevő kötet. A Hermann Róbert által összeállított és jegyzetekkel ellátott, rendhagyó szöveggyűjtemény beszédes címe: *Görgei Artúr válogatott írásai. Értekezések, vitairatok, cikkek, interjúk 1848–1915.*

Görgey Artúr, aki családnevét 1848 tavaszának forradalmi hevületében Görgeire változtatta, s egész életében következetesen így használta, időben elsőként született írása *A kókuszlaj szilárd és folyékony zsírsavjairól* írt tanulmány volt, amely e tárgyban folytatott kísérleteinek eredményeit összegezte. Ez két, német nyelvű szakfolyóiratban még 1848-ban napvilágot látott, de a tiszteletpéldányokat és a különnyomatokat, valamint a honoráriumot a szerző már kényszerlakhelyén, Klagenfurtban kapta kézhez. Az 1845-ben, főhadnagyi rangjának megtartásával a császári-királyi hadseregből kilépett Görgei a prágai egyetemen folytatott

kémiai tanulmányai során Josef Redtenbacher professzor vezetése alatt a kókuszdíó illóolajait vizsgálta. (Életének e korai szakaszáról Sárközi György rajzol kitűnő képet *Mint oldott kéve* című regényében.)

Görgei saját bevallása szerint vegyészeti kutatásainak köszönhetően hadvezéri teljesítményét: „Kémiai tanulmányaim közben tanultam azt meg, hogy pusztá okoskodásaiban, sőt megfigyeléseiben is mily sokféleképpen csalódhatik az ember a valóság felől: de egyúttal azt is megtanultam, mi-féle módon lehet csalódásait sikeresen ellenőrizni”, és így a valóságot mélységében fölismerni. Mint Than Károly kémikusnak leszögezte: „én katonai sikereimnek legnagyobb részét kémiai tanulmányaimnak, a bűvárokodás révén szerzett értelmi fegyelmességemnek köszönhetem”.

Ezzel kapcsolatban vallotta későbbi interjúiban azt, hogy meghallgatta törzstisztjei javaslatait, tanácsait, s végül a legmeggyőzőbb mellett döntött. (Hosszú időn át tábor-kari főnöke, Bayer József ezredes véleménye volt az irányadó.) A vegytani elemzésekől levont következtetéseibe az is belefért, hogy a csatatéren megfutamodó honvédség soraiba – a fegyelem helyreállítása céljából – esetenként belekartácsoltasson vagy, miután a huszárok megrendszabályozására a személyes példaadás bizonyult a leghatásosabb eszköznek, élükre állva vezesse a helyzet diktálta lovasrohamot.

Újságcikkkel Görgei Artúr mint „kvietált huszárfőhadnagy”, 1848. június 5-én mutatkozott be a radikális hangvételű *Marczius Tizenötödike* hasábjain. A honvédsereg tervezett uniformisáról fejtette ki véleményét. Az egyenruha legyen izléses, de ne legyen drága, „hogya a legszegényebb egyén is, ki magát főtiszt szolgálatra alkalmasnak érezve, illetén alkalmazásért folyamodik, képes legyen első havi fizetéséből megszerezni...”. A „drága, selymes, ezüstös ruha alkalmas ugyan parádéra, de semmiképp nem való mindennapi szolgálatra” – teszi hozzá, aláhúzva:

„Egyszerűség, Uraim!

Célszerűség, Uraim!

Válasszuk meg főtisztnek a képest.

Ne zárjuk ki a képest, mert szegény.”

A saját tapasztalatai által hitelesített, józan forradalmár szól Görgeiből, aki a magyar nemesi testőrségtől azért kérte magát a 12. (Nádor) huszárezredbe, mert annak ezüstös sujtású egyenruhája olcsóbb volt, mint a többi huszárezred „aranyos” zsinórzatú mentéje, dolmánya, csákója, paszománya.

Harmadik írását a szökések és fegyelemsértések megbüntetéséről 1848. november 3-án, Pozsonyban már tábornokként írta alá. A megítélését leginkább befolyásoló, legnagyobb visszhangot kiváltó írása az 1849. január 5-én, Vácott kiadott nyilatkozata volt. Ezt a december 2-án bekövetkezett

törvénytelen uralkodóváltás, vagyis Ferenc József trónra emelése után fogalmazta meg abból a célból, hogy megakadályozza a feldunai hadsereg tisztikarának felbomlását. Az egyébként csak néhány példányban kinyomtatott nyilatkozatban leszögezte, hogy az V. Ferdinánd által szentesített áprilisi törvények védelmében harcol, s csak az uralkodó által kinevezett hadügyminisztertől vagy annak helyettesétől fogad el utasítást, ugyanakkor fellép „az idő előtti köztársasági izgatásokkal” szemben is.

Görgei márciusban tisztázta Kossuthal a váci nyilatkozattal kapcsolatos félreértést, ám azt később mégis az árulás első bizonyítékaként, dokumentumaként tartotta számon az utókor. Ráadásul a január eleji bizalomvesztés sarkallta az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökét, Kossuthot arra, hogy Párizsból Magyarországra hívja, mi több, a magyarországi honvéderők fővezérévé nevezze ki Henryk Dembińskit. Az 1830–31-es lengyel szabadságharc tábornoka már a házában is bebizonyította, hogy csak a visszavonulás terén képes jeleskedni: 1831 augusztusában a szejm egy hét után leváltotta fővezéri tisztségéből. Az 1849. február végén átgondolatlanul, kapkodva levezényelt kápolnai csata után Kossuth is kénytelen volt belátni, hogy Dembiński alkalmatlan a fővezéri posztra. Ennek ellenére az elkövetkező hónapokban többször megajándékozta bizalmával: áprilisban a szerveződő északi hadsereg parancsnokává, július elején Mészáros Lázár tábornoki főnökévé, a hónap végén a Szegednél összpontosított déli hadsereg fővezérévé nevezte ki. Dembiński a kapott parancs ellenére nem Aradra, hanem dél felé, Temesvár irányába vezette a hadsereget, amelynek következménye a katasztrofális augusztus 9-ei csatavesztés lett. Ennek ellenére a közvélemény olyan tisztelettel őrizte és ápolta Dembiński emlékét, mint Bemét, s magyarországi működését a lengyel emigráció és az európai közvélemény is sikerként könyvelte el.

Dembiński legnagyobb érdeme, hogy megőrizte a birtokába került dokumentumokat, amelyek halála után – kalandos úton – a Magyar Országos Levéltárba kerültek. Ennek anyagából állított össze és adott ki (önkéntesen kezelt) iratválogatást Danczer F. Alfonsz 1874-ben, *Dembiński Magyarországon* címmel. Erre Görgei Artúr Demár János álneven *Dembiński emlékiratairól* címen könyv terjedelmű cáfolatot írt.

Bevezetője is érzékelteti Görgei írói stílusát: kissé nyers, gunyoros, de mérnökien tárgyyszerű: „Szinte humoros kedvteléssel olvastuk [...] magoknak az emlékiratoknak azon helyeit, hol Dembiński csak úgy fürdik – önámulatában; titkos, soha el nem árult haditerveinek köztudomású el nem sültéért Görgeit, Klapkát, Szemerét, Kossuthot, sőt Bemét okolván.” Görgei kritikájából kijut a könyvet megjelentető Athenaeumnak is, amely így reklámozza Dembiński művét: „Bizalmatlan,

megközelíthetetlen volt; azt állítják felőle s legnagyobb hibájának mondják a közlékenység hiányát. Íme, e műben maga áll elő s elmondja legtitkosabb gondolatait és szándokait, melyeket feje még sipkája elől is rejtegetett. Betekintést enged az elzárkózott lélek titkos redőibe és fölfejt azokat, úgy-hogy a történetíró a higgadt bírálót mérlegén nem fogja nélkülözni annak állításait, aki ama történet nagy részét csinálni segítette. Ez összeállított emlékiratok minden esetre becses anyagul fognak szolgálni e kor történetének megírója előtt”.

Az idézetet Görgei két, rövid mondattal zárja:

„Sokat mondó szavak!

Lássuk, mit érnek.”

Ezt követően veszi nagyítólencse alá Dembiński magyarországi hadvezéri működését, vagyis a szerző vele, Görgeivel kapcsolatos minden állítását. Ezek summázata egyben Dembiński jellemzése is: „... katonai képzettségében, tapasztaltságában, régi jó hírében elejétől fogva soha senki sem kételkedett. S mégis azt mutatta a tapasztalás, hogy ő a háború folyama alatt a minduntalan változó hadászati helyzet fázisait soha sem ismerte fel –, hogy az el-lenséget zavarba hozni egyetlen egyszer sem tudta –, hogy egyre kapkodva, az egymást követő pillanatok játszó labdájává lett.” Dembiński jellemzése kapcsán Görgei Verne Gyula ekkortájt Magyarországon lábra kapó népszerűségére is utal: „Valóban, egy hadtani Jules Verne lepott meg bennünket Dembiński emlékirataiban! S ki merné állítani, hogy Jules Verne azon egzakt tudományokat tökéletesen bírja, amelyek országában regényei mozognak? [...]”

De ha már megtiszteltük Dembińskit azzal, hogy némi hasonlatosságot jeleztünk az ő emlékirata és Jules Verne érdekes regényei közt: tiszteljük meg viszont Jules Vernét is azáltal, hogy elmondjuk, mi köztük a különbség.

Jules Verne regényeket ír, míg Dembiński történet dolgokról; de amannak regényeiben több a valószínűség, mint emennek tényi elbeszéléseiben.”

Görgei Dembińskit bíráló könyvében persze ott lüktet a maga mentsége is, amelyet már tételesen kifejtett az 1862 és 1867 között írt *Gazdátlan levelek*ben. Igaz, a füzetszerű kiadvány különösebb visszhang nélkül látott napvilágot 1867 májusában. A *Gazdátlan levelek*ben az árulás minden pontjáról bebizonyítja, hogy alaptalan vádaskodás – kezdve a váci nyilatkozattól Budavár a Bécs elleni hadjáratot „kiváltó” „felesleges” ostromán és Nagysándor József Debrecennél történt állítólagos cserbenhagyásán át az „önkéntes” világozi fegyverletételig, amely alvezéreinek mártírhálálához és az ő személyes megmeneküléséhez vezetett.

Az árulás ezen és más bizonyítékait vissza-visszatérően cáfolja hosszabb-rövidebb interjúiban is. Ugyanakkor jellemző, hogy Kossuthról az évek múlásával mind inkább a tisztelet

hangján szól. Pedig Kossuth egyetlen mondatával semmissé tehetné volna az árulás vádját. A közel hét évtizedig tartó téltlenségre ítélte Görgei személyes drámáját mi sem érzékelteti jobban, mint Kossuthal folytatott fiktív beszélgetésének egy mondata: „Te annyira tönkre tettél, hogy nincs az a verébfiú széles Magyarországon, aki énreám hallgatna.”

Ennek ellenére, amikor felteszik neki a kérdést Kossuth halála után, hogy kiengesztelődne-e annak ravatalánál, válasza így hangzik: „Én nem engesztelődöm ki vele, mert ellentétbe sohasem jöttem. [...] ... soha a legcsekélyebb diszharmónia nem zavarta meg a Kossuth és köztemi viszonyt, mindaddig, míg az áruló szerepének opportunus [kapóra jövő] szükségessége föl nem merült, Kossuthnak őszintébb bámulója nálamnál aligha akadt. Csak én tudom megbecsülni szereplésének jelentőségét az országban. Hiszen a nemzet előtte már annyira elsatnyult, hogy a későbbi 48-as fényes győzelmeket megelőző tíz évben egyetlen párbajt sem vívtak az országban. Hadvezért sokkal jobbat nálamnál fognak találni akárhányat, mihielyt együtt lesz megint egy nagy tömeg, de Kossuthot soha többé.”

Ehhez kapcsolódik a március ifjakról tizennégy évvel később, 1908. március 15-én mondott véleménye: „Az a fiatalság nagyon komoly volt. Nem olyan léha és könnyelmű, mint a mostani. Tanultak, műveltek voltak és a legkiválóbb írók, tudósok és politikusok váltak belőlük, hogy mást ne említsek, mint Petőfi és Jókai, akiknek a neve örökre fennmarad. Azok az ifjak nem olyanok voltak, mint a mostaniak, akik állhatatlanok, és a politikusok és képviselők úgy és oda vezethetik őket, ahová csak akarják, hanem szilárd komolysággal megállták a helyüket és nem a politikusok rájuk, hanem ők gyakoroltak befolyást a politikára. A márciusi ifjúság nélkül sem lett volna március 15. S emellett, mint a politikusok és képviselők titkárainak alkalmuk volt tudásukat a politikába bevenni és ott hasznosan érvényesíteni. Nekem az a meggyőződése, hogy a mai fiatalssággal nem lehetne még egy március 15-ét csinálni.”

Bencze Dávid Trianon okai Jozef Hajko értelmezésében

Jozef Hajko: *Odsúdení na dohodu. Spoločné tisícročie Slovákov a Maďarov.*

Bratislava, Slovart, 2011, 455 p.

■ Jozef Hajko *Odsúdení na dohodu* (Megállapodásra ítélve) című könyve abból a megfontolásból született, hogy valamiféleképpen rávilágítson a magyarok és a szlovákok történelmének olykor konfliktusos, máskor felhőtlen, ám minden tekintetben közös és más-más szempontból értelmezett történelmére. A címadás, illetve a szerző konklúziói is azt sugallják, hogy a két nemzet, amely egymás szomszédságában él, kénytelen a boldogulása érdekében együttműködni. Tehát ezt a művet sokkal inkább kísérletnek kell tekintenünk, amely azt szeretné elérni, hogy próbáljuk meg a „másik felet” megérteni, vagyis hogy a szlovákok megértéséért vélekednek a magyarok bizonyos kérdésekben máshogyan, mint a saját nemzettársaik. A szerző nem történész, így a hangsúly nem feltétlenül a közös történelem hiteelt érdemlő bemutatásán van. Az olvasó sokkal inkább egy leegyszerűsített magyar történelemszemlélettel ismerkedhet meg, így a történelmi események kauzalitásával könnyen fogyasztható formában találkozunk. Természetesen a könnyű érzékelhetőség olykor a végletekig leegyszerűsített formákba csúszott át, így értelemszerűen a megközelítés magában hordozta a hiba lehetőségét. Ilyen a magyar himnusz félrefordítása, illetve a szlovákiai magyar politikai elit rosszul értelmezett autonómiavágya, vagy a határok módosíthatóságának jelenlegi realitása.

Nyilvánvaló, hogy nehezen képzelhető el konstruktív és eredményes szlovák–magyar párbeszéd anélkül, hogy a két fél tisztázná viszonyát a másik által használt fogalmi apparátushoz. A szlovák és magyar terminológia ugyanis jelentősen eltér egymástól, ami a leglátványosabban a „történelmi tér” meghatározásában nyilvánul meg. A szlovák historiográfia a történelmi Magyarország megnevezésére más fogalmat használ, mint az 1918 utáni Magyarország; míg az előbbi Uhorskónak (történelmi Magyarország),

az utóbbit Maďarskónak (1918 utáni Magyarország) nevezi. Ennek a logikának megfelelően a szlovák történelmi narratíva a történelmi Magyarországon a nemzetté válás kora előtt élt személyeket, illetve ekkor működő intézményeket uhorský jelzővel illeti – azokat tehát „történelmi magyar-nak”, „hungarusnak” tekinti, és nem magyarnak. Vagyis a szlovák fél értelmezésében az 1918 előtti államalakulat nem nevezhető Magyarországnak, hiszen rengeteg más etnikum élt a határain belül, nem lehet kiemelni közülük egyet sem. Továbbá a szlovák perspektíva alapján az „uhor” megnevezés nem népet vagy nyelvet jelöl, csupán állampolgárságot. Aki tehát „Uhorsko” állampolgára volt, az egész egyszerűen „uhor” volt, és emellett lehetett magyar is, szlovák is. A könyv bizonyos szempontból túllép ezen a konstrukción, vagyis igyekszik egyszerre következetes maradni, illetve bizonyos esetekben nemzetileg teljesen szétválasztja az uhor jelzőt.

Az aránylag optimista hangvételű előszó után a bevezetőben megtudjuk, hogy a könyv tizenhárom fejezetéből áll, amelyből tizenkettő a közös szlovák–magyar történelem kiemelt időszakaival foglalkozik. A szerző szemléletének köszönhetően pedig szinte mindegyik fejezetben találunk egy-egy olyan kijelentést, amely talán nem megszokott a szlovák történetírásban. Az első fejezet a *Spory o prvenstvo (Vita az elsőbbségről)* címet viseli, amely a szlovákok és magyarok megjelenését tárgyalja a Kárpát-medencében. A szerző nemcsak a nagymorva társadalmat említi meg fennállásának vége felé, hanem ezzel párhuzamosan bemutatja a magyar szakértők állásfoglalásait a honfoglalás kori szlávokról (24–41.). Később, az összefoglaló fejezetben visszakanyarodik ehhez a témához, s a szerző leszögezi, hogy a szlovákok akár hálások is lehetnek a magyaroknak a honfoglalásért, mert így elválasztották a szlovákokat a többi szláv törzstől, ezzel lehetővé téve önálló nemzeti fejlődésüket (384.). A szerző a *Prvýspoločnýkrá (Az első közös király)* címet viselő fejezetben, pedig azt próbálta bizonyítani, hogy Szent Istvánt a szlovákoknak is saját királyuknak kellene tartaniuk (42–50.). Ezt követően a könyv igyekszik a további nemzeti mítoszokat is a helyére tenni, illetve a könyv hasábjain minden egyes kérdéskörben megszólaltatja a szlovák mellett a magyar értelmezést is. Végezetül a műre az is jellemző, hogy gyakorlati politikai és más tanácsokat ad az olvasónak, hogy miként lehetne megteremteni a kölcsönös megértést.

Természetesen a két nemzet egyik legneuralgikusabb történelmi eseményével is foglalkozik. Trianon okát leginkább a történelmi Magyarország nemzetiségi politikájában látja, amelyben – a szerző szerint – talán a szlovákság volt a legkiszolgáltatottabb helyzetben. „A magyarok a szlovákokhoz mindig is máshogy viszonyultak, mint az ország

más nemzetiségeihez, hiszen a legbefolyásosabb magyar politikusok még a XX. század elején sem tartották a szlovákokat nemzetnek” (402.).

Hajko szerint Trianon kapcsán az első és legfontosabb kérdés, hogy vajon ki birtokolta először ezt a területet. A magyar szakma nem ismeri el a szláv jelenlétet a Magyar Királyság északi területein. Az érvelés szerint a szlovákok által lakott területen nem létezett őslakos szlovák közösség, s ezt a területet csupán néhány száz évvel ezelőtt sikerült benépesíteni szláv (és nem szlovák) nemzetekkel. Az első komolyabb benépesítés a XIII. században történt ezen a területen, főként német, morva és lengyel ajkú népességgel, majd a XV. században a cseh huszita betöréseket követően érkeztek különböző szláv népcsoportok. Tehát a magyar értelmezés ezeket nem tekinti egyetlen, összefüggő letelepedésnek, hanem sokkal inkább szórványosnak, illetve nem egy egyedülálló nemzet letelepedésének értelmezi (403.). A szerző azonban felvázolta a szlovákság elsőbbségének az érvrendszerét is. „A legnagyobb probléma ezzel kapcsolatban, hogy a szlovák népesség jelenlétét a Nagymorva Birodalomban nem lehet döntő erővel kimutatni, mivel nincsenek írásos emlékek. Csupán a mondavilág és a régészet képes bizonyítékokat felmutatni. A régészeti bizonyítékok sajnálatos módon rendkívül elszórt esetnek számítanak, amelyek alapján nem állíthatjuk egyértelműen, hogy a mai Szlovákia területén szlávok éltek volna” (403.). A döntő bizonyítékot arra, hogy olyan szláv elemek élhettek itt, amelyek a mai szlovákság ősei voltak, a szláv eredetű helységnevek és földrajzi nevek jelenthetik. Azonban a szerző leszögezi, hogy az írásos emlékeket ezek a bizonyítékok nem írhatják felül.

Az egyik legfontosabb tényező, amely a magyar XIX–XX. századi nemzetiségi politikát leginkább befolyásolta, az a török kor utáni népességcsökkenés és a nemzetiségi arányváltozás volt. Mivel a történelmi Magyarország mindig ragaszkodott a Szent István-i állam megmaradásához, kénytelen volt tudatosan megszervezni nemzetét. Ezt a XVIII. században nyelvi reformokkal, a magyar nyelv egységesítésével próbálták elérni. Hajko szerint ez elősegítette a szlovák nemzeti ébredést is, amit viszont a magyar társadalom nem támogathatott. Különös figyelmet szentel a magyar nyelv hatásának, és elemzi történelmi megerősödését, amelyből kitűnik, hogy a szlovákság részére bizonyos szempontokból jobb volt a magyar államnyelv használata, mint a császári udvar által erőszakolt német hivatalos nyelv. Emellett kerek perec kimondja azt a tényt, ami a mai szlovák ember számára már nehezen érthető: a „natio hungarica” nem azonos a magyar nemzettel és a magyarsággal – tagjai voltak ugyanis más nemzetiségűek is, mivel állampolitikai hovatartozást és nem nemzetiséget vagy anyanyelvet jelentett (404.).

Hajko szerint a magyar politika az ország integritásának megtartása érdekében a XIX. századtól három területi kategóriára osztotta Magyarországot, ennek megfelelően három nemzetiségi politikai gyakorlatot folytatott. A szerző olvasatában „első kategóriának a centrumterületek számítottak, amelyek megfelelnek az Alföldnek és a Dunántúlnak, illetve lényegében a mai Magyarország területének. Itt többségében magyarok éltek. A nemzetiségek itt a török hódoltság időszaka után jelentek meg. Főként németek (kolonizáció céljából) és szlovák kisebbség (munkalehetőségért) érkezett erre a területre.” A kisebbségek elenyésző száma miatt a magyarok – Hajko szerint – itt érezték igazán otthon magukat. Így különösebb nemzetiségi politikát ezen a területen nem kellett kifejteni, és különösebb nemzetiségi konfliktus sem volt itt (404.).

A második kategóriába olyan területek tartoztak, ahol a magyarok kisebbségben voltak ugyan, de azt a területet teljesen magukénak tekintették. Ide tartozott Kárpátalja, Erdély és a Felvidék. Kárpátalja tárgyalásakor megjegyzi, hogy ugyan nagymértékben ruszinok által lakott területről van szó, de nem bánták a magyarosítókat, mert bár a ruszinok többsége Galíciában élt, ám a természetes határ elzárta őket nemzetüktől, és egyébként is „elnyomottabbak” (405.). Erdély vizsgálatakor megjegyzi, hogy ugyan a magyar politika mindig is önállónak tekintette, viszont Budapest mindig is kiemelt figyelemmel kísérte az erdélyi eseményeket. Ennek eredménye volt, hogy Erdélyben kisebbségben voltak a magyarok, mégis kulturális és hatalmi fölényt is képesek voltak felmutatni (405.).

Értelemszerűen a szerző a Felvidékkel foglalkozik a legtöbbet. Ennél a résznél érdemes felfigyelnünk azon kijelentésére, miszerint a szlovákok által lakott régió stratégiai szerepe a magyar történelemben a török hódoltság időszakában nőtt meg, ami egyet jelentett a százötven évig tartó magyar nemesi uralommal is. Érdemes megjegyeznünk, hogy ebben a megfogalmazásban az „uhor” jelzőt használta (405.). A második figyelemreméltó megállapításával azonban már vitatkozni lehetne. A szerző szerint a szlovákság etnikai határa ekkor északabbra tolódott, aminek köszönhetően Kassa, Eperjes és például Nyitra magyar várossá vált (405.). A szerző ebben a tekintetben lényegében csúsztat. Például Kassa esetében már a középkorban a magyar, a német és a szláv elem is jelen volt. A magyarok aránya a török hódoltság éveiben valóban nőni kezdett, azonban a XVIII–XIX. században újra csökkent a szlovákok javára. A másik két városban sem történt akkora mértékű elmagyarosodás, legalábbis nem ebben a korszakban volt jellemző.

Az elmagyarosodásra jó példa lehet az Eötvös József által megalkotott 1868-as nemzetiségi törvény. Ez egyben a vi-

lág első nemzetiségi törvénye is volt. Szólt a nemzetiségek önálló kultúraápolási jogáról, illetve a közigazgatásban és az oktatásban is lehetőséget biztosított a nemzetiségi nyelvek gyakorlására, ha az adott körzetben a nemzetiségi lakosok aránya elérte a 20 százalékot. A törvény mindenképp óriási lépés volt a nemzetiségek fejlődéséhez szükséges feltételek megteremtéséhez, de az igazsághoz tartozik, hogy a végrehajtásával gondok adódtak, mivel a vegyes nemzetiségű körzeteket általában úgy határozták meg, hogy a nemzetiiségek aránya ne érje el a 20 százalékos küszöböt.

Hajko szerinti a nemzetiségek alapján felosztott harmadik területi kategóriát a déli területek képviselték, amelyeknek a jellemzője volt, hogy a magyar vezetés a helyi, kisebbségi elitre hagyta a terület önkormányzását. Ide tartozott a Horvát Királyság, Szlavónia és Bácska–Bánát területe.

Hajko nemzetiség-politikai értelmezését igyekszik Bibó István gondolataival alátámasztani: „A történelem azt a leckét adta volna fel a történeti Magyarország hívei számára, hogy észak felé próbálják megtartani a történeti országot, dél felé pedig vegyék tudomásul, hogy tőlük régtől fogva elidegenedett népekkel állanak szemben. Ehelyett kialakult egy meglehetősen szűk látókörű politika, mely azt képzelte, hogy ha a különféle magyarországi nem magyar nyelvek közjogi érvényesülését kicsinyes módon megakadályozza, ezzel biztosítja a történeti Magyarország fennmaradását. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy a déli részben lévő s már teljesen különálló nemzeti tudatra jutott nemzetiségek után most már az északi területek szlovák és orosz lakossága is végleg elszakadt a történeti Magyarország gondolatától” (406.).

Amellett, hogy Trianon okát a történelmi Magyarország nemzetiségi politikájában láttatta, igyekezett megértetni vagy, úgymond, empatikus megértéssel közelíteni a Trianon-kérdés magyar értelmezéséhez. Művének Trianonnal kapcsolatos részét azzal zárja, hogy képzeletben eljátszik a gondolattal, hogy mit szólnának a szlovákok, ha 1938-ban a bécsi döntőbíráóság elcsatolt volna olyan területeket is Szlovákiától, amelyek etnikailag szlovák többséggel rendelkeztek. Felteszi a kérdést, „hogya mit szólnának a szlovákok, ha 1938-tól kezdve mostanáig Pozsony, Nyitra, Besztercebánya, Zólyom, vagy Eperjes Magyarországhoz tartozna? [...] Pontosan ugyanezt érezték a magyarok 1920-ban” (406.).

A könyv nagy erénye, hogy rávilágít arra, hogy a történelmi Magyarország felbomlása a magyarok számára olyan traumának számít, amely mind a mai napig komoly hatást gyakorol a közösségi identitás formálódására. Egyrészt azért, mert jelentősen sérült az ország területi integritása, emellett a régióban betöltött vezető szerepét is végképp elveszítette. Eközben az is a mű erénye, hogy bemutatja, rendkívül összetetté vált azoknak a magyaroknak a sorsa, akik

az impériumváltást követően az újonnan létrejött államok kisebbségeivé váltak. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a döntést egy olyan békekonferencia hozta, amely nem törekedett a kompromisszumos megoldásra Magyarország és az újonnan létrejövő nemzetállamok között. Így egy időre elfelejtődött, hogy például a szlovák és a magyar nemzet is megállapodásra és együttműködésre van ítélve.

Hiányérzete támad azonban az embernek, amikor a Trianonnal kapcsolatos részeket olvassa, mégpedig amiatt, hogy a szerző nem fejt ki kellő részletességgel az 1918–1920 közötti összeomlás okait.

A Monarchia felbomlásában kétségtelenül több külső és belső tényező játszott központi szerepet. Ilyen a Birodalom, illetve Magyarország soknemzetiségű jellege és a nemzeti-ségek magyarokkal ellentétes elképzelései, amelyek idővel radikálisabb nemzeti mozgalmakká váltak, amelyek az elszakadás mellett döntöttek. Második tényezőnek a Birodalom szomszédságában létrejött új államok irredenta politikáját tarthatjuk. A harmadik lényegében az előbbi tételek felerősítő faktora, vagyis az elveszített világháború ténye. A negyedik – amely az előzőhöz kapcsolódik – a háborút lezáró béke rendszere és a nagyhatalmak elképzelései, amelyben a birodalom nem maradhatott meg addigi formájában.

Monostori Imre Monográfia Borbándi Gyuláról

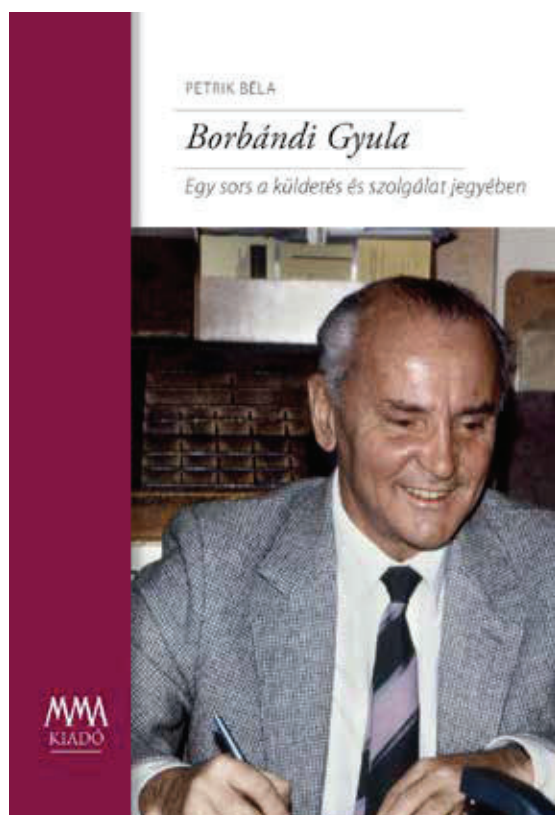
Petrik Béla: *Borbándi Gyula.
Egy sors a küldetés és szolgálat
jegyében.*

Budapest, MMA Kiadó, 2020,
248 old.

■ Találó a kötet alcíme: a benne lévő főnevek pontosan jelzik egy rendkívüli ember, a hosszú életet élt tudós, író, folyóirat- és rádiós szerkesztő, szervező, a magyar emigráció egyik szellemi vezetője, sőt tüneménye rendeltetését. Mintha kiválasztottan teremtetett lény lett volna – vagy tényleg az volt. Még csak néhány éve annak, hogy kilencvenöt évesen végleg eltávozott, tehát csak kevés „rálátása” van a magyar szellemi közvéleménynek Borbándi Gyula valódi jelentőségére, helyére a magyar szellem XX. és XXI. századi történetében. (Habár, aki olvasta könyveit, tájékozódhatott munkássága fontosabb irányiról és jelentőségéről.) Mindenesetre Petrik Béla megtette a magáét: alapvető fontosságú könyve kiindulópontja lehet (kell hogy legyen) a további kutatásoknak.

Petrik hosszú ideig érlelte, gyarapította, szervezte tudását, és alaposan felkészült erre a nagy munkára. Már évtizedekkel korábban, joghallgató korában gondolkodni és kutatni kezdett a népi mozgalom fontos kérdéseivel és szereplőivel kapcsolatban. Majd később publikációi sorában, két kötetben számolt be eredményeiről (*A teljes kép felé. A magyar népi mozgalom történetéből*, 2008; *A népi-nemzeti mozgalom történeteiből*, 2012). „Gondolataim, kutakodásaim ma is a harmadik út, a népi-nemzeti mozgalom kiemelkedő alakjai körül forognak” – írta ez utóbbi kötete hátsó borítóján. Ezek a tanulmányok és esszék, a kötetek címének megfelelően, egy-egy fontos témát, illetve személyt hoztak közel az olvasóhoz, nagy felkészültségről és tabusértő elkötelezettségről tanúskodóan.

Legújabb kötete tehát nem váratlan, annál inkább jelentős és élményszerű esemény. Ő maga is részese, intellektuálisan és érzelmileg is személyes átélője lett Borbándi Gyula életútjának, különleges szellemi és emberi teljesítményének. Ez a személyesség azonban nem vesz el semmit a hitelességből és megbízhatóságból: Petrik Béla mindvégig eleget tesz a tudományosság követelményeinek. Minden fontos tételét és leírását, véleményét és állásfoglalását dokumentálja, érveit szakszerűen fejt ki és támasztja alá.

Az előszóban utal rá, hogy „Borbándi Gyuláról monográfiát írni szinte lehetetlen vállalkozás a megszabott keretek között. Borbándi legalább három-négy életet élt. Külön-külön kellene feldolgozni az anyag gazdagsága, bősége és jelentősége okán a folyóirat-szerkesztő, a népi mozgalom monográfusa és a magyar emigráció krónikása életét. Életműve olyan hihetetlenül gazdag és sokrétű, hogy az ma még felmérhetetlen és részben felméretlen.”

Petrik arra is utal itt, hogy elég nagy a csend Borbándi Gyula életműve körül. Ami érthető is, tehetjük hozzá, ha arra gondolkunk, hogy egész élete és munkássága a töretlen igazmondás és szilárd elviség jegyében szerveződött, soha, semmit nem volt hajlandó feláldozni elveiből s következetesen épülő életművéből. Az efféle esetekben nemigen tudott mit kezdeni ezzel a kikezdetetlen és hajlíthatatlan jelenséggel az éppen uralkodó korszellemmel, de a vele ellentétes irányú sem, hiszen világunk annyira át van itatva, meg van nyomorítva a politika, a hatalom és az ideológia könyörtelenségeivel, hogy a nagy szellemek sehogyan sem illenek vagy férnek bele sémáikba. Következésképpen a velük való foglalkozás, netán tudományos kutatás mindenkor kockázatvállalással jár. Szerencsére Petrik Béla állhatatos tanítványnak bizonyult, jelen monográfiája mindvégig élénk és magabiztos, szellemisége pedig tiszta és világos. Értekező stílusa, gondolatfűzése irigylésre méltón egyszerű, ugyanakkor színes és élményszerűen gazdag.

Monográfiáról lévén szó, a kötet természetesen az ifjú Borbándi életének alakulásával kezdődik. Igyekvő munkáscsalád lengyel és német felmenőkkel (magyarosított nevét jóval később vette föl), elvhű katolicizmus, rengeteg olvasás és meghatározó diákélet, majd a jogi egyetem elvégzése, diákszövetségek, falukutatás és ezernyi más közéleti cselekvés, nemkülönben az első publikációk jelzik a biztató nyitányt a tudományosság irányába. Miként a monográfus írja: „A 30-as évek végére nézetei kiforrtak, és egész életében ezekhez az elvekhez és eszményekhez maradt hű. Elvei a népi írók és a népi szociográfia hatására a szegényparasztság iránt érzett szolidaritásban és az erős szociális érzékenységekben kristályosodtak ki, a társadalmi állapotokban pedig a radikális átalakítás igényében, amelyeket alapvetően meghatározott a keresztényi szeretet és együttérzés, a katolikus szellem.” A mindennapokban azonban sokáig a megélhetés a fő gond, majd emberpróbáló katonai szolgálat a háborúban. Éveket veszített. Mire hazakeveredett, itthon a politikai küzdelmek várták, amelyekbe parasztpárti elkötelezettséggel maga is bekapcsolódott. S innen már csak rövid idő a szigorú és nehéz döntés meghozatala: nem várja meg a kommunista hatalom személyét érintő durva lépését: 1949-ben elhagyja az országot. Petrik Béla elbeszélő módja és hangsúlyai szépen érzékeltetik ennek a fiatalembernek (harmincéves ekkor) a szinte már a kezdetektől megnyilvánuló világos hitvallását mind elvi, mind gyakorlati vonatkozásban: mozgósító erővel él benne saját tehetségének, adottságainak elvhű és a magyarság számára

hasznos kamatoztatási vágya. S mindez úgy, hogy soha nem tör az élre, nem döngeti a mellét, s mégis mindig az élen van, mintha csak egyengetné az útját. Vagy ő maga egyengetné már előre. Talán ösztönösen is.

Mindenesetre az emigrációba nem érkezett üres szellemi társisznával, ellenkezőleg: úgyszólván a kezdetektől fogva kezdeményezőként szerepelt a kinti magyaroknak a számára erkölcsileg és politikailag elfogadható csoportjaiban. Holott az emigrációs feltételek szigorúak voltak Svájcban (Zürichben volt az első állomása), ugyanakkor itt volt már a Parasztpárt kimenekült vezérkarának egy része. S ha nem is állandóan és személyesen, de sűrű levélváltásokban élt tovább a korábbi szellem, és egyre gyakrabban vetődött fel a szervezkedésnek, az együttes érdekérvényesítésnek a gondolata. Borbándi kezdetben vendéglátóipari munkákból tartotta fenn magát, türelemmel viselve a nemegyszer mostoha körülményeket.

Pártot ugyan nem sikerült alapítaniuk, ám történt valami rendkívüli esemény: négy-öt magyar összehajolt, s 1950-ben folyóiratot alapítottak. (Ami ugyancsak tilalomba ütköző cselekmény volt.) Ez a folyóirat, a *Látóhatár* (később *Új Látóhatár*) – korszakos jelentőséggel – négy évtizeden keresztül szolgálta a szabad magyar szellemet, legtöbbször általános elismerést aratva (itthon pedig dühödt hivatalos rágalmakat váltva ki). A folyóirat címe Szabó Dezső tanulmánykötetére utalt, ám a szerkesztők elődjüknek tekintettek minden XX. századi, demokratikus szellemű, színvonalas magyar folyóiratot. Kalandos módon és igencsak kezdetleges kivitelben jelent meg az első szám, ám nem ez volt a legfontosabb. Hanem a szellemi élet megpezsdítése. Ez viszont messzemenően sikerült. Borbándi eleinte elégedetlen a színvonnallal is, a kivitelezéssel is. Ám számról számra javult a helyzet, miközben ő maga Münchenben telepedett le, mert állást kapott a frissen megszületett Szabad Európa Rádió magyar osztályán. Ez máris a második életét jelentette tehát. A *Látóhatár* is Münchenbe települt át. A folyóirat életében döntő szempont volt és maradt a *minőség* feltétlen tisztelete. Még ha nem is értettek mindenben egyet a szerkesztők a szerzőkkel vagy egymással, de ha az adott írás színvonalas volt, a szerkesztők közölték. Azaz a folyóirat nem valami partikuláris érdek szócsöve volt, hanem olyan fórum, olyan agóra, ahol minden színvonalas, ép gondolatnak helye volt. Még ha nem is tetszett mindenkinek. Ez a nyitottság ritkaság a magyar folyóirat-történetben azóta is. S éppen ez volt a *Látóhatár* legnagyobb erőssége mindvégig.

Petrik Béla lankadatlan következetességgel gombolyítja tovább ennek az izgalmas, nagy történetnek a szálait, fegyelmezett rendben, nem lazítva a filológiai fegyelmen, sem nem tolva háttérbe a regényszerű előadásmódot. Ekként lehet ugyanis egy tudományos munkát tudományossá, ugyanakkor könnyen, sőt élvezettel olvasható könyvvé tenni. Jók és arányosak az egyes fejezetek: érzékelhető bennük a mindenkori fő vonal, éppúgy a belőlük

kiágazó mellékszálak. S Petrik mindvégig kommentál, magyaráz, udvariasan megvilágítja az esetleg homályos pontokat. Egyszóval nemcsak a tartalommal törődik, hanem az olvasóval is. Ezt a gondoskodó szempontot is mindvégig érezni. Miként azt is, hogy nagyon szereti hűsét. S ezt olyan diszkrét nyilvánvalósággal teszi, ami szintén erős hitelt ad könyvének. Amely nem korlátozódik Borbándi Gyula életének és működésének elbeszélésére, hanem lényeges összefüggéseket is megmutat a korabeli magyar emigráció életéből. Ennélfogva a Borbándi-történet mindvégig tágabb keretekben is értelmeződik, európai és amerikai politikai és történelmi jelenetek és összefüggések kereteiben.

„Az emigrációban zajlott és az őt testközelből érintő vita közepette is szorgalmasan járta Borbándi a világot és végezte mindennapi »diplomáciai tevékenységét« a *Látóhatár* szellemi közösségének utazó ügynökeként.” Ez a mondat újabb fontos képességét emeli ki Borbándinak: különleges szívóssággal (nagy sportember is volt mellesleg) tudta halmozni s végezni teendőit, nagyon szerette az utazást, a mozgást, a helyváltoztatást. Ez a tulajdonsága is hozzájárult ahhoz, hogy naprakész információi legyenek a világ magyarságáról, a magyar emigráció folyton változó világáról.

Az 1956-os forradalom idején a Szabad Európa Rádió müncheni szerkesztőségében nagy tehertétel volt a szinte napi huszonegy órás szolgálat, de még nagyobb feszültséget okozott a fő hangsúlyok meghatározása, a forrongó Budapestről kialakított állásfoglalás, amelyet nagyban befolyásolt a résztvevők politikai és szellemi-erkölcsi elkötelezettsége. Már ekkor jól érzékelhetők voltak a belső feszültségek, a rádió amerikai működtetőinek érdekei, amelyek fenntartották a konfliktusos helyzetet, s ezzel is gyengítették a népi elkötelezettségű magyar munkatársakat. Ez egyben azt is jelentette, hogy a felmondásokkal a *Látóhatár* szerkesztősége is gyengült. Borbándi ki tudott térni a retorziók elől, ám a végül robbanásig feszült konfliktust a munkatársak között nem sikerült megoldania. A *Látóhatár* válságba került. Már csak négyen maradtak együtt. Borbándi kitűnő diplomáciai érzéke és stratégiai elemzőképessége nélkül a folyóirat eredeti arculata elveszett volna vagy éppen idegen kézre került volna a lap. Rövid, de kínos kettős hatalom után Borbándi és szűk köre szakított a lappal, és 1958-ban újat alapított, *Új Látóhatár* címmel.

Érdemes megfigyelni ezen az érzékeny ponton is a monográfus, Petrik Béla higgadságát, tapintatosságát, ugyanakkor a teljes igazságra törekvésének számos megnyilvánulását. Finom leírásai ugyanis empátiás írói odafigyeléssel készülnek, igyekszik megérteni a másik vagy a többedik felet is anélkül, hogy ez veszélyeztetné ragaszkodását a feltárt és leírt tényekhez. S kiemeli a „történelmi pillanatot”: akkor deklarálják Borbándiék az *Új Látóhatárt* hangsúlyosan a népi gondolat fórumának, amikor idehaza napvilágot lát az MSZMP hírhedt *Állásfoglalása*, mondhatni, perirata a népi írók ellen, amely határozat nyíltan és durván ítéli el éppen

azt, amit Borbándiék – nyilvánosan és hangsúlyosan – a zászlajukra tűztek. S volt még egy fontos, mondhatni, szakmai következménye ennek a budapesti pártállásfoglalásnak: a külföldön élő magyar értelmiség nem egy tagja fordult újra a népi mozgalom kutatása felé, számos értékes tanulmányt hozva létre.

Petrik Béla monográfiája megfelelő terjedelemben és mélységben foglalkozik Borbándi Gyula és Bibó István termékeny szellemi kapcsolatával. Borbándi „számára Bibó ugyanis kulcsfontosságú szerző volt”. Nélküle, egész munkássága hatása, majd Borbándinak írt nevezetes, kis könyvnek is beillő levele nélkül annak egyik főműve, *A magyar népi mozgalom* című, korszakos jelentőségű monográfiája aligha jöhetett volna létre a ma ismert, végleges formájában.

A 60-as évek a szívós küzdelmek korszaka volt, Borbándi és elvbarátai ki voltak téve a hatóságok nyomásának, Borbándinak rendszeresen Amerikába kellett utaznia hivatalos papírjai meghosszabbítása ügyében, a folyóirat viszont izmosodott: nemcsak túlélte a válságokat és egyéb nehézségeket, hanem a színvonala s ennek következtében ismertsége, olvasottsága is növekedett. Ám a szerkesztők száma egyre fogyatkozott. 1963-tól az utolsó több mint két és fél évtizedre végül is két név maradt a folyóirat impresszumában: Borbándi Gyula mint felelős szerkesztő és a régi barát, Molnár József mint felelős kiadó. Ezzel párhuzamosan Borbándi (mint szerkesztő is) nagy gonddal figyelte a magyarországi irodalmi életet, állandóan mozgásban volt, minden olyan konferenciáról s egyéb rendezvényről tudott, ahol otthoni író társakkal találkozhatott, és ezáltal számtalan kapcsolatot alakított ki. Ugyanakkor a saját tanulmány- és esszéírói munkássága is felfelé ívelt.

Időközben számos szellemi ütközés zajlott le az emigráció köreiben. Például Gombos Gyula Szabó Dezső-monográfiájáról, az emigrációs magyarság politikai szerepvállalásáról, a hazai rezsimmel kapcsolatos magatartásról és még számos, fontos kérdésről. Aktuális tapasztalatok birtokában írja le ezekkel kapcsolatban Petrik a következő mondatokat. „Az emigrációs vita kapcsán rá kell mutatnunk a magyarországi kommunisták és az emigráció baloldali liberális-radikális körei közötti elvi azonosságra és összetartozásra. Az emigrációs közvélemény megosztottságából az is kiderült, hogy Szabó Dezső ügyében a választóvonal nem Magyarország és az emigráció, a diktatúra és a szabad világ, hanem a kommunista álláspontot erősítő baloldali liberális és a konzervatív-jobboldali gondolkodók között húzódik.”

A 70-es éveket úgy írja le Petrik Béla, mint „a nagy munkák kezdete” időszakát. Borbándi (csak) 1971-ben kapta meg a német állampolgárságot, ami jelentős változást jelentett mozgástere, tervei és közérzete szempontjából: helyzete végleg stabilizálódott. Időközben a folyóirat is megérte fennállásának huszonötödik esztendőjét. Borbándi Gyula pedig beleavágott a magyar népi mozgalom története megírásába, ami később korszakos jelentőségű

munkának bizonyult. A monográfia először német nyelven látott napvilágot, aztán – Bibó István véleményét is figyelembe véve – a Püski Kiadó jelentette meg magyarul New Yorkban, 1983-ban. Példátlan szellemi teljesítmény volt ez a munka nemcsak tartalma miatt, hanem azért is, mert a magyarországi forrásoktól elzárva kellett tető alá hozni. Azt lehet mondani, hogy mind a mai napig vezető kalauz a témával ismerkedők, de a kutatók számára is.

Petrik Borbándi-könyve együtt él a történelmi eseményekkel: folyamatosan szemlézi az *Új Látóhatár* fontos számait és írásait, sok párhuzamos eseményre figyel, számon tartja a magyar emigráció mindennapjainak történéseit, a hazai politikai helyzet hullámzásait. Fontos és érvényes megállapításai közül csak egyet idézünk. Az *Új Látóhatár* „az otthoni tiltások ellenére egyre jobban a magyarországi gondolkodás részévé vált, akár olyan szinten is, hogy a Magyarországon nem publikálható írások színtere lehessen, azaz a 70-es években a folyóirat egy második nyilvánosság szerepét is kezdte betölteni a magyar szellemi-kulturális életben”. Eközben Borbándinak – például a szélesre nyitott fórummá vált folyóirat eszménye és gyakorlata miatt – meg kellett küzdenie még a legközelebbi támogatóival is. Állást kellett foglalnia nagy nemzeti ügyekben, mint amilyen például a Szent Korona visszaszolgáltatásának kérdésköre volt a 70-es évek végén.

Borbándit 1984 őszén nyugdíjazták mint a rádió magyar részlegének igazgatóhelyettesét, innentől kezdve csak a folyóirat-szerkesztésnek és az írásnak élt. (Miközben – szó szerint – az egész világot beutazta.) A következő nagy munkája a magyar emigráció története volt. Reveláló erejű, vaskos kötet lett ez is, és jelentős forrásmunka is egyben. A 80-as évek erős mozgású hazai politikai és mozgalmi eseményei a mindennapok történéseinek szintjén jelentek meg Borbándi gondolkodásában – és az *Új Látóhatár*-ban. Antológiákat szerkeszt, rengeteget dolgozik – és gondolkodik.

Az 1987-es esztendő arról is nevezetes Borbándi Gyula életében, hogy csaknem négy évtized után, 1949-es, kényszerű távozása óta először látogatott haza. Kiegyensúlyozottan és boldogan. Innentől kezdve rendszeresekké váltak a hazalátogatások, és – elsősorban az Európa, valamint a Mundus Kiadó jóvoltából – megbízható kiadók is várták kéziratait. Természetesen ellenállásra is számíthatnia kellett, hiszen még állt és (így-úgy) működött a régi rendszer. Mindenkivel megismerkedett, aki csak számított a „rendszerváltoztatás” hajnalán, de nyilvánosan nem fogalmazott meg politikai véleményt: tartotta magát az *Új Látóhatár* pártatlanságot követelő alapelvehez. Újabb tanulmánykötete is megjelent közben, s készült a következő nagy munkáira. S negyven év után bekövetkezett a búcsú: megszünteti az *Új Látóhatárt*. Ez fájdalmas döntés volt, de hát hetvenen túl már nem volt tovább erő, és gyökeresen megváltozott a hazai helyzet is. Sor került viszont Budapestre *A magyar emigráció életrajza* legális

itthoni kiadásának bemutatójára. (Korábban a pártapparátus kalózkidrásban és belső használatra már megjelentette, természetesen a szerző tudta nélkül.)

A *Hitel* szerkesztősége adta ki 1992-ben a következő nagy munkáját, a *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia* című összefoglalást. Hatalmas forrásanyagra épült Borbándinak ez a munkája is: az életmű kiteljesedését is láthatjuk benne. A 90-es évek a megfeszítette munka évei voltak. „Borbándi ekkor, 1994–1995-ben – írja Petrik – elképesztő iramban írta könyveit, 1994 júliusában kezdett a Szabad Európa Rádióról szóló könyv kutatásaihoz, az anyaggyűjtés egy évet vett igénybe, a kéziratot pedig már 1995 januárjában leadta a kiadónak.” Ezt követően nyomban hozzákezdett a nyugati emigráció története folytatásához: 1995 nyarára ezzel is elkészült.

A Szabad Európa Rádió története (*Magyarok az Angol Kertben* főcímmel) rendkívül fontos és politikailag is érzékeny, nagy munka volt. Két kiadást ért meg (1996, 2004); elsősorban a magyar osztály működésébe és személyesen a szerző sokrétű tevékenységébe enged bepillantást. Különösen az 1956-tal és az 1990-es választásokkal kapcsolatban kialakult beavatkozási szándékok és cselekmények izgalmasak még sok év után is. Ez utóbbiakról idéz egy itthoni kritikai véleményt Petrik: Borbándi „körüljárja azt is, miért szerepelt többet a demokratikus ellenzék, mint a népiek csoportja, és hogyan alakult ki olyan – szakmailag is elfogadhatatlan – helyzet, hogy az 1990-es választások idején SZDSZ-elfogltság derült ki számos SZER-tudósításból”.

Ezeknek a nagy monográfiáknak a tárgyalása Petrik Béla könyvében sorra-rendre szembesítette a szerzőt (és szembesíti az olvasót is) egy szerkesztésbeli és logikai problémával. Érezni lehet, hogy a szerző dilemma elé került: a Borbándi-életmű taglalásakor egyszer már feldolgozta a nagy művek tárgyát (éppen a szóban forgó nagy Borbándi-monográfiák ismeretében) mint Borbándi működésének tartalmát és színtereit, ugyanakkor az erről szóló külön Borbándi-kötetekben újra terítékre kerülnek ezek az állomások. Petrik azt teszi ebben a különös helyzetben, ami a leghelyénvalóbb: a már egyszer megtárgyalt témákat most, „másodsorra” már csak elmélyíti, összefoglalja, erősen kontúrozza. Ennélfogva az olvasó újra szembesül a mondandókkal, amelyek most már számára is biztonságos kapaszkodókat jelentenek az egész megértéséhez.

Ugyanez az írói-szerkesztői gyakorlat teszi dinamikussá a *Látóhatár – Új Látóhatár* történetét megörökítő, *Nem élünk hiába* (e főcím Cs. Szabó László egy ide vonatkozó megjegyzését örökíti meg) című monográfia, amelynek tárgyalása során Petrik emlékeztet arra, hogy Borbándi Gyula, aki egyszerre volt alanya és tárgya valamennyi monográfiájának, mennyire diszkrét és finom tudott maradni mindvégig. Emlékeztet arra is, hogy ennek a folyóiratnak a története „lényegében a magyar emigráció története is, az emigráció minden sikere, gondja és

törődése ott van a lapjain, az emigrációt foglalkoztató valamennyi fontos és kevésbé jelentős kérdés, probléma, gondolat visszaköszön a könyv oldalairól”.

Lényegbe vágó és elgondolkodtató elméleti kérdést is taglal Petrik Béla a népi gondolat Borbándi-féle értelmezésének bemutatásakor. Örök vitatéma volt (és ma is az), hogy ez a szellemi és politikai irányzat vajon nem korlátozó-leszűkítő jellegű volt-e abban az értelemben, hogy elsősorban a paraszti társadalom érdekeit képviselte. Az „urbánusok” számtalanszor támadták (és támadják) ezzel a teóriával a népieket, és egy másik irányt találtak fontosabbnak. Nos, Petrik Béla Borbándira (és Bibó Istvánra) hivatkozva a történelmi valóságnak megfelelően erősíti meg, hogy „a népi gondolat a nemzetibe ágazott, abba a progresszív tartalmú fogalomba, amely egységbe fogja a haladás eszméjét a radikális társadalmi reformmal...”. Azaz nem korlátozó, hanem ellenkezőleg: kiterjesztő értelmű és tartalmú fogalom, illetve politikai és szellemi áramlat. Ugyanígy meg kellett erősítenie a „harmadik út”, „harmadik oldal” fogalmakkal jelölt prakticista nemzeti program érvényességét. A 90-es években Borbándi Gyulának újból harcba kellett szállnia ezekért az igazságokért, hiszen a magyar politikai klíma nem tette lehetővé ezek hathatós érvényre juttatását, sőt egyes irányai újra és újra szembeszálltak vele.

2010-ben Borbándi végleg hazaköltözött, utolsó éveit Budapesten élte. 2014-ben halt meg.

Petrik Béla tömör utószót fűzött könyvéhez, amelyben összegezi Borbándi Gyula életének és munkásságának jelentőségét a magyar szellemi és politikai élet történetében. Itt írja következőket. „Azon nagy formátumú alkotók sorába tartozik, akiknek a neve nemcsak a népi mozgalmat, de az egész egyetemes magyarság történelmét és kultúráját fémjelzik, ahogyan Németh Lászlóé, Illyés Gyuláé, Kovács Imréé, Bibó Istváné, Sinka Istváné, Szabó Zoltáné – és a sort hosszan folytathatnánk. [...] Egy jobb korban az egyik első számú vezetője lehetett volna egy korszerű konzervatív-keresztény pártnak.” Ez ugyan nem következhetett be, ám politikai és eszmetörténeti munkássága mindvégig az összmagyarság érdekeit szolgálta. Mégpedig a legmagasabb színvonalon és a legnemesebb morális elkötelezettséggel.

Szekeres Attila István Trianon 100 – Romániában

■ Romániában nincs hagyománya a trianoni békeszerződés megünneplésének, ám a téma a centenáriumi évben felkapottá vált. Valójában 1918. december 1-jét, a „nagy egyesülés” napját szokták nagy pompával ünnepelni, 1990 óta e dátum az ország nemzeti ünnepe, ugyanis ekkor mondta ki Erdély, Bánság és a Partium román küldötteinek Gyulafehérváron tartott nemzetgyűlése a területek egyesülését Romániával. Ezt ünnepelték, a nemzetközi elismerést hozó trianoni békeszerződést nem, a médiában legfennebb az jött le, hogy a magyarok ismét siratják Trianont.

Kilenc nappal azután, hogy a magyar Országgyűlés „a történelmi Magyarország területét szétdaraboló és a magyar nemzet harmadát idegen államok fennhatósága alá szorító, 1920. június 4-én aláírt békediktátum 100. évfordulójára emlékezve [...] a 2020. évet a nemzeti összetartozás évének nyilvánította”,¹ két román szociáldemokrata párti szenátor² törvénykezdeményezést iktatott a Szenátusban: nyilvánítsák ünnepnappá június 4-ét, a trianoni békeszerződés napját, és megfelelőképpen ünnepeljék meg mind országos, mind helyi szinten.³

A Trianon-törvényt a parlament két háza elsöprő többséggel elfogadta, és idén május 19-én kihirdetésre átküldte az államfőnek. Eltelt Trianon napja, és Klaus Iohannis nem hirdette ki a törvényt, hanem alkotmányossági vizsgálatot kért.⁴

Ilyen körülmények között mégis voltak – nem állami – ünnepségek. A Román Tudományos Akadémia elnöksége június 4-én *A trianoni békeszerződés jelentősége* címmel ünnepi ülést tartott. Az Akadémia elnöke, Ioan-Aurel Pop történész-professzor, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem volt rektora ünnepi beszédében⁵ egyfajta párhuzamot vont Románia és Magyarország, románok és magyarok között. A románok soha nem mélyedtek el a vereségekben, in-

kább a győzelmeiket ünnepelték, mondotta, s hozzátette: a szomszédos magyarok viszont vereségeikre emlékeznek. Egyeseket nemzeti ünnepi szintre emeltek: például Magyarország történetében az újkor 1526-tal, a mohácsi vésszel kezdődik, 1848. március 15., amikor többek között Erdélynek Magyarországgal való egyesítéséről döntöttek, egy „vesztes forradalom dicsősége”, 1956. október 23. egy másik, vérbe fojtott forradalom emléke, 1920. június 4. a trianoni „katasztrófa” napja. A békeszerződés tartalmát boncolgatva a szónok megállapította, hogy – pontosan e dokumentum által – mintegy fél évezred (1541–1920) után Magyarország ismét elismert független állammá vált. A dokumentum rögzíti a történelmi Magyarországtól, Szent István birodalmától való elszakadását mindazon területeknek, ahol a magyarok számbeli kisebbségben voltak, mint Horvátország, Vajdaság, Szlovákia (sic!) és Erdély, amelyek a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Csehszlovákia, illetve Románia részévé váltak.

Teljesen világos mindenki számára, hogy nem a trianoni békeszerződés oszlatta fel az Osztrák–Magyar Monarchiát, hanem azok a nemzetek, amelyek nem akartak tovább a „népek börtönében” élni – jelentette ki az Akadémia elnöke. A románok számára a trianoni békeszerződés semmiképpen nem tekinthető Erdély és Románia egyesülése beteljesülésének, mivel az csak nemzetközi síkon hivatalosított egy korábbi realitást, magyarázta a történész. A román tartományok (beleértve Erdélyt is) Romániával való egyesülése nem a győztes hatalmak és a vesztesek közötti békeszerződések (beleértve a trianont is) következménye, hanem a nemzeti-ségi emancipációs harcoké, amelyek 1918-ban a kisinyovi,⁶ csernovici⁷ és gyulafehérvári határozatokban érték el tetőpontjukat. Trianon csupán Románia nyugati határát rögzítő „jogi epizódja a nagy egyesülés folyamatának”. A nagyhatalmak nem tettek egyebet, mint elismerték a felszabadult népek döntését, szögezte le Ioan-Aurel Pop.

Magyarország érvei 1920-ban a történelmi jogra, a „kard jogára”, a magyarok Kárpát-medencei „civilizációs küldetésére” vonatkoztak. Máskülönben egyes budapesti körök ma is azt terjesztik, hogy a „nagyhatalmak odaadták Erdélyt, Magyarország gyöngyszemét a civilizálatlan, balkáni Romániának”. Románia, Szlovákia, Horvátország és mások érvei a többségi lakosság nemzetiségére, a népek önrendelkezési jogára, a wilsoni elvekre vonatkoztak és vonatkoznak ma is. Magyarország érvei nem helytállóak, álláspontja egyedi, míg Románia álláspontját a nemzetközi közösség osztja, állítja Ioan-Aurel Pop. Minden háborúnak vannak győztesei és vesztesei. A veszteseknek megvan a maguk frusztráltsága, fájdalma, de a magyar elit egy része, kiváltképp a nemesi származásúak, a bosszúra kész áldozat szerepében tetszelegnek. Az akadémia elnöke így összegezett: Magyarország

és Románia álláspontja között hangsúlyos az ellentét. Románia 1918-ra bevégeződött, 1919–1920-ban legitimált folyamat eredményeként látja Közép-Európát, míg Magyarország csupán az 1920-as momentumot látta, teljesen mellőzve a népeknek e folyamatban játszott szerepét.

A *Historia* című román történelmi folyóirat negyedévenkénti különszáma, a *Historia Special* júniusban megjelent nyári kiadása – mint hirdeti, centenáriumi ünnepi száma – Trianon jegyében született.⁸ A lap felcíme: *A trianoni szerződés. 100 év; címe: Románia és Magyarország az Erdélyért való küzdelemben*. A folyóirat internetes változata többek között szerkesztőségi cikket közöl az alábbi címmel: *A trianoni békeszerződés történelmi tényét igazoló, többségi óhaját jóváhagyó aktus*.⁹ A magyar szélsőségesek szerint június 4. az egyik leghírhedtebb dátum, mivel 1920-ban ezen a napon írták alá a győztes hatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia utóda-ként vesztes Magyarország az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződést – kezdődik az aláírás nélküli szerkesztőségi anyag. A magyar nacionalista és szélsőséges propaganda területablásról beszél, miközben a többség döntött, Trianonban csupán elismerték azt. Erdélyben, a Bánságban, a Partiumban és Máramarosban a magyar lakosság aránya mindössze 43 százalék volt. Annak ellenére, hogy egyes magyar politikusok szerint a Monarchia megfelelőbb lehetőséget jelentett a nemzeti kisebbségeknek, mint az utóállamok, sem a szlovákok, sem a horvátok, sem a rutének, sem az erdélyi románok nem kívánták visszaállítani a világháború előtti állapotot. Sőt, mi több, a trianoni békeszerződés szentesítette egy független magyar állam létét, a célt, amelyért az 1848-as forradalmárok, valamint egyes magyar politikusok harcoltak a monarchia idején, még ha nem is ezek között a határok között képelték el – áll a cikkben.

A trianoni békeszerződés szentesítette, hogy Magyarország területének 71, lakosságának (többségében nem magyar) 63 százaléka az utód- vagy szomszédos államokhoz került. Az új határok meghúzása nem eshetett egybe a nemzeti-ségi határokkal, így 2,535 millió magyar Magyarországon kívülre került. Ilyen szempontból a trianoni békeszerződés nem tökéletes, mégis a helyzet „kimondottan szerencsés” mindkét (EU- és NATO-tag) ország számára, mivel a nemzeti sokszínűség és multikulturalitás hosszú távon jó hatással lehet a fejlődésre – véli a *Historia* szerkesztősége.

A *szlovák lecke és hogyan próbál megszökni Iohannis a történelemből* címmel publicisztika jelent meg a Szabad Európa Rádió román honlapján június 6-án.¹⁰ A szerző, Sabina Fati¹¹ nem tartja kizártnak, hogy részben annak is betudható lehet a tény, hogy az államfő alkotmányossági óvást emelt a Trianontörvénnyel szemben, hogy a szlovák miniszterelnök elegáns gesztust tett a magyarok felé június 4-én. Románia számára

1918. december 1. az a nap, amikor az Erdéllyel való egyesülést ünnepli, Trianonnak sokkal kisebb a jelentősége. Ám annak megünneplése Bukarest újabb megalázó gesztusa a magyarokkal szemben, ugyanis ők e napot történelmük legszomorúbb és legigazságtalanabb napjának tartják – magyarázza az újságíró. Nem világos, hogy a köztársasági elnök gesztusa őszinte-e vagy annak tudható be, hogy kitüntetik Aachen városra Nemzetközi Nagy Károly-díjjal, amelyet a nemzetközi kapcsolatok építéséért ítélnek oda, toldotta meg a cikkíró.

Kisebbségi lévén, Klaus Iohannis a többségiek bőrébe bújik, átvéve előítéleteiket, mítoszait: nemrég Erdély elszakításával riogatott. Pont ő, a német, aki a toleranciájáról híres erdélyi városból származik, amelyről Emil Cioran filozófus azt írta egykor, hogy a románok Sibiunak, a magyarok Nagyszebennek, a németek Hermannstadtnak nevezik, s mindenki három nyelvet beszél. Erdélynek éppen ezt a sokszínűségét erőszakolták meg román politikusok, mellőzve a magyarokat, a Ceaușescu-rendszerben románokat telepítve be a városokba, a németeket elűzve vagy éppenséggel eladva.

A nemzeti-kommunista reflexek Trianon után egy évszázaddal is élnek, az európai liberalizmust visszautasítják mind Bukarestben, mind Budapesten, pedig előbbi számára fennállt a váltás esélye az erdélyi német származású államfő választásával. Klaus Iohannisnak megvan még az esélye, hogy megszökjön a történelemből s visszatérjen az európai liberalizmushoz, valamint az erdélyi sokszínűséghez, véli Sabina Fati, aki a szlovák példát hozza fel. A szlovákoknak ugyanolyan bonyolult a történelme, mint a románoké, de nekik sikerült egy lépést tenniük a jó irányba: Trianon napján Igor Matovič miniszterelnök a két nép közös történelmét hozta fel példaként. Ezt Klaus Iohannis is megtehetette volna, jelenti ki a publicista, ugyanakkor bizakodó: hátha a Trianon-törvény megakasztása a közép-európai értékekhez való visszatérés első lépése.

6 A Moldovai Demokratikus Köztársaság tanácsa 1918. április 9-én kimondta Besszarábiának Romániával való egyesülést.

7 Bukovina Általános Kongresszusa 1918. november 28-án kimondta a volt Bukovinai Hercegség Romániával való egyesülést.

8 <https://www.historia.ro/revista/historia-special-nr-31-iunie-2020>

9 <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/tratatul-de-la-trianon-un-act-care-certifica-o-realitate-istorica-si-o-aproba-o-cerinta-a-majoritatii>

10 <https://romania.europalibera.org/a/lectia-slovaca-si-cum-incearca-iohannis-sa-evadeze-din-istorie/30655120.html>

11 Sabina Fati: publicista, politikai, diplomáciai témájú jegyzetek, elemzések és könyvek szerzője, a Szabad Európa Rádió munkatársa, a történelemtudomány doktora.

JEGYZETEK

1 2019. június 18-án 18/2019. OGY határozat.

2 Titus Corlățean volt igazságügy- és külügyminiszter, valamint Șerban Nicolae jogász.

3 https://senat.ro/legis/lista.aspx?nr_cls=L459&an_cls=2019

4 Az Alkotmánybíróság többségi szavazattal jogszerűnek ítélte a törvénytervezetet, amelyet az államfő visszaküldött a parlamentnek felülvizsgálatra. A Szenátus szeptember 30-án, a Képviselőház november 3-án ismét elfogadta, az államfő kihirdette. A 256-os törvény november 18-án jelent meg az 1101-es *Hivatalos Közlönyben*.

5 <https://acad.ro/com2020/doc/d0604-Tratatul-dela-Trianon-IAPop.pdf>